

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ

ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Τα προσφυγικά σωματεία στη Νέα Κοκκινιά στο Μεσοπόλεμο:
Μνήμη και ταυτότητες

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ ΦΟΙΤΗΤΡΙΑΣ: ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ ΚΥΡΙΑΚΗ

ΑΜ: 1113ΜΟ49

Τριμελής εξεταστική επιτροπή

Χ. Κουλούρη, Καθηγήτρια

Λ. Βεντούρα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

Ε. Λαγάνη, Καθηγήτρια

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	3
Κεφάλαιο 1: Η σωματειακή οργάνωση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.	11
<i>«Αυτοκρατορικός εθνικισμός» και «συλλογομανία» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1861-1922).</i>	11
<i>Εθνική ταυτότητα και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.</i>	16
<i>Φιλανθρωπικά Σωματεία και γυναικεία συσσωμάτωση.</i>	21
<i>Θρησκευτικοί Σύλλογοι.</i>	25
<i>Τοπικοί Σύλλογοι απόδημου ελληνισμού</i>	26
<i>Πολιτιστικοί και Αθλητικοί Σύλλογοι.</i>	27
<i>Εθνικοί Σύλλογοι με πατριωτικές πρακτικές.</i>	28
<i>Λέσχες και κοινωνικότητα.</i>	29
<i>Επαγγελματικά Σωματεία.</i>	30
Κεφάλαιο 2: Το θεσμικό πλαίσιο και η εθελοντική συσσωμάτωση στην Ελλάδα (1844-1936).	31
Κεφάλαιο 3: Η μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, της ανταλλαγής των πληθυσμών και της προσφυγιάς.	37
Κεφάλαιο 4: Η ίδρυση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς: «Το οθωμανικό παρελθόν μέσα στο προσφυγικό παρόν».	43
Κεφάλαιο 5: Εθελοντική συσσωμάτωση στην Νέα Κοκκινιά κατά τον Μεσοπόλεμο.	
<i>Προσφυγικοί Σύλλογοι βάσει τόπου εγκατάστασης: Η προσφυγική ταυτότητα.</i>	58
<i>Εθνοτοπικοί Σύλλογοι στη Νέα Κοκκινιά: Εθνοπολιτισμικές ταυτότητες.</i>	102

Συμπεράσματα	124
Παράρτημα	129
Πηγές	136
Βιβλιογραφία	138

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως ερευνητικό αντικείμενο τους προσφυγικούς συλλόγους, που ιδρύθηκαν στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η έρευνα εξετάζει τη σωματειακή οργάνωση των προσφύγων της πρώτης γενιάς και παρακολουθεί το φαινόμενο της εθελοντικής συσσωμάτωσης από την ίδρυση του αμιγώς προσφυγικού συνοικισμού το 1923 μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Ι. Μεταξά, το 1936, κατά την οποία παρατηρήθηκε στασιμότητα στον ρυθμό δημιουργίας νέων συλλόγων.

Τα βασικά ερευνητικά ερωτήματα, τα οποία μας απασχόλησαν σχετικά με την εθελοντική συσσωμάτωση των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς, την περίοδο του Μεσοπολέμου συνοψίζονται στα εξής: Αρχικά, ποιες ήταν οι κοινωνικές ανάγκες, οι οποίες ώθησαν τους πρόσφυγες στην ίδρυση συλλόγων με την άφιξή τους στην Ελλάδα, ποια ήταν τα προβλήματα που αντιμετώπισαν σχετικά με την αποκατάσταση και με την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Πώς τους βοήθησε η εμπειρία τους από την εθελοντική συσσωμάτωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να ιδρύσουν προσφυγικούς συλλόγους; Ποια ήταν η νέα πολιτισμική συνάφεια, δηλαδή σε ποια συνεκτικά στοιχεία στηρίχθηκαν για να δημιουργήσουν προσφυγικούς συλλόγους και ποιες μνημονικές διεργασίες επιστρατεύτηκαν για την επινόηση της προσφυγικής ταυτότητας. Εκτός από την ενιαία προσφυγική ταυτότητα μήπως επινοήθηκαν και άλλες μέσα στη σωματειακή ζωή και ποια η σχέση τους με την εθνική ταυτότητα; Ποια κοινωνικά στρώματα έλαβαν την πρωτοβουλία για την ίδρυση συλλόγων; Ποιες λειτουργίες εξυπηρετούσαν οι προσφυγικοί σύλλογοι; Ο δημόσιος λόγος, που άρθρωναν εξυπηρετούσε τον απώτερο σκοπό τους και ποια ήταν η σχέση τους με τις επίσημες αρχές;

Για την διερεύνηση των παραπάνω ερωτημάτων μελετήθηκαν τα καταστατικά των συλλόγων, τα οποία εντοπίστηκαν στο Πρωτοδικείο του Πειραιά. Από τα άρθρα των καταστατικών συγκεντρώθηκαν πολλά στοιχεία, τόσο για τους λόγους ίδρυσης, όσο και για τις λειτουργίες των συλλόγων. Επίσης, από την εγγραφή νέων μελών προκύπτουν υποθέσεις για τις ταυτότητες που συγκροτούνταν μέσα στην σωματειακή ζωή. Από τα σύμβολα του κάθε συλλόγου αντλήθηκαν πληροφορίες σχετικά με τις μνημονικές πρακτικές. Τέλος στους ονοματικούς πίνακες υπήρχαν πληροφορίες για την κοινωνική τάξη των ιδρυτικών μελών. Η έρευνα, όμως αντιμετώπισε κάποιες δυσκολίες γιατί στα καταστατικά αναφέρονται μόνο οι προθέσεις των συλλόγων,

χωρίς να γνωρίζουμε τι έγινε με την εφαρμογή τους. Αυτή η υπόθεση θα μπορούσε να ερευνηθεί μόνο από τα πρακτικά των διοικητικών συμβουλίων, τα οποία δυστυχώς δεν βρέθηκαν. Επιπλέον, μελετήθηκαν τα πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας που εκδίδαν οι προσφυγικοί σύλλογοι, τα οποία εντοπίστηκαν στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας (ΙΑΕΤ). Από τα πιστοποιητικά φαίνεται ο ρόλος των συλλόγων, ως επίσημοι εξουσιοδοτημένοι φορείς και η εμπλοκή τους στο ζήτημα της αποκατάστασης και της αποζημίωσης. Ακόμη, σε συμβολικό επίπεδο αποτελούν επίσημα έγγραφα για την αναγνώριση των αιτούντων στην προσφυγική κοινωνία και κατ' επέκταση στην ελληνική κοινωνία.

Επιπρόσθετα, μελετήθηκε ο προσφυγικός τύπος της εποχής, προς επίρρωση, ώστε να αντληθούν περισσότερες πληροφορίες τόσο για τις κοινωνικές συνθήκες, που επικρατούσαν στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, όσο και για σκιαγραφήσουμε το κλίμα της εποχής όσον αφορά τα προβλήματα της ένταξης του προσφυγικού κόσμου και τον τρόπο που οι σύλλογοι εμπλέκονταν σε αυτά. Εκτός από τις παραπάνω πρωτογενείς πηγές, μελετήθηκαν οι Ληξιαρχικές Πράξεις Γάμων 1934-1944 από το Ληξιαρχείο του Δήμου Νίκαιας από τις οποίες πήραμε στοιχεία σχετικά με την προέλευση και την επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων του συνοικισμού.

Όσον αφορά τη βιβλιογραφική επισκόπηση, η περίοδος του Μεσοπολέμου και του προσφυγικού ζητήματος σχετικά με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες είναι καταγεγραμμένη τόσο στην παλαιότερη βιβλιογραφία, όσο και στις νέες μελέτες. Οι νέες έρευνες εξετάζουν το προσφυγικό ζήτημα με μια νέα ματιά. Ασχολούνται πλέον και με θέματα μνήμης, ταυτότητας και τραύματος, τα οποία είναι χρήσιμα εργαλεία για την κοινωνική ιστορία. Έτσι, επιχειρείται μια διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία εμπλουτίζει τις ιστορικές μελέτες. Η δική μας μελέτη στηρίχθηκε κυρίως στις νέες μελέτες των ιστορικών και των ανθρωπολόγων.

Στην παρούσα έρευνα οι προσφυγικοί σύλλογοι εξετάστηκαν, ως εθελοντικές συσσωματώσεις,¹ ως μια νέα μορφή οργάνωσης και συλλογικής οργανωμένης δράσης των πολιτών για την υλοποίηση καθορισμένων στόχων που έθεταν μέσα σε συγκεκριμένες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εκάστοτε ιστορικής περιόδου που εξετάζεται το σωματειακό φαινόμενο. Οι εθελοντικές

¹ Έφη Αβδελά, «Εισαγωγή: «Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερχτόγλου, Χρ. Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 11-38.

συσσωματώσεις υπήρξαν η νέα μορφή εθελούσιας συμμετοχής σε μια συλλογικότητα για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Η συμμετοχή στις εθελοντικές συσσωματώσεις δεν ήταν απλά ένας τρόπος αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου, αλλά δημιουργούνταν κοινωνικές σχέσεις μεταξύ των μελών, καλλιεργούνταν η ταξική συνείδηση και αναπτύσσονταν αισθήματα αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης της ομάδας. Η θεσμική αναγνώριση και αυτονομία των σωματείων από το νομικό πλαίσιο κάθε χώρας ενίσχυσε τον κοινωνικό ρόλο των σωματείων και αποτέλεσε ένδειξη των φιλελευθέρων και δημοκρατικών αρχών που επικρατούσαν στα κράτη.

Σύμφωνα με το σχήμα που προτείνουν οι Charles K. Wartiner και Jane Emery Prather οι εθελοντικές οργανώσεις διακρίνονται σε τέσσερις τύπους ανάλογα με τις λειτουργίες και τους στόχους τους, α) σωματεία που επιδιώκουν την ψυχαγωγία μέσω της συμμετοχής σε δραστηριότητες, β) σωματεία που επιδιώκουν την επικοινωνία και την κοινωνικότητα μεταξύ των μελών, γ) σωματεία με συγκεκριμένες ιδεολογικές πεποιθήσεις (θρησκευτικές), δ) σωματεία που προσφέρουν υπηρεσίες (φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά).²

Οι σύλλογοι αποτελούν την τυπική μορφή εθελοντικής συσσωμάτωσης και σχετίζονται με την ιστορική συγκρότηση της αστικής τάξης και των δημοκρατικών αρχών, της ισότητας και της ατομικότητας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα στην Ευρώπη. Το σωματειακό φαινόμενο γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη κατά μέσα του 19^{ου} αιώνα σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή ήπειρο, την Αμερική, αλλά και τις εθνοθρησκευτικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τη Χρ. Κουλούρη «το δίκτυο των εθελοντικών οργανώσεων, η κοινωνία των πολιτών που μεσολαβεί ανάμεσα στο άτομο και το κράτος δραστηριοποιήθηκε και πολιτικοποιήθηκε σταδιακά όλο και περισσότερο υπό την επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού».³ «Αυτή η κοινωνία πολιτών σήμαινε το πρότυπο της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής τάξης που επρόκειτο να κάνει για όλους πραγματικότητα την αρχή της νομικά ρυθμιζόμενης ατομικής ελευθερίας ξεπερνώντας την απολυταρχία, τα προνόμια γέννησης και την εκμετάλλευση του κλήρου».⁴ Φυσικά η εξάπλωση του συνεταιριστικού πνεύματος και η εθελοντική συσσωμάτωση ακολούθησε σε κάθε

² Charles K. Wartiner και Jane Emery Prather, «Four Types of Voluntary Associations», *Sociological Inquiry* 35, (April 1965), σ. 138-148.

³ Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997, σ. 31.

⁴ J. Kocka, «The European Pattern and the German Case», στο J. Kocka – A. Mitchell, *Bourgeois Society in Nineteenth – Century Europe*, Οξφόρδη, Berg, 1993, σ. 9.

ευρωπαϊκή χώρα τους δικούς της δρόμους ανάλογα με τις οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές συνθήκες που επικρατούσαν.

Επίσης, το σωματειακό φαινόμενο είναι άμεσα συνδεδεμένο με την κοινωνικότητα και άνοιξε το δρόμο για την ανάπτυξη νέων πεδίων κοινωνικότητας. Ο ορισμός της κοινωνικότητας, μπορεί να φαίνεται αυτονόητος, όμως έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους κοινωνιολόγους και πρόσφατα τους ανθρωπολόγους. Για την ανάλυση του σωματειακού φαινομένου και των σχέσεων που δημιουργούνται μεταξύ των μελών είναι χρήσιμη η διάκριση της κοινωνικότητας, σύμφωνα με τους κοινωνιολόγους, σε τυπική και άτυπη, οργανωμένη και αυθόρμητη, συλλογική και ατομική.⁵

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει να μελετήσει τις τυπικές μορφές συλλογικής εθελοντικής συσσωμάτωσης και να εξετάσει τις μορφές κοινωνικότητας που αναπτύχθηκαν στον προσφυγικό συννοικισμό από την ίδρυσή του. Στην έρευνα εκτός από τις παραπάνω διακρίσεις της κοινωνικότητας χρησιμοποιείται η έννοια της δημόσιας κοινωνικότητας, ένα αναλυτικό εργαλείο δάνειο από τους ανθρωπολόγους.⁶ Με τον όρο δημόσια κοινωνικότητα εννοούμε τις μορφές των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται στο δημόσιο χώρο και επικεντρώνεται σε όψεις της κοινωνικότητας στην καθημερινή ζωή. «Με την έννοια του δημόσιου, αναφέρεται το πεδίο ανάμεσα στον οίκο και την πόλη, στον κατεξοχήν χώρο διάδρασης των υποκειμένων».⁷ Πρόκειται δηλαδή για την παραγωγή της κοινωνικότητας από τα κάτω. Ωστόσο, αυτές οι όψεις της κοινωνικότητας ενδιαφέρουν τους ιστορικούς, οι οποίοι πλέον ασχολούνται με την ιστορία των κοινών ανθρώπων, ιδωμένη ως ιστορία από τα κάτω.⁸

Βασικό συστατικό στοιχείο για την παραγωγή της δημόσιας κοινωνικότητας είναι η πολιτισμική συνάφεια των υποκειμένων προκειμένου να οργανωθούν και να

⁵. Χριστίνα Κουλούρη, *ό. π.*, σ. 29.

⁶. Για περαιτέρω ανάλυση του περιεχομένου της δημόσιας κοινωνικότητας βλ. το έργο του κοινωνιολόγου George Simmel, "The Sociology of Sociability", στο David Friby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture: Selected Writings*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 120-130. Κατερίνα Ροζάκου, «Κοινωνικότητα και "κοινωνία αλληλεγγύης" στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32, Αθήνα, 1998, σ. 95-120. Έφη Αβδελά, «Δημόσια Κοινωνικότητα: ενοσιολογήσεις και πλαίσιο για συζήτηση», *ό.π.*, σ. 11-38. Γιάννης Καραγιάννης, «Ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών και κοινωνικότητα: μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις», στο *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες, Γ' κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων*, Αθήνα, 29/10/2013.

⁷. Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά - Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «τόποι του πολιτικού: Δημόσια Κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. πατρωνία, Κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 29.

⁸. Eric Hobsbawm, *Για την ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997, σ. 247.

δράσουν συλλογικά. Με τον όρο πολιτισμική συνάφεια, εννοείται η κουλτούρα, δηλαδή η συλλογική πολιτισμική ταυτότητα, η οποία αποτελεί το συνεκτικό στοιχείο μεταξύ των μελών των εθελοντικών συσσωματώσεων. Οι σύλλογοι άλλωστε είναι χώρος αναζήτησης και διαμόρφωσης ταυτοτήτων και μάλιστα συλλογικών πολιτιστικών ταυτοτήτων διαφορετικών από αυτές που επιβάλλει το έθνος-κράτος.⁹

Οι σχέσεις που αναπτύσσουν τα υποκείμενα μέσα στις συλλογικότητες, όπως τα σωματεία, δομούνται πάνω σε ένα κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο. Στην εν λόγω εργασία, αναζητούνται τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, πάνω στα οποία συγκροτήθηκε η προσφυγική ταυτότητα, και ώθησαν τα υποκείμενα να οργανωθούν συλλογικά σε σωματεία και να αναπτύξουν μια κοινωνικότητα στο δημόσιο χώρο της καθημερινότητάς τους. Ερευνάται δηλαδή η πολιτισμική συνάφεια, που διέπει τη δημόσια κοινωνικότητα των προσφύγων του συνοικισμού.

Στην παρούσα εργασία, χρησιμοποιείται ο όρος εθνοτοπική ταυτότητα όπως τον ορίζει η Μαρία Κ. Βεργέτη, «εθνοτοπική ταυτότητα (ethno-regional identity) μπορεί να οριστεί η ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας, μέλους ευρύτερου έθνους, που μεταναστεύει μαζικά από τον τόπο καταγωγής του, χωρίς δυνατότητα μαζικής επιστροφής σ' αυτόν. Η ταυτότητα δεν είναι εθνική ή εθνοτική γιατί η ομάδα αποτελεί τμήμα ευρύτερου έθνους και δεν είναι απλά τοπική γιατί έχει χαθεί ο γεωγραφικός χώρος αναφοράς».¹⁰

Επίσης στην μελέτη της δημόσιας κοινωνικότητας των προσφυγικών συλλόγων σημαντικό ρόλο κατέχει η μνήμη και ο χώρος. Η μνήμη είναι δομικό στοιχείο για να μελετηθεί ο τρόπος που οργανώνονται οι κοινωνικές συλλογικότητες και αποτελεί βασικό στοιχείο για τη συγκρότηση της συλλογικής πολιτιστικής ταυτότητάς των προσφύγων. Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τα ερμηνευτικά εργαλεία από τις μνημονικές σπουδές. Στην αναζήτηση των στοιχείων της προσφυγικής ταυτότητας συστατικό στοιχείο αποτελούσε η μνήμη των χαμένων πατρίδων και το τραύμα του εκτοπισμού. Όσον αφορά τις χαμένες πατρίδες, αυτές αναφέρονται σε μια τοπικότητα, όπως την ορίζει η Αιμιλία Σαλβάνου «είτε ως ο βιωμένος και συμβολικός αστικός χώρος της προσφυγιάς, είτε ως ο μνημονικά

⁹. Χρ. Κουλούρη, *ό. π.*, σ. 31.

¹⁰. Μαρία Κ. Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε, 1994, σ. 57.

ανακλημένος με νοσταλγικούς συνήθως τόνους χώρος που έμεινε πίσω»,¹¹ ο οποίος συμβάλλει στην διαμόρφωση της νέας τους ταυτότητας. Στη συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιήθηκε ο όρος του πολιτισμικού τραύματος, ερμηνευτικό εργαλείο από την πολιτισμική κοινωνιολογία.¹² Τα θεμελιακά στοιχεία της θεωρίας του πολιτισμικού τραύματος είναι η μνήμη, το συναίσθημα και η ταυτότητα. Η Μικρασιατική Καταστροφή και ο εκτοπισμός αποτελούν ένα δραματικό γεγονός, το οποίο έλαβε ευρύτερες νοηματικές διαστάσεις με διαγενεακή αναφορά, η οποία εξελίχθηκε σε συλλογική εμπειρία και απέκτησε το νόημα του πολιτισμικού τραύματος.

Επίσης, στην έρευνα αναζητήθηκαν οι μνημονικές διεργασίες, που παράγονταν μέσα στα προσφυγικά σωματεία και κατασκεύαζαν τη μνήμη, επινοώντας την πολιτισμική ταυτότητα του πρόσφυγα. Όπως αναφέρει η Α. Δρουμπούκη η μνήμη μπορεί να κατανοηθεί ως ένα πολιτισμικό φαινόμενο, που παράγεται μέσα από τις μνημονικές τεχνικές (memorial practices) που διοχετεύουν στις μνημονικές κοινότητες τις μοιραζόμενες μνήμες.¹³ Επιπρόσθετα, χρησιμοποιήθηκε ο όρος της μετά-μνήμης (post-memory) για να ερευνηθεί η κληρονομία της προσφυγικής ταυτότητας στις επόμενες γενιές και η μεταβίβαση των μνημών από γενιά σε γενιά.¹⁴ Τα σωματεία που συγκροτήθηκαν από απογόνους των προσφύγων λειτουργούσαν, ως θεματοφύλακες της μνήμης των αλησμόνητων πατρίδων, ως μικροί τόποι μνήμης,¹⁵ οι οποίοι μέσα από τα ενεργήματα της μνήμης (τα κείμενα, τις τελετές, τις εικόνες, τα έθιμα) ξαναζωντανεύαν το παρελθόν και συνέθεταν σύμφωνα με τους θεωρητικούς των μνημονικών σπουδών τη πολιτισμική μνήμη, διαμορφώνοντας τη νέα συλλογική ταυτότητα¹⁶ για τη κοινότητα των μικρασιατών προσφύγων, την οποία επιδίωκαν να εντάξουν στην εθνική μνήμη.

Στην μελέτη των προσφυγικών σωματείων παρουσιάστηκε η διάσταση του χώρου ως βιωμένου τόπου που έλαβαν χώρα οι όψεις της δημόσιας κοινωνικότητας και η παραγωγή του πολιτικού. Αναλυτικό εργαλείο στην μελέτη είναι η έννοια του

¹¹. Αιμιλία Σαλβάνου, «Η μνήμη των μικρασιατών προσφύγων. Προφορικές μαρτυρίες, τοπικότητα και ενσωμάτωση», στο *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη προφορικές μαρτυρίες για το παρελθόν και το παρόν του αστικού χώρου*, Δεύτερο Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας, Αθήνα, 6-8/3/2014.

¹². Νίκος Δεμερτζής, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Ν. Δεμερτζής, Ελ. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ), *Εμφύλιος: πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 19-42.

¹³. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *Μνημεία της λήθης. Τχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλης, 2014, σ. 91.

¹⁴. Στο ίδιο, σ. 95.

¹⁵. Pierre Nora, *Memory and History: "Les Lieux de Memoire"*, *Jstore*, Spring 1989, σ. 7-24.

¹⁶. Για την περεταίρω ανάλυση των όρων της συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης βλ. τη μελέτη της Άννας-Μαρίας Δρουμπούκη, *ό.π.*, σ. 90-95.

βιωμένου τόπου,¹⁷ ο οποίος διαθέτει μνήμες, εμπειρίες, συναισθήματα, αλλά και λειτουργίες. Επίσης, μέσα από την αίσθηση του «κατοικείν», ο ίδιος ο άνθρωπος προσπαθεί να ορίσει την ταυτότητά του. Μέσω της κατοίκησης ο άνθρωπος ενδύει το χώρο του με αξίες και νοήματα που ο ίδιος έχει. Έτσι ο χώρος μετουσιώνεται σε τόπο και αποκτά υπόσταση, αποπνέει στοιχεία της ταυτότητας αυτών που τον κατοικούν.

Τέλος οι προσφυγικοί σύλλογοι αναλύθηκαν ως τόπος παραγωγής του πολιτικού. Η έννοια του πολιτικού στη συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιείται με τη διευρυμένη σημασία, η οποία σχετίζεται με τις πρακτικές της καθημερινότητας των δρώντων υποκειμένων και όχι με την επίσημη πολιτική. Σύμφωνα με την Κατερίνα Ροζάκου, «το πολιτικό δεν γίνεται αντιληπτό μόνο μέσα από τις κρατικές δομές εξουσίας και διακυβέρνησης ή ως ανταγωνισμός μεταξύ κομμάτων και αντιτιθέμενων ιδεολογιών, αλλά και μέσα από τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι τοποθετούνται απέναντι στο κράτος, αλλά και μεταξύ τους, στο πεδίο της καθημερινής ζωής».¹⁸ Οι προσφυγικοί σύλλογοι συγκροτήθηκαν για να εξυπηρετήσουν συγκεκριμένες ανάγκες των προσφύγων με την άφιξή τους στην Ελλάδα. Έτσι δραστηριοποιήθηκαν και απέκτησαν σχέσεις με το επίσημο κράτος. Βρίσκονταν σε επικοινωνία με το επίσημο κράτος και ανέπτυσαν δημόσιο λόγο. Οι σύλλογοι είναι ζωντανοί οργανισμοί, ενεργοί πολιτικά και μέρος της κοινωνίας των πολιτών.

Η εργασία διαρθρώθηκε σε πέντε κεφάλαια. Στο τρία πρώτα κεφάλαια παρουσιάζεται το θεωρητικό πλαίσιο και επόμενα δυο η έρευνα εξέτασε την εθελοντική συσσωμάτωση στον προσφυγικό συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Το πρώτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Η σωματειακή οργάνωση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία». Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύει το φαινόμενο της εθελοντικής συσσωμάτωσης και διακρίνει τους τύπους των σωματείων που είχαν ιδρυθεί στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξυπηρετεί στο να κατανοήσουμε την ιστορικότητα του φαινομένου, του τρόπου δηλαδή, που οι ελληνορθόδοξοι οργανώνονταν σε συλλόγους, πριν την άφιξή τους στην Ελλάδα. Η πρότερη εμπειρία που είχαν συνέβαλε στην ανάπτυξη της εθελοντικής συσσωμάτωσή τους στον νέο χώρο εγκατάστασής τους για να εξυπηρετήσει τις νέες τους ανάγκες. Το δεύτερο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Το θεσμικό

¹⁷. Για περαιτέρω ανάλυση του βιωμένου τόπου βλ. Σταύρος Σταυρίδης, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

¹⁸. Κατερίνα Ροζάκου-Ελένη Γκαρά-Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «τόποι του πολιτικού: Δημόσια Κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», *ό.π.*, σ. 27.

πλαίσιο και η εθελοντική συσσωμάτωση στην Ελλάδα (1844-1936)». Σε αυτό παρουσιάζεται το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο εντάχθηκαν οι προσφυγικοί σύλλογοι, οι οποίοι ιδρύονταν στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Πώς το κράτος αναγνωρίζει, νομιμοποιεί και παράλληλα ελέγχει την εθελοντική συσσωμάτωση. Το τρίτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο. «Η μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, της ανταλλαγής των πληθυσμών και της προσφυγιάς». Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ασχοληθήκαμε με τη συλλογική μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, της Λωζάννης και των προσφύγων, την οποία διαμόρφωσε το επίσημο κράτος για να την εντάξει στην εθνική ιστορία, μέσα στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι χρήσιμο για να παρακολουθήσουμε τη σχέση ανάμεσα στη μνήμη και τις ταυτότητες που διαμορφώνονται μέσα στους συλλόγους και στην επίσημη μνήμη του κράτους.

Το τέταρτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο «Η ίδρυση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς. «το οθωμανικό παρελθόν μέσα στο προσφυγικό παρόν». Σε αυτό, αναφέρεται συνοπτικά το έργο της αποκατάστασης και κυρίως τα στάδια ίδρυσης του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς και οι φορείς που ανέλαβαν το έργο της δημιουργίας του συνοικισμού. Κυρίως, όμως παρουσιάζεται ο τρόπος, που οι πρόσφυγες έντυσαν το νέο χώρο εγκατάστασής τους με στοιχεία από το παρελθόν τους με άξονα τη μνήμη και το τραύμα του εκτοπισμού. Το πέμπτο κεφάλαιο έχει τίτλο «Εθελοντική συσσωμάτωση στην Νέα Κοκκινιά κατά τον Μεσοπόλεμο. Το πρώτο υποκεφάλαιο έχει τίτλο «Προσφυγικοί σύλλογοι βάσει τόπου εγκατάστασης: Η προσφυγική ταυτότητα». Σε αυτό, μελετάται η ίδρυση οκτώ συλλόγων, οι σκοποί και οι λειτουργίες τους, καθώς και ο τρόπος που κατασκεύαζαν την προσφυγική ταυτότητα με άξονα τη μνήμη και το τραύμα, με απώτερο σκοπό την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο με τον τίτλο, «Εθνοτοπικοί σύλλογοι στη Νέα Κοκκινιά: Εθνοπολιτισμικές ταυτότητες» παρουσιάζεται η ίδρυση επτά συλλόγων, οι οποίοι συγκροτήθηκαν με κριτήριο την καταγωγή των προσφύγων. Στους εθνοτοπικούς συλλόγους κατασκευάζονταν εθνοπολιτισμικές ταυτότητες με βάση την ανάμνηση των χαμένων πατρίδων. Αυτές οι ταυτότητες συνδιαλέγονται τόσο με την συλλογική προσφυγή, όσο και με την εθνική.

1: Η σωματειακή οργάνωση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

«Αυτοκρατορικός εθνικισμός» και «συλλογομανία» στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1861-1922).

Το φαινόμενο της εθελοντικής συσσωμάτωσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ευνοήθηκε από τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, οι οποίες σηματοδοτούσαν την περίοδο του εκδυτικισμού της ίδιας της Αυτοκρατορίας. Ο 19^{ος} αιώνας έχει χαρακτηριστεί από πολλούς αναλυτές ως η περίοδος κατά την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία βάδιζε στην εποχή της νεωτερικότητας.¹⁹

Ήδη, όμως, από τον 18^ο αιώνα η Αυτοκρατορία είχε αρχίσει να επαναπροσδιορίζει τον οθωμανικό της χώρο και είχε επινοήσει νέους τρόπους νομιμοποίησης και επιβολής της εξουσίας της στο ετερογενές σύνολο των πληθυσμών που την κατοικούσαν. Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ²⁰ και οι κυρίως οι παραχωρήσεις του Σουλτάνου με το διάταγμα του Χάτι Χουμαγιούν (1856), άνοιξαν το δρόμο για την κοινοτική αυτοδιοίκηση των μη μουσουλμάνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Τα προνόμια ισότητας, που παραχωρούνταν στους μη μουσουλμάνους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, συνέβαλαν στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική άνθιση κοινότητα των ελληνορθόδοξων πληθυσμών. Μέσα στον οθωμανικό χώρο δημιουργήθηκαν και αναγνωρίστηκαν οι θρησκευτικές κοινότητες και η Αυτοκρατορία ήταν διαχωρισμένη βάσει των μιλλέτ, δηλαδή των θρησκευτικών κοινοτήτων, τις οποίες αναγνώριζε η Πύλη. Με το νέο αυτό μοντέλο αυτοδιοίκησης και οργάνωσης της Αυτοκρατορίας, αναγνωρίστηκε η διάκριση των πληθυσμών με εθνοθρησκευτικά κριτήρια. Ο οθωμανικός χώρος, δεν νοείτο ως ένα ενιαίο ομοιογενές σύνολο, αλλά ως σύνολο των μιλλί χώρων.²¹ Το σύνολο των ορθόδοξων πληθυσμών υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν το ρούμ-μιλλέτ. Το οθωμανικό κράτος εξουσιοδοτούσε τον θρησκευτικό ηγέτη, δηλαδή τον Οικουμενικό

¹⁹. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.-1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

²⁰. Θάνος Βερέμης «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ), στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους* τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 168-171.

²¹. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 25.

Πατριάρχη, να οργανώνει και να ομογενοποιεί το σύνολο των Ρωμιών, ώστε να επιτευχθεί η συνοχή και η εύρυθμη λειτουργία της πολυπολιτισμικής Αυτοκρατορίας.

Κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, καθώς και οι σχέσεις με τη Δύση, είχαν ως αποτέλεσμα, οι παραδοσιακοί θεσμοί της Αυτοκρατορίας να εξασθενήσουν και να επινοηθούν νέες πρακτικές, οι οποίες θα ανταποκρίνονταν καλύτερα στα νέα δεδομένα. Συνεπώς, η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις και επαναπροσδιορισμό στις δομές της Αυτοκρατορίας ήταν επιτακτικές για την διατήρηση της ίδιας. Ο εκδυτικισμός της Αυτοκρατορίας με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ και η επινόηση ενός αυτοκρατορικού εθνικισμού ήταν ο τρόπος που υιοθέτησε μια παραδοσιακή Αυτοκρατορία για να προσαρμοστεί σε ένα κόσμο που αναγνώριζε και επέβαλε την ύπαρξη των εθνών-κρατών. Με τη θεσμική αναγνώριση των κοινοτήτων η μεταναστευτική κίνηση των Ελλήνων συνεχίστηκε με σταθερούς ρυθμούς κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ενισχύοντας την παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²²

Μπορεί το φαινόμενο της συσσωμάτωσης να εμφανίστηκε κατά την ύστερη περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και στην εξέλιξή του να συνέβαλαν μια σειρά από παράγοντες, όπως η ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, η προστασία του διεθνούς κεφαλαίου, η ανώτερη εκπαίδευση, καθώς και η διάδοση των ευρωπαϊκών εκσυγχρονιστικών, αλλά και συνεταιριστικών ιδεών, καθώς και οι σχέσεις με το ελληνικό κράτος.²³ Μπορεί επίσης, η σωματειακή οργάνωση, όπως ήδη αναφέρθηκε να συνέπεσε χρονικά με την ανάδειξη και την ισχύουσα θέση της ορθόδοξης αστικής τάξης της Ανατολής, η οποία γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη την περίοδο των μεταρρυθμίσεων και η οποία βρήκε στους συλλόγους τον τρόπο έκφρασης μιας συλλογικής πολιτισμικής δραστηριότητας, προσπαθώντας με αυτόν τον τρόπο να σταθεροποιήσει τη θέση της. Παραταύτα όμως, το φαινόμενο της συσσωμάτωσης δεν μπορεί να ερμηνευτεί απλά και μόνο οικονομικά και κοινωνικά, και να αποδοθεί στους συλλόγους περιορισμένα ο χαρακτηρισμός του εκφραστή μιας κοινωνικής τάξης, της εγγράμματης αστικής. Η σωματειακή οργάνωση θα πρέπει να ερευνηθεί ως μια νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας και ως φορέας ενός δημόσιου λόγου, του εθνικού.

²². Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα, 1977, σ. 108.

²³. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1992)*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 13.

Η ανάγκη που οδήγησε στο φαινόμενο της συσσωμάτωσης των ελληνορθόδοξων ήταν η απειλή της ελληνικής γλώσσας και της αμάθειας, έτσι οι σύλλογοι πρωταρχικά έθεταν ως βασικό στόχο την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας και την ενίσχυση της ελληνικής παιδείας και ακολουθούσαν οι στόχοι της αλληλεγγύης και της αλληλοβοήθειας ανάμεσα στα μέλη. Στις μορφές συσσωμάτωσης παρατηρήθηκαν και οι πρώτες ζυμώσεις για την προσπάθεια δημιουργίας και καλλιέργειας μιας συλλογικής συνείδησης, της εθνικής, η οποία συνδεόταν με το κέντρο αναφοράς, την Ελλάδα, η οποία από την πλευρά της είχε επινοήσει την ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας και του αλυτρωτισμού για τον έξω-ελληνισμό. Οι σύλλογοι άρθρωναν ένα εθνικό λόγο και κατασκεύαζαν την εθνική ταυτότητα με τη χρήση της γλώσσας, της θρησκείας και της ιστορίας.²⁴ Αναλύοντας τους συλλόγους μέσα από το πρίσμα του εθνικισμού, διαβλέπουμε τις πρακτικές που ακολούθησαν για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, η οποία προσέδιδε τη μοναδικότητα, τη διάκριση και τη συνοχή στους ελληνορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με την επινοήση της εθνικής ταυτότητας οι Έλληνες του οθωμανικού χώρου, παρότι διασκορπισμένοι μέσα στην πολυπολιτισμική αυτοκρατορία, απέκτησαν την αίσθηση της συνοχής, του ανήκειν σε ένα Έθνος. Έτσι, σταδιακά ένιωθαν ως μέλη μιας φαντασιακής κοινότητας, αυτής του Ελληνικού Έθνους.

Κοινωφελή ιδρύματα και σωματεία ιδρύθηκαν όχι μόνο στα μεγάλα αστικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά σε όλη την επικράτεια, ακόμα και στις αγροτικές περιοχές, όπου υπήρχε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός. Η δράση των συλλόγων αφορούσε πρώτιστα την εκπαίδευση και την πνευματική καλλιέργεια, και δευτερευόντως, τη φιλανθρωπία, την αλληλεγγύη και γενικότερα την αλληλοβοήθεια. Έτσι, τα τοπικά σωματεία που ιδρύθηκαν στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, βάσει των σκοπών που αναφέρουν στα καταστατικά τους, διακρίνονταν σε φιλεκπαιδευτικά, φιλανθρωπικά θρησκευτικά, πολιτιστικά, αθλητικά, επαγγελματικά και εθνικά.

Η ίδρυση και η λειτουργία τους εντοπίστηκε από το 1861 μέχρι το 1922 και εξαρτιόταν από τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ίδρυση συλλόγων με φιλεκπαιδευτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς μέχρι και τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο και την οικονομική κρίση (1877-1878), η οποία επηρέασε αρνητικά τη σωματειακή

²⁴. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σ. 15.

οργάνωση. Πάντως μέχρι και τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο ιδρύονται σύλλογοι, αδελφότητες, εταιρείες, λέσχες και αναγνωστήρια σε όλη την Ανατολή. Στήνονταν ειδικές επιτροπές με σκοπό την ίδρυση σχολείων, ιδιαίτερα νηπιαγωγείων και δημοτικών. Χαρακτηριστικά, όπως αναφέρεται στην βιβλιογραφική αναφορά της η Μ. Κουρουπού, η εποχή χαρακτηρίζεται ως «εποχή Συλλόγων».²⁵ Μετά την καμπή, την οποία γνώρισε η σωματειακή οργάνωση λόγω της οικονομικής κρίσης που επέφερε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος, το σωματειακό φαινόμενο ανέκαμψε με την ανακήρυξη του συντάγματος το 1908. Οι Σύλλογοι και κυρίως η κατηγορία των εθνικών λειτουργούσαν και την περίοδο της ελληνικής κατοχής.

Επίσης, ο Στέφανος Κουμανούδης στο λεξικό *Συναγωγή Νέων Λέξεων* χρησιμοποίησε τον όρο «Συλλογομανία: η καταβάλλουσα τους Έλληνες τις τελευταίες δεκαετηρίδες μετά την του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως σύστασιν».²⁶ Όπως αναφέρει η Χρ. Κουλούρη ο όρος «συλλογομανία χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Φιλοποίμενα Παρασκευαΐδη στο συνέδριο των «απανταχού Ελληνικών Συλλόγων», στην Αθήνα. Στο συνέδριο μετείχαν 63 σύλλογοι με 97 αντιπροσώπους και οι 37 ήταν από τις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁷ Σύμφωνα με την ενδελεχή έρευνα της Κυρ. Μαμώνη το σύνολο των συλλόγων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν περίπου 1336, από τους οποίους οι 500 εντοπίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη, οι 343 στη Σμύρνη, οι 108 στην περιοχή του Εύξεινου Πόντου και οι άλλοι στην υπόλοιπη Αυτοκρατορία.²⁸

Η «συλλογομανία», σύμφωνα και με τον παραπάνω πίνακα, εντοπίστηκε κυρίως στα ανεπτυγμένα οικονομικά αστικά κέντρα ιδιαίτερα της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και του Πόντου. Το σωματειακό φαινόμενο ευνοήθηκε κυρίως από την αστική τάξη και τους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι συνέδραμαν οικονομικά την όλη προσπάθεια. Η πυκνότητα και οι δραστηριότητα των συλλόγων επηρεάστηκε, επίσης, από τη γεωγραφική θέση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων μέσα στον οθωμανικό χώρο. Η μεγαλύτερη σωματειακή πνευματική

²⁵. Ματούλα Κουρουπού, «Βιβλιογραφία Εντύπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και Συλλόγων 1846-1922», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 3 (1982), σ. 154.

²⁶. Ματούλα Κουρουπού, «Μορφές κοινωνικής και Πολιτισμικής οργάνωσης του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Η Λέξη* 112 (Νοέμ-Δεκέμ 1992), σ. 928.

²⁷. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 155.

²⁸. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 183-184 · Ματούλα Κουρουπού, «Βιβλιογραφία εντύπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και συλλόγων. Προσθήκες», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 10 (1993), σ. 236.

κίνηση αρχικά εντοπίστηκε στα μεγάλα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης και σε σύντομο χρονικό διάστημα επεκτάθηκε ακόμα και στις πιο απομακρυσμένες κοινότητες. Σύμφωνα και με τον πίνακα 1,²⁹ οι επαρχίες της Καππαδοκίας, της Λυκίας, της Κιλικίας και της Φρυγίας, οι οποίες βρίσκονταν μακριά από τα αστικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης και ήταν κυρίως αγροτικές, παρουσίαζαν μικρότερο βαθμό ανάπτυξης του σωματειακού φαινομένου.³⁰

Προτεραιότητα, βέβαια, δόθηκε στα φιλεκπαιδευτικά σωματεία μιας και η πνευματική και πολιτισμική δραστηριότητα ήταν ιδιαίτερα σημαντική και συνδεόταν άμεσα με την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, καθώς και με τις εθνικές βλέψεις της Μεγάλης Ιδέας, η οποία επικρατούσε στην πολιτική του ελληνικού κράτους. Την αναγκαιότητα της ίδρυσης σωματείων και την άμεση σχέση τους με τους εθνικούς στόχους επισημαίνει η εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης «Νεολόγος» το 1873 παραθέτοντας τα εξής:

*Αι αδελφότητες, οι σύλλογοι και οι μετοχικαί εταιρίαι υπήρξαν τα όργανα εις α η Ευρώπη οφείλει κατά μέγα μέρος το παρόν μεγαλείο (...) η εισαγωγή και ο πολλαπλασιασμός αυτών έσονται το δραστηριώτερον μέσον προς την εθνικήν ημών πρόοδον (...) εκτός των γενικών λόγων υπάρχουν δια το ημέτερον έθνος και ιδιαίτεροι λόγοι (...) πρώτον, όσον αφορά την εθνικήν εκπαίδευσιν, δημοτικήν τε και μέσην δεύτερον, εκάστη πόλις και εκάστη κοινότης αφεαυτής να πράττει τα πάντα. Δεύτερον, το ημέτερον έθνος ηραιομένον και διεσπαρμένον μόνον δα των αδελφοτήτων και συλλόγων και εταιριών δύναται να έλθη εις αμοιβαίαν επαφή (...) τρίτον, προς διευκόλυνσιν του εμπορίου αναγκαία η σύστασις πιστωτικών εταιριών ομοίων εκείνων που υπάρχουν εν Ευρώπη (...).*³¹

«τα σωματεία αυτά προωθούν την ιδέα του ελληνισμού, τη διάδοση των γραμμάτων, των επιστημών, των καλών τεχνών, οτιδήποτε αναφέρεται στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον του ελληνισμού, με ένα και μοναδικό σκοπό: την ηθική,

²⁹. Βλ. Πίνακας 1, Παράρτημα.

³⁰. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ'. Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ' Επίλογος», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 14 (2004), σ. 107.

³¹. *Νεολόγος*, έτ. Θ', αριθ 1784, 9/21 Ιαν. 1875. Παρατίθεται από τη Ματούλα Ρίζου-Κουρουπού, «Η Φίλεργος Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης (1866-1876)», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 5 (1984-5), σ. 241-242.

διανοητική και εθνική μόρφωση των Ελλήνων».³² Σκοπός των φιλεκπαιδευτικών και εκπολιτιστικών εν γένει σωματείων ήταν κυρίως η διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους, μιας και η γλώσσα αποτελούσε συστατικό στοιχείο εθνικής ταυτότητας και η απώλειά της θεωρούνταν απειλή για τη συνοχή του ελληνικού έθνους.

Εθνική ταυτότητα και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η αφετηρία για την ίδρυση των μη επαγγελματικών συλλόγων έγινε με την ίδρυση του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης. Με τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ η παιδεία εκκοσμικεύτηκε και η Πύλη είχε αναγνωρίσει το Πατριαρχείο ως νομιμοποιητική αρχή για την ανάπτυξη, αλλά και τον έλεγχο της ελληνικής παιδείας. Οι κατά τόπους μητροπόλεις ήταν αρμόδιες για την παιδεία σύμφωνα με το διοικητικό σύστημα των κοινοτήτων. Σκοπός ήταν η καλλιέργεια μιας κοινής ρωμέϊκης συνείδησης ανάμεσα στον κατακερματισμένο ελληνορθόδοξο πληθυσμό, έτσι ώστε να επιτευχθεί η μεταξύ τους συνοχή ακόμα και στα πιο απόμακρα τουρκόφωνα χωριά της Καππαδοκίας. Πέραν όμως από το Πατριαρχείο χρειαζόταν η συγκρότηση ενός κοσμικού ενοποιητικού εκπαιδευτικού μηχανισμού, ο οποίος θα λειτουργούσε με ανάλογο τρόπο, ώστε να επιτευχθεί η διάκριση της εθνοθησκευτικής κοινότητας μέσα από τη διαμόρφωση της κοινής συνείδησης. Μόνο μέσα από την διαμόρφωση μιας διακριτής εθνικής ταυτότητας θα μπορούσε η ελληνορθόδοξη κοινότητα να διατηρηθεί και να επιβιώσει στον οθωμανικό χώρο. Το ρόλο της διαμόρφωσης και διάδοσης της κοσμικής παιδείας ανέλαβε κατεξοχήν ο «Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης», ο οποίος ιδρύθηκε το 1861 και λειτούργησε ως πρότυπο για τους υπόλοιπους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο άμεσος στόχος του Συλλόγου ήταν «η διάδοσις των γραμμάτων εν γένει εις τους εν τω οθωμανικώ κράτει ορθοδόξους λαούς (...), και ακόμη πιο συγκεκριμένα (...) η καλλιέργεια των γραμμάτων και η διάδοσις αυτών κατά την Ανατολήν, μάλιστα της κατωτέρας παιδεύσεως, ήτις έστιν ομολογουμένως η στερεά και ακράδαντος βάσις της επιστημονικής πυραμίδος εκάστου έθνους, ως η καλλιέργεια

³². Ματούλα Κουρουπού, «Μορφές κοινωνικής και Πολιτισμικής οργάνωσης του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Η Αέξη* 112 (Νοέμ-Δεκέμ 1992), σ. 921.

των γραμμάτων και των ανωτέρων επιστημών έστιν η κορυφή».³³ Σκοπός του Συλλόγου ήταν η διάδοση των γραμμάτων, απαλλαγμένων από θρησκευτικές προκαταλήψεις επηρεασμένος από τις αρχές του Διαφωτισμού, ώστε να συμβάλει στην καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης.

Το 1862 ο Σύλλογος, στην προσπάθειά του να κατασκευάσει μια εθνική ταυτότητα και να καλλιεργήσει την εθνική συνείδηση των ελληνορθόδοξων της Ανατολής ως μια διακριτή εθνική κοινότητα, άρθρωνε έναν εθνικό δημόσιο λόγο. Επιδίωκε να προβάλει την προαιώνια ελληνικότητα των περιοχών και κατέφευγε στις επινοημένες παραδόσεις και στις μνημοτεχνικές για την αναπαράσταση του παρελθόντος. Στόχος ήταν η κατασκευή της ιστορικής συνέχειας από τους αρχαίους Έλληνες προγόνους. Κινούμενος σε αυτά τα πλαίσια συνήθιζε να οργανώνει δημόσιες συζητήσεις με θέματα γλωσσολογικά, ιστορικά, αρχαιολογικά, καθώς θεσπίζονταν αγωνοθετήματα με σκοπό να αποδείξουν την ελληνικότητα των περιοχών και την άμεση σχέση τους με την αρχαία Ελλάδα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται: «αι χώραι αυταί ελληνικώταται ήσαν τε και διατελούσιν ούσαι, διασώζουσαι ου μόνον εν τη γλώσση του λαού ζώντα και αψευδή μαρτύρια της καταγωγής των οικούντων, αλλά και εν τοις κόλποις αυτών μνημεία της ελληνικής τέχνης θείον απαστράπτοντα κάλλος»³⁴. Ο λόγος που άρθρωνε ο Σύλλογος μπορεί να ήταν εθνικός και να είχε έμμεσες πολιτικές προεκτάσεις, όμως δε διατύπωσε προς την Πύλη εθνικό λόγο ώστε να θέσει σε κίνδυνο τη λειτουργία του.

Ο «Φιλολογικός Σύλλογος της Κωνσταντινούπολης» υπήρξε ένας από τους επιφανέστερους εκπαιδευτικούς και πολιτιστικούς συλλόγους όχι μόνο της Κωνσταντινούπολης, αλλά όλων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας, στις οποίες επέκτεινε τις δραστηριότητές του. Ο Σύλλογος είχε αναλάβει εκπαιδευτικές αρμοδιότητες και λειτουργούσε ως «οιονεί Υπουργείο της Εκπαιδεύσεως εν των εν Τουρκία Ελλήνων και ελληνιζόντων», μετά το 1870.³⁵ Και το Πατριαρχείο είχε αναγνωρίσει *de facto* το ρόλο του συλλόγου μέχρι τη σύσταση της ειδικής επιτροπής. Στις αρμοδιότητες του Συλλόγου ήταν η αποστολή από τις κοινότητες εκθέσεων για την πνευματική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων, οι οποίες έπρεπε να ήταν επικυρωμένες από την εκκλησιαστική αρχή ή τη δημογεροντία. Επίσης, μέχρι να συσταθεί η Ειδική Εκπαιδευτική Επιτροπή από το

³³. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 294.

³⁴. Ματούλα Κουρουπού, «Βιβλιογραφία Εντύπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και Συλλόγων 1846-1922», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 3 (1982), σ. 150.

³⁵. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 154.

Πατριαρχείο, το 1868, ο Σύλλογος έστειλε αντιπροσώπους στις εξετάσεις των σχολείων, οι οποίοι στη συνέχεια συντάσσαν λεπτομερή έκθεση.³⁶

Βέβαια, ο ρόλος του δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο εκπαιδευτικός αλλά και επιστημονικός. Εκτός από την έκδοση του ομότιτλου περιοδικού «Ο εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος» με ποικίλη θεματογραφία, είχε συγκροτήσει Εκπαιδευτική Επιτροπή, Φιλολογική Επιτροπή, Βιολογική Επιτροπή, Αρχαιολογική Επιτροπή, Κοινωνιολογική Επιτροπή, καθώς και Νομικό Τμήμα.³⁷ Ο Σύλλογος φρόντιζε για την ίδρυση και την οικονομική ενίσχυση των σχολείων, την οργάνωση διαλέξεων και εκπαιδευτικών συνεδρίων.

Ο Σύλλογος είχε αναλάβει να διαμορφώσει την κοσμική παιδεία στο ρούμ-μιλλέτ πέραν από τις παραδοσιακές εκκλησιαστικές αντιλήψεις, συνεπώς λειτουργούσε κατά μίαν έννοια ως φυγόκεντρος δύναμη μέσα στον οθωμανικό χώρο. Ως πεδίο αναφοράς του είχε, το ελληνικό κράτος και το Πανεπιστήμιο των Αθηνών, σχετιζόταν λοιπόν με τος πολιτικές και πνευματικές ελίτ της Ελλάδας. Εντούτοις, αντλούσε τη νομιμοποίησή του εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Άρα, ο ρόλος και η δράση του είχαν ως σημεία αναφοράς δυο διαφορετικά κέντρα, από τη μια την Ελλάδα από το 1832, που ήταν το εθνικό κέντρο όλου του Ελληνισμού, με τις πολιτικές προεκτάσεις της Μεγάλης Ιδέας, και την πολιτισμική διείσδυση της ελληνικής παιδείας για την πραγμάτωση της εθνικής ολοκλήρωσης, και από την άλλη την Κωνσταντινούπολη με το Πατριαρχείο, το οποίο η Πύλη αναγνωρίζει ως πηγή θεσμικής εξουσίας των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Γι' αυτό και ο εθνικός του λόγος είχε επικαλυμμένες εθνικές σκοπιμότητες και δεν εκφράστηκε ποτέ με πολιτικά αιτήματα για τους ελληνορθοδόξους.³⁸

Συνεπώς, ο Σύλλογος διατηρούσε σχέσεις και με τα δυο κέντρα αναφοράς για να μπορεί να λειτουργεί με τον κοσμικό και φιλελεύθερο χαρακτήρα στον οθωμανικό χώρο της εκδυτικισμένης Αυτοκρατορίας. Από την αλληλογραφία του Συλλόγου, προέκυψε ότι είχε επαφές με πολιτικούς, θρησκευτικούς και πνευματικούς κύκλους τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, την Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ. Όπως με τις πρυτανικές αρχές του Πανεπιστημίου Αθηνών, την Αρχαιολογική

³⁶. Ματούλα Κουρουπού, *ό.π.*, σ. 923.

³⁷. http://anthemion.phs.uoa.gr/phil_syll_kwnst/, (προσπέλαση 11-8-2015).

³⁸. Χάρης Εξερχζιλογλου, *ό.π.*, σ. 72

Εταιρεία της Ρώμης, το Πανεπιστήμιο Johns Hopkins της Βαλτιμόρης και η Ακαδημία Επιστημών του Μονάχου κλπ.³⁹

Εκτός από τον «Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης» σε όλες τις περιοχές της Αυτοκρατορίας, όπου υπήρχε συμπαγής ελληνορθόδοξος πληθυσμός, είχαν ιδρυθεί σύλλογοι, οι οποίοι αναλάμβαναν την ίδρυση και την συντήρηση σχολείων και βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων. Οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί σύλλογοι βρίσκονταν σε επαφή με τον «Φιλολογικό Σύλλογο της Κωνσταντινούπολης». Μάλιστα οι «Θρακικοί Φιλεκπαιδευτικοί Σύλλογοι» ακολουθούσαν τις συντονιστικές οδηγίες και αποκρίνονταν στα αιτήματα των εγκυκλίων που απέστελλε ο Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης.⁴⁰ Στο άλλο μεγάλο αστικό κέντρο, την Σμύρνη, είχε ιδρυθεί από το 1870 το «Αναγνωστήριο», η «Σμύρνη», σκοπός του Αναγνωστηρίου ήταν η ίδρυση βιβλιοθήκης και η έκδοση διάφορων συγγραμμάτων, όπως θρησκευτικών, φιλολογικών και επιστημονικών, καθώς και περιοδικού με τον τίτλο «*Η Σμύρνη για την διανοητική και ηθική ανάπτυξη των μελών αυτού*».⁴¹

Επιπρόσθετα, στον Εύξεινο Πόντο εκτός από το «Φροντιστήριο της Τραπεζούντας» εντοπίζονται και άλλοι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, όπως ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ξενοφών», το 1871, ο οποίος οργάνωνε δημόσια μαθήματα, διαλέξεις, συζητήσεις, ανάγνωση διατριβών και διατηρούσε αναγνωστήριο και βιβλιοθήκη, καθώς είχε και συλλογή ζώντων εθνικών μνημείων.⁴² Ένας άλλος ακόμα γνωστός σύλλογος ήταν η «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης Ναζιανζός» στην επαρχία της Καρβάλης, καθώς και η «Φιλόπτωχος Αδελφότης Μαλακόπη», η οποία είχε αναλάβει την ίδρυση αστικού σχολείου, παρθεναγωγείου και Νηπιαγωγείου.⁴³ Αξιοσημείωτο είναι ότι, στο οικονομικό ισχυρό εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο της Μερζιφούντα του παραλιακού Πόντου, οι φιλεκπαιδευτικοί και φιλανθρωπικοί σύλλογοι σχετίζουν τη δράση τους με την Αμερικάνικη Σχολή, η οποία θεωρούνταν κέντρο του Προτεσταντισμού.⁴⁴ Η επιρροή από τις δυτικές νεωτεριστικές αντιλήψεις στις οικονομικά ανθηρές επαρχίες ήταν καταληκτική για την ίδρυση και τη λειτουργία των συλλόγων.

³⁹. http://anthemion.phs.uoa.gr/phil_syll_kwnst/, (προσπέλαση 11-8-2015).

⁴⁰. Κυριακή Μαμώνη, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση, Θεσσαλονίκη*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1995, σ. 21-25.

⁴¹. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, ό.π, σ. 79.

⁴². Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 6 (1986), σ. 187.

⁴³. Στο ίδιο, σ. 180-182.

⁴⁴. Στο ίδιο, σ. 207.

Επίσης, στην επαρχία της Βιθυνίας λειτουργούσε η «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα Χουδίου». Ο Σύλλογος είχε ως σκοπό τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας στους τουρκόφωνους και ελληνορθόδοξους και στους Αρμένιους. Ίδρυσε Νηπιαγωγεία σε διάφορες συνοικίες.⁴⁵ Στην επαρχία της Μαγνησίας λειτουργούσε από το 1872 ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Νιόβη», ο οποίος στήριζε οικονομικά την ελληνική σχολή. Η γυναικεία παρουσία στους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους της Μαγνησίας μαρτυράτε από τη δράση του «Μορφωτικού Συνδέσμου Δεσποινίδων, Αναγέννηση». Ο σύλλογος παράλληλα με τους εκπαιδευτικούς σκοπούς του, είχε και πατριωτικούς συμβάλλοντας οικονομικά στην ανέγερση στρατιωτικού Νοσοκομείου, ύστερα από έκκληση του Μητροπολίτη Μαγνησίας.⁴⁶ Επίσης, στην τουρκόφωνη Πισιδία λειτουργούσαν αρκετοί φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι με καθήκον την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, η οποία έτεινε να εκλείψει, γεγονός που αποτελούσε απειλή για το ελληνικό έθνος. Για το σκοπό αυτό δραστηριοποιούνταν το «Αναγνωστήριο, Φιλομάθεια», του οποίου η δράση εντοπίστηκε από το 1875. Τέλος, στα Μούγλα, ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος» είχε αναλάβει την πληρωμή των Διδασκάλων και της Νηπιαγωγού, ενώ οι σύλλογοι «Ελπίς», το 1889, και «Καρτερία» είχαν αναλάβει την ανέγερση του Σχολείου Αρρένων και Παρθεναγωγείου αντίστοιχα.⁴⁷

Οι φιλολογικοί και φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήταν μια νέα μορφή συλλογικής δράσης μιας εγγράμματης κοινότητας, η οποία άρθρωνε εθνικό λόγο, τον οποίο διοχέτευε στις μάζες στην προσπάθεια της να κατασκευάσει την ελληνική εθνική ταυτότητα. Εκτός από τους άμεσους και εμφανείς εκπαιδευτικούς σκοπούς τους, εμπεριείχαν πολλές φορές και λανθάνοντες έμμεσους εθνικούς και πολιτικούς σκοπούς. Χαρακτηριστικά, ο «Σύλλογος Ξενοφών» του Πόντου στο ερώτημα αν θα έπρεπε να μεταναστεύσουν οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της περιοχής στην Ελλάδα ή τη Ρωσία λόγω των αναταραχών και των πιέσεων των Οθωμανών, ο Σύλλογος πρότεινε την παραμονή του ελληνορθόδοξων στους τόπους, που αποτελούσαν τη γενέτειρα των προγόνων τους και αν η κατάσταση χειροτέρευε και η μετακίνηση ήταν αναγκαστική προτεινόνταν τη μετανάστευση σε άλλες χώρες εκτός Ρωσίας.⁴⁸

⁴⁵. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, ό.π, σ. 27.

⁴⁶. Στο ίδιο, σ. 83.

⁴⁷. Στο ίδιο, σ. 98.

⁴⁸. Κυριακή Μαμώνη, ό.π. σ. 188.

Επίσης, η σχέση των φιλολογικών συλλόγων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με το κέντρο της Ελλάδας και η επιρροή των νεωτεριστικών στοιχείων εντοπίστηκε στην ίδρυση του «Συλλόγου των Μαλλιαρών» στην επαρχία του Αϊδινίου, καθώς και άλλων δημοτικιστικών συλλόγων στην Κωνσταντινούπολη μετά την ψήφιση του Συντάγματος του 1908 με σκοπό τη διάδοση της δημοτικής γλώσσας.

Φιλανθρωπικά σωματεία και γυναικεία συσσωμάτωση

Εκτός από τη δράση των φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ελληνορθόδοξοι ίδρυσαν σωματεία με φιλανθρωπικό χαρακτήρα με κύριο χαρακτηριστικό την αλληλεγγύη και την αλληλοβοήθεια των μελών τους. Άλλωστε η φιλανθρωπία ήταν χριστιανικό καθήκον και έβρισκε αποδοχή στις ελληνορθόδοξες κοινότητες, ως πρότερο γνώρισμα από τα χριστιανικά αδελφάτα, ενώ ταυτόχρονα στον εκδυτικισμένο κόσμο, ο αλτρουισμός είναι ανθρωπιστική αξία και ένδειξη πολιτισμένων κοινωνιών. Η ενασχόληση, βέβαια, με την φιλανθρωπία στην περίοδο του εκσυγχρονισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν συνδεόταν τόσο με τις χριστιανικές αρχές, αλλά ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα της δημιουργίας μιας εκκοσμικευμένης αστικής τάξης με βάση τα δυτικά πρότυπα. Συνεπώς, η φιλανθρωπία συνδέθηκε κυρίως με τη βοήθεια και την αλληλεγγύη προς εκείνους τους Ρωμιούς που αποτελούσαν όνειδος και ντροπή για το ελληνικό έθνος. Σε αυτούς συγκαταλέγονταν οι επαίτες, οι άποροι, τα έκθετα ορφανά, αλλά και οι πτωχές γυναίκες που η ανάγκη θα τις ωθούσε στην πορνεία.

Σκοπός της φιλανθρωπικής συσσωμάτωσης ήταν η ανακούφιση της ανέχειας, της ασθένειας και της πάσης φύσεως δυστυχίας. Η δραστηριότητα των φιλανθρωπικών συλλόγων και αδελφοτήτων αφορούσε την οικονομική αρωγή, την παροχή ειδών πρώτης ανάγκης, ενδυμασίας, διατροφής σε άπορα μέλη ανά τακτά χρονικά διαστήματα και πάντοτε τις εορταστικές μέρες. Επίσης, στις δράσεις τους περιλαμβανόταν η ιατρική περίθαλψη, η κάλυψη νοσηλίων, η ίδρυση νοσοκομείων και ιατρείων, καθώς και ορφανοτροφείων. Πολλές φορές ακόμη κάλυπταν και εκπαιδευτικούς και εκπολιτιστικούς σκοπούς με την ίδρυση σχολείων, παρθεναγωγείων, επαγγελματικών σχολών, βιβλιοθηκών, λεσχών και φρόντιζαν για την προαγωγή της κοινωνικότητας με την οργάνωση κοινωφελών εκδηλώσεων. Τέλος, οι φιλανθρωπικές οργανώσεις, με την ευρύτητα των σκοπών τους και στο πλαίσιο της φιλαλληλίας και της αρωγής, ίδρυσαν επαγγελματικά εργαστήρια

χειροτεχνίας, καλλιτεχνίας και ραπτικής, ή μεριμνούσαν για την εύρεση εργασίας στα μέλη τους.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ήταν το φαινόμενο της ευεργεσίας από εύπορους Έλληνες και κυρίως ομογενείς. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η οικονομική ενίσχυση μεγάλων φιλανθρωπικών συλλόγων από επιφανείς Έλληνες της διασποράς, όπως ο Α. Συγγρός, ο Κ. Ζάππας, ο Ε. Ευγενίδης, ο Γρ. Μαρασλής κ.α. Άλλωστε «η φιλανθρωπία ήταν ένας τρόπος να δικαιολογηθεί και η συγκέντρωση του πλούτου».⁴⁹

Επίσης, στα φιλανθρωπικά σωματεία εντοπίστηκε έντονα η γυναικεία παρουσία, η οποία ερμηνεύτηκε βάσει του γυναικείου ρόλου και της θέσης της στην κοινωνία. Έτσι, σύμφωνα με την ηθική της εποχής η γυναίκα είχε κύριο προορισμό τη δημιουργία οικογένειας, μιας και η εκπαίδευση ήταν περιορισμένη και η εργασία δε επιτρεπόταν παρά μόνο σε περιπτώσεις βιοπορισμού για γυναίκες των μεσαίων και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Επίσης, λόγω της ευαίσθητης φύσης του χαρακτήρα της, η γυναίκα ήταν η καταλληλότερη για έργα φιλανθρωπίας. «Η γυνή είναι φύση πεπλασμένη δια τοιαύτα έργα εν οίς πρωτεύει η θεραπεία της δυστυχίας».⁵⁰ Συνεπώς, οι εύπορες γυναίκες, οι οποίες ήθελαν να απασχοληθούν με έργα εκτός του νοικοκυριού και της ανατροφής των παιδιών τους, δραστηριοποιούνταν σε φιλανθρωπικούς συλλόγους και ανέπτυσαν κοινωνικό έργο. Ενδεικτικό στοιχείο για τη γυναικεία παρουσία στη συσσωμάτωση αντλούμε από τον πίνακα 1.⁵¹

Σημαντική θέση ανάμεσα στα φιλανθρωπικά σωματεία είχε η «Φιλόπτωχη Αδελφότης των Κυριών του Πέραν της Κωνσταντινούπολης» το 1861. Η δράση του συλλόγου και το κύρος του ήταν αντίστοιχης σημασίας με του «Φιλολογικού Συλλόγου της Κωνσταντινούπολης». Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι ο ετήσιος χορός της «Αδελφότητας» αποτελούσε κοσμικό γεγονός στην Πόλη. Οι δυο σύλλογοι μάλιστα διατηρούσαν επαφές και πολλές από τις εύπορες κυρίες που πλαισίωναν το σύλλογο ήταν σύζυγοι των κυριών του Φιλολογικού Συλλόγου.⁵² Το κοινωνικό έργο και η προσφορά του ήταν ιδιαίτερα σημαντική και το έργο του υποστηριζόταν από την οικονομική αρωγή επιφανών Ελλήνων της διασποράς. Οι δράσεις της

⁴⁹. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, *Εστία*, 2002, σ. 16.

⁵⁰. Στο ίδιο, σ. 24.

⁵¹. Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1.

⁵². Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σ. 42.

«Αδελφότητας» δεν περιορίζονταν μόνο στην οικονομική ενίσχυση και την κάλυψη βασικών ειδών πρώτης ανάγκης σε άπορους, αλλά ανάμεσα στις δραστηριότητές της ήταν η ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη, και η ίδρυση εργαστηρίου, νηπιοτροφείου, καθώς είχε συστήσει ειδική επιτροπή για τα έκθετα ορφανά.

Επιπρόσθετα, η «Αδελφότητα» είχε ιδρύσει και λειτουργούσε τμήμα ραπτικής, πλυντηρίου και σιδηροτρείου στα οποία εργάζονταν γυναίκες. Ακόμα, διατηρούσε ιατρικό τμήμα, από το οποίο προσφέρονταν ιατρικές υπηρεσίες στους άπορους, καθώς επίσης είχε ιδρύσει και Σχολή Νοσοκόμων. Εκτός από το φιланθρωπικό της έργο, πρόσφερε και εκπαιδευτικό. Επρόκειτο για ένα από τους πιο δραστήριους γυναικείους συλλόγους στον χώρο της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής προσφοράς. Το χαρακτηριστικό που διακρίνει την «Αδελφότητα» ήταν ότι σύνδεσε τη φιλανθρωπία με την εργασία και δραστηριοποιήθηκε στην προσφορά εργασίας στις γυναίκες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Αντίστοιχο φιλανθρωπικό έργο επιτελούσε, στην οικονομικά και πνευματικά ακμάζουσα Σμύρνη, το «Ταμείο Πτωχών». Η δραστηριότητά του εντοπίστηκε από το 1845 μέχρι το 1922. Το φιλανθρωπικό του έργο αφορούσε άπορες οικογένειες, ασθενείς, ορφανά και φυλακισμένους. Η παρουσία των φιλανθρωπικών συλλόγων στη Σμύρνη ήταν μεγάλη, καθώς και η γυναικεία συμμετοχή σε αυτά ήταν σημαντική. Έτσι από το 1889 ως το 1922 λειτουργούσε η «Αγαθοεργός Αδελφότης Κυριών της Σμύρνης». Το έργο της «Αδελφότητας» αποσκοπούσε στην εκμάθηση τέχνης και προσφοράς εργασίας σε άπορα κορίτσια και σε ποικίλες άλλες προσφορές σε αναξιοπαθούντες για την ανακούφιση της δυστυχίας τους.⁵³ Επίσης, στη Σμύρνη, δρούσε η «Αδελφότητα της Αγίας Μαρτίνης», η οποία περιέθαλπε τους άπορους ασθενείς και αναλάμβανε τα έξοδα κηδείας, καθώς και την οικονομική ενίσχυση των οικογενειών.

Εκτός από τα δυο ισχυρά οικονομικά κέντρα της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, στον οικονομικά ανεπτυγμένο Εύξεινο Πόντο λειτουργούσαν αρκετά φιλανθρωπικά σωματεία μεταξύ των οποίων η γυναικεία παρουσία στην εθελοντική συσσωμάτωση, που αφορούσε την κοινωνική προσφορά ήταν και εδώ ιδιαίτερα δραστήρια. Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε στην Τραπεζούντα η «Αδελφότης των Κυριών, Μέριμνα». Επίσης, στη Σινασό είχε ιδρυθεί το «Ταμείο των Πτωχών» και η

⁵³. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σ. 105-106.

«Αγαθοεργός Αδελφότης των Αγίων Πάντων» με φιλεκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό έργο.

Η φιλανθρωπία εντοπίστηκε και στις υπόλοιπες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η πυκνότητα της οποίας εξαρτιόταν άμεσα από την οικονομική τους κατάσταση. Χαρακτηριστικά, στην περιοχή της Ερυθραίας στα Αλάτσατα, λειτουργούσε η «Φιλόπτωχη Αδελφότης Κυριών», δηλώνοντας και εδώ την γυναικεία παρουσία. Η Αδελφότητα είχε βασικό σκοπό την εύρεση εργασίας σε άπορες γυναίκες και την οργάνωση επιμορφωτικών διαλέξεων σε γυναίκες. Η Αδελφότητα κάλυπτε ένα μέρος του φιλανθρωπικού της έργου από το εμπόριο τσιγαρόχαρτου, που έκανε με τη Σμύρνη.⁵⁴ Στην περιοχή της Κρήνης δραστηριοποιόταν ο «Φιλομαθητικός Σύνδεσμος Δεσποινίδων Κρήνης, η Πρόοδος», η οποία είχε αναλάβει την παροχή βοήθειας σε άπορους μαθητές και την οργάνωση μαθητικού συσσίτιου. Ακόμη, στην τουρκόφωνη περιφέρεια του Νιγδί μετά την ανακήρυξη του Συντάγματος, το 1909 ιδρύθηκε η «Αδελφότης Ελπίς» με φιλανθρωπικό και φιλεκπαιδευτικό έργο με στόχο την ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου και την ανακούφιση της δυστυχίας των ενδεών.⁵⁵ Στην επαρχία των Δαρδανελλίων, στα Στενά, μια περιοχή με έντονη εμπορική κίνηση και οικονομική άνθηση δραστηριοποιούνταν η «Αγαθοεργός και Φιλάνθρωπος Αδελφότης» και η «Αδελφότης Κυριών», η οποία διατηρούσε ταπητουργείο, στο οποίο εργάζονταν και μάθαιναν την τέχνη της ταπητουργίας κορίτσια ως βιοποριστικό επάγγελμα.⁵⁶ Η γυναικεία παρουσία εντοπίστηκε και στην επαρχία της Κιό με τη δραστήρια λειτουργία της «Φιλόπτωχου Αδελφότητος Κυριών». Επιπρόσθετα, στις Κυδωνίες λειτουργούσε η «Φιλόπτωχη Αδελφότητα Κυριών», με την οποία οι γυναίκες πρόσφεραν φιλανθρωπικό και φιλεκπαιδευτικό έργο. Ακόμη, στην επαρχία της Λυδίας, στο Οδεμίσι, λειτουργούσε η «Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα, Μέλισσα» το 1912, της οποίας ο ρόλος ήταν εκτός από φιλανθρωπικός και εκπαιδευτικός ταυτόχρονα. Οι κυρίες του γυναικείου συλλόγου είχαν αναλάβει να συνδράμουν οικονομικά τα εκπαιδευτήρια της επαρχίας, όμως παράλληλα φρόντιζαν για την

⁵⁴. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *στο ίδιο*, σ. 89.

⁵⁵. Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καπαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 6 (1986), σ. 183.

⁵⁶. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ'. Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ' Επίλογος», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 14 (2004), σ. 73.

επιμέλεια, την ηθική συμπεριφορά των γυναικών «ως μέλους της κοινωνίας, ως μητρός και οικοκυράς».⁵⁷

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στους φιланθρωπικούς συλλόγους, εκτοπίστηκε η δράση μιας εύπορης τάξης και η γυναικεία συμμετοχή σε αυτούς ήταν ιδιαίτερα έντονη. Επίσης, πολλές φορές ο φιλανθρωπικός ρόλος των σωματείων εμπεριέχει και εκπαιδευτικούς σκοπούς. Ακόμη, δεν ήταν σπάνιες οι φορές που η δραστηριότητά τους είχε και εθνικό περιεχόμενο.

Θρησκευτικοί Σύλλογοι

Εκτός από τις παραπάνω κατηγορίες συλλόγων, είχαν ιδρυθεί και λειτουργούσαν και θρησκευτικοί σύλλογοι με βάση την ενορία. Ο ρόλος των θρησκευτικών συλλόγων ήταν η αποπεράτωση ναών, ενώ παράλληλα είχαν και εκπαιδευτικούς σκοπούς, όπως η ίδρυση σχολείων, νηπιαγωγείων, καθώς και η χρηματική ενίσχυση εκπαιδευτηρίων. Ένας ακόμα βασικός σκοπός των θρησκευτικών συλλόγων ήταν η διατήρηση και η ενίσχυση του ορθόδοξου δόγματος από τον προσηλυτισμό της προτεσταντικής και της καθολικής εκκλησίας. Και στους θρησκευτικούς συλλόγους εντοπίστηκε η προσπάθεια κατασκευής της εθνικής συνείδησης, συνδέοντας το ελληνικό έθνος με την ορθοδοξία.

Στην Σμύρνη αναφέρονται χαρακτηριστικά η «Αδελφότητα της Αγίας Φωτεινής» από το 1845. Για την υπεράσπιση της ορθοδοξίας κατά του προσηλυτισμού έδρασαν κυρίως η «Αδελφότητα της Ορθοδοξίας» το 1885 και το 1892 ιδρύθηκε το «Ορθόδοξο Θρησκευτικό Σωματείο, Άγιος Πολύκαρπος», που μετονομάστηκε σε «Ευσέβεια». Ανάμεσα στις δραστηριότητές τους ήταν η διδασκαλία εσπερινών θρησκευτικών μαθημάτων. Επίσης, το 1909 η «Αδελφότης Κυριών Αγίου Νικολάου». Σημαντική και πάλι υπήρξε η γυναικεία παρουσία στους θρησκευτικούς συλλόγους. Ενδεικτικά το 1910 στην επαρχία του Δεκίλι είχε ιδρυθεί η «Αδελφότης Κυριών Αγία Παρασκευή», με σκοπό τον εξωραϊσμό του ναού.⁵⁸ Χαρακτηριστικό όμως των έμμεσων εθνικών σκοπών που μπορεί να έκρυβαν οι σύλλογοι ήταν ότι η Αδελφότητα είχε επιλέξει να εορτάζει την 25 Μαρτίου και όχι, σύμφωνα με το χριστιανικό εορτολόγιο, τον Ιούλιο. Στα Μύλασα είχε ιδρυθεί το 1904 Η «Οσία Ξένη», με έργο εκτός από θρησκευτικό (τη μετακομιδή των λειψάνων της

⁵⁷. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σ. 35.

⁵⁸. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *ό.π.*, σ. 33.

Οσίας από τη Σηλυβρία στα Μύλασα) και εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό με την ίδρυση αναγνωστηρίου και την ενίσχυση απόρων.

Θρησκευτικοί σύλλογοι με σκοπό την υπεράσπιση της ορθόδοξης χριστιανικής ταυτότητας είχαν ιδρυθεί στην Καππαδοκία και τον Πόντο. Χαρακτηριστικά, στην Καισάρεια είχε συσταθεί ο σύλλογος «Ορθοδοξία» με σκοπό την προστασία των ορθοδόξων κατά του προσηλυτισμού.⁵⁹ Το 1899 είχε συσταθεί η «Φιλόπτωχος Αδελφότης της Ορθοδοξίας» στην Σαμσουντα, αφενός για να ενισχύσει το χριστιανικό δόγμα, αφετέρου για να συνδράμει τους απόρους της κοινότητας και να ιδρύσει νοσοκομείο.⁶⁰ Αρκετές φορές οι θρησκευτικοί σύλλογοι, εκτός από τους άμεσους σκοπούς που εξυπηρετούσαν, αποκτούσαν και πολιτική στάση σε εθνικά ζητήματα. Έτσι, την περίοδο της ανταλλαγής των πληθυσμών ο σύλλογος «Άγιος Νικόλαος» στη Σινασό πρότεινε να συσσωματωθούν όλες οι κοινότητες «υπό εν κοινόν πρόγραμμα» κατά του εκπατρισμού, πρότεινε την ίδρυση «Επιτροπής Ανταλλαγής» και έκανε έκκληση προς τους Έλληνες της ομογένειας στην Αμερική για να συνδράμουν στο έργο της ανταλλαγής.⁶¹ Επίσης, ενδεικτική της εθνικής στάσης που εκδήλωναν οι σύλλογοι και της επιρροής της Μεγάλης Ιδέας είναι η στάση του θρησκευτικού συλλόγου στην επαρχία της Μενεμένης. Συγκεκριμένα, η «Θρησκευτική Αδελφότητα Ευαγγελισμός» το 1919 έστειλε επιστολή στους εκπροσώπους των μεγάλων δυνάμεων στο Συνέδριο της Ειρήνης και ζητούσε την ένωση της Μενεμένης με την Ελλάδα.⁶² Συνεπώς, οι σύλλογοι άρθρωναν δημόσιο λόγο, διατύπωναν αιτήματα και εμπλέκονταν στο πολιτικό με την ευρεία έννοια του όρου.

Τοπικοί σύλλογοι απόδημου ελληνισμού

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν ιδρυθεί και τοπικά σωματεία των απόδημων Ελλήνων, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει κυρίως στα παράλια της Μικράς Ασίας από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα από τον ελλαδικό ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο. Σκοπός των σωματείων ήταν η διατήρηση της μνήμης της γενέτειρας, η σύσφιξη και η ανάπτυξη της κοινωνικότητας μεταξύ τους και η προσφορά τόσο στην ιδιαίτερη

⁵⁹. Κυριακή Μαμώνη, *ό.π.*, σ. 163.

⁶⁰. Στο *ίδιο*, σ. 199.

⁶¹. Στο *ίδιο*, σ. 170-171.

⁶². Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ'. Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ' Επίλογος», *ό.π.*, σ. 88.

πατρίδα, όσο και στη νέα. Ο παλαιότερος σωματειακός οργανισμός απόδημων ιδρύθηκε από κυθήριους παροίκους το 1806 με τη μορφή συντεχνίας. Ακόμη το 1882 διαπιστώνεται η ύπαρξη «Αδελφότητας, της Αγίας Μαρκέλλας» από Χίους απόδημους. Το 1885 ιδρύθηκε η «Αδελφότητα των Κρητών», η οποία αριθμούσε 150 μέλη. Επίσης, το 1894 ιδρύθηκε η «Αδελφότητα Εκατονταπυλιανής» από Έλληνες της Πάρου. Σκοπός της Αδελφότητας ήταν η λειτουργία αναγνωστηρίου, βιβλιοθήκης, ο διορισμός ιατρού και εξεύρεση εργασίας σε ανέργους. Για την μέριμνα των απόρων φρόντιζε και η «Λεσβιακής Αγαθοεργός Αδελφότητα».⁶³

Πολιτιστικοί και Αθλητικοί Σύλλογοι

Άλλη μια μορφή εθελοντικής συσσωμάτωσης των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας ήταν οι μουσικοί, οι αθλητικοί και οι θεατρικοί σύλλογοι, οι οποίοι έδρασαν κυρίως στα ανεπτυγμένα οικονομικά κέντρα. Οι αθλητικοί σύλλογοι στη Σμύρνη⁶⁴ προήλθαν κυρίως από μουσικούς ή μουσικογυμναστικούς συλλόγους. Το πρώτο μουσικό σωματείο της Ανατολής θεωρείται ο «Μουσικός Όμιλος Ορφεύς», που ιδρύθηκε το 1890. Ο σύλλογος είχε συγκροτήσει λαϊκή ορχήστρα και είχε διοργανώσει μουσικές εκδηλώσεις εκτός Σμύρνης. Επίσης, το 1891 εμφανίστηκε ο μουσικός σύλλογος «Απόλλων», ο οποίος έδινε συναυλίες κυρίως για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Στους κόλπους του «Απόλλωνα» είχαν σχηματιστεί διάφορα γυμναστικά τμήματα, όπως το τμήμα πεζοπορίας και το αθλητικό, ενώ διατηρούσε δικό του γυμναστήριο και οι αθλητές του έλαβαν μέρος στους Πανιώνιους, Πανελλήνιους και τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1906. Το 1893 είχε ιδρυθεί η «Φιλαρμονική Εταιρεία Σμύρνης», διέθετε πολλά μέλη και διοργάνωνε συναυλίες και χορούς με κοινωφελείς σκοπούς. Το 1894 ιδρύθηκε το «Γυμναστήριο» αφού αποσπάστηκε το αθλητικό τμήμα του μουσικού συλλόγου του «Ορφέα». Το 1898 από τη συνένωση του «Ορφέα» και του «Γυμναστηρίου» ιδρύθηκε ο «Πανιώνιος Γυμναστικός Σύλλογος». Ο «Πανιώνιος» εκτός από γυμναστήριο, διέθετε εντευκτήριο για διαλέξεις, συναυλίες και καλλιτεχνικές εκθέσεις. Ως το 1904 διατήρησε μαζί με τις αθλητικές και τις πολιτιστικές του δραστηριότητες και από το 1906 καθιερώθηκε ως αθλητικό σωματείο. Η φήμη του συλλόγου με την καθιέρωση

⁶³. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006, σ. 108-110.

⁶⁴. Για περαιτέρω ανάλυση των αθλητικών σωματείων, βλ. Ανδρέας Μπαλτάς, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη, 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Μπαλτάς, 2014.

των Πανιώνιων Αγώνων ήταν πανευρωπαϊκή. Μετά την καταστροφή οι πρόσφυγες μετέφεραν το μεγάλο αθλητικό σωματείο της Σμύρνης στη νέα τους πατρίδα.⁶⁵ Τα αθλητικά σωματεία εκτός από το πνεύμα του αθλητισμού συνέβαλαν με τον τρόπο τους στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας. Προσδίδοντας στο αγωνιστικό πνεύμα εθνικό περιεχόμενο. Συνδέοντας τα αγωνίσματα με τους αρχαίους Έλληνες προγόνους.

Όσον αφορά τους φιλοδραματικούς συλλόγους, αυτοί ιδρύονταν συνήθως από φιλόμουσα νεαρά άτομα, τα οποία συγκροτούσαν ερασιτεχνικούς θεατρικούς συλλόγους και συνδύαζαν τις παραστάσεις τους με έργα φιλανθρωπίας. Το 1877 ιδρύθηκε ο «Ελληνικός Φιλοδραματικός Σύλλογος της Σμύρνης» με σκοπό να προσφέρει οικονομική αρωγή στα φιλανθρωπικά σωματεία της Σμύρνης. Επίσης, το 1891 είχε ιδρυθεί ο «Φιλοδραματικός Σύλλογος Αισχύλος» με σκοπό την καλλιέργεια της δραματικής τέχνης, καθώς και φιλεκπαιδευτικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η επιλογή των παραστάσεων από έργα αρχαίων Ελλήνων τραγικών αποσκοπούσε στην δημιουργία της εθνικής ταυτότητας προβάλλοντας την ιστορική συνέχεια.

Εκπολιτιστικοί σύλλογοι εκτός από τη Σμύρνη είχαν συσταθεί σε πολλές επαρχίες που κατοικούσαν συμπαγείς ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί και αρκετοί ανέπτυσαν και εθνική δράση. Χαρακτηριστικά, ο «Φιλαρμονικός Σύλλογος της Μενεμένης» είχε υπογράψει κείμενο με εθνικό περιεχόμενο για την ένωση της περιοχής με την Ελλάδα το 1919.⁶⁶ Επίσης, στο Πόντο δρούσε ο σύλλογος «Ορφεύς», με μουσικό τμήμα, ποδοσφαιρική ομάδα και θεατρικό όμιλο, ο οποίος οργάνωνε ερασιτεχνικές παραστάσεις. Την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου διακόπηκε η λειτουργία του, όπως και άλλων σωματείων και επαναλειτούργησε την περίοδο της ανακωχής.⁶⁷

Εθνικοί Σύλλογοι με πατριωτικές πρακτικές

Εκτός από τους παραπάνω συλλόγους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία έδρασαν και εθνικοί σύλλογοι, οι οποίοι δραστηριοποιήθηκαν από το 1908 και κυρίως το 1919 με την άφιξη του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία. Η γυναικεία παρουσία σε αυτή την κατηγορία συλλόγων ήταν ιδιαίτερα πυκνή. Επίσης, εθνικοί

⁶⁵. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, ό.π., σ. 120-124.

⁶⁶. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, ό.π., σ. 88.

⁶⁷. Στο ίδιο, σ. 103.

σύλλογοι συγκροτήθηκαν κυρίως στα μικρασιατικά παράλια και λιγότερο στην Κωνσταντινούπολη. Στην Πόλη εντοπίστηκαν μόνο τρεις αδελφότητες με εθνική δράση και αυτό γιατί αφενός η περιοχή ήταν γεωγραφικά μακριά από το μέτωπο, αφετέρου αποδίδεται κυρίως σε πολιτικούς λόγους της Μεγάλης Ιδέας, μιας και ο Βενιζέλος ουδέποτε είχε προβάλλει εθνικές διεκδικήσεις για την Κωνσταντινούπολη.⁶⁸ Έτσι, στη Σμύρνη εντοπίστηκαν, σύμφωνα με την έρευνα της Κυρ. Μαμώνη, έξι γυναικείοι εθνικοί σύλλογοι, ενδεικτικά αναφέρονται, «Μικρασιάτις Αδελφή του Στρατιώτου» το 1919, η «Άμυνα Ελληνίδων Μικράς Ασίας» το 1921. Στην επαρχία του Κασάμπα, επίσης, δρούσαν οχτώ γυναικείοι εθνικοί σύλλογοι κατά την περίοδο της ελληνικής κατοχής, όπως η «Αδελφότης ο Ζήλος».⁶⁹ εθνικοί σύλλογοι συγκροτήθηκαν και στις υπόλοιπες επαρχίες, όπου είχε ανάγκη ο ελληνικός στρατός.

Λέσχες και κοινωνικότητα

Μια άλλη κατηγορία εθελοντικής συσσωμάτωσης που εντοπίστηκε στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν οι λέσχες, οι οποίες αποτελούνταν από μικτά μέλη (ελληνορθόδοξους και ξένους) της ανώτερης κοινωνικής τάξης. Βασικός σκοπός αυτής της κατηγορίας συλλόγων ήταν η διοργάνωση κοινωνικών εκδηλώσεων με σκοπό την προαγωγή της κοινωνικότητας μέσω της κοινωνικής συναναστροφής. Βέβαια εκτός από την ψυχαγωγία υπέβoscαν και άλλοι σκοποί, όπως οικονομικοί, επαγγελματικοί καθώς και φιλανθρωπικοί. Από το 1819 είχε ιδρυθεί η παλαιότερη λέσχη, η «Ελληνική Εμπορική Λέσχη» από εμπόρους της Σμύρνης, Χίους και άλλους Έλληνες της εύπορης τάξης. Η Λέσχη είχε στενή σχέση με την τεκτονική δράση. Το 1842 μετονομάστηκε σε «Γραικική Λέσχη» και το 1898 επανιδρύθηκε με την επωνυμία «Ελληνική Λέσχη». Η Λέσχη διατηρούσε επαφές με την Ευρωπαϊκή μικτή Λέσχη, η οποία αποτελούσε και το δίαυλο επικοινωνίας με τις δυτικές ιδέες. Το 1890 στη Σμύρνη είχε ιδρυθεί η «Λέσχη Κυνηγών», η οποία διοργάνωνε χορούς, εκδρομές, συναυλίες, καθώς διέθετε και αθλητικό τμήμα, το οποίο διοργάνωνε αγώνες.⁷⁰ Λέσχες εντοπίστηκαν στα οικονομικά ανθηρά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έτσι εντοπίστηκε στην

⁶⁸. Νίκος Πετσάλης-Διομήδης, «1919 Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβαιωμένα», στο Θ. Βερέμης, Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φύλιππότη, 1980, σ. 101-118.

⁶⁹. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, ό.π, σ. 213-226.

⁷⁰. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, στο ίδιο, σ. 126-128.

Τραπεζούντα η «Ελληνική Εμπορική Λέσχη Ανατολή» με έτος ίδρυσης το 1865. Η Λέσχη διέθετε πλούσιο κτήριο με κήπο, είχε αναγνωστήριο και μικρή βιβλιοθήκη, και επίσης, οργάνωνε θεατρικές παραστάσεις, μαθήματα και συζητήσεις.⁷¹ Μέσα από τη σωματειακή ζωή αναπτυσσόταν η κοινωνικότητα, δημιουργούνταν επαφές και καλλιεργούνταν η αστική συνείδηση.

Επαγγελματικά Σωματεία

Τελευταία μορφή εθελοντικής συσσωμάτωσης αποτελούσαν τα επαγγελματικά σωματεία, οι συντεχνίες, οι οποίες προϋπήρχαν των λοιπών συλλόγων. Πρόκειται για μορφές σωματειακής οργάνωσης βάσει της επαγγελματικής ιδιότητας με σκοπό την αλληλεγγύη και την προάσπιση των συμφερόντων του επαγγελματικού κλάδου, ενώ παράλληλα μπορεί να ανέπτυσαν και φιλανθρωπική δράση. Συλλογική επαγγελματική δραστηριότητα ανέπτυσαν είτε οι επιστημονικοί, είτε οι χειρωνακτικοί κλάδοι. Μορφές επαγγελματικής συσσωμάτωσης συγκροτούσαν τόσο οι επιστήμονες, όσο και επαγγελματίες και οι εργάτες σε όλες της επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, από τον κλάδο των επιστημόνων ο «Δικηγορικός Σύλλογος Σμύρνης ήταν από τους παλαιότερους» μαζί με τον «Ιατρικό και Φαρμακευτικό, τον «Αρχιτεκτονικό» και τον «Δημοσιογραφικό Σύνδεσμο» της Σμύρνης και της Κωνσταντινούπολης. Σωματειακή δραστηριότητα είχε αναπτύξει επίσης και ο κλάδος των εκπαιδευτικών και των βιοτεχνών, των εμπόρων, των παραγωγών και των τεχνιτών. Τέλος σωματειακή δραστηριότητα είχαν αναπτύξει οι ειδικευμένοι εργάτες και οι επαγγελματίες, όπως οι αρτοποιοί, οι κεραμοποιοί, οι αμαξάδες, οι κουρείς, οι κτίστες, οι γεωργοί και ποικίλες άλλες επαγγελματικές κατηγορίες. Από την πυκνότητα των επαγγελματικών σωματείων προκύπτει ο βαθμός οργάνωσης και συνοχής των επαγγελματιών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Από την παραπάνω ιστορική παρουσίαση του φαινομένου της συσσωμάτωσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρουσιάστηκε η πυκνότητα του φαινομένου και ο δικαιολογημένος χαρακτηρισμός του νεολογισμού της «Συλλογομανίας». Η καθολική ερμηνεία της εθελοντικής συσσωμάτωσης αφενός,

⁷¹. Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου, ό.π., σ. 191.

συνδέεται με τις κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους, οι οποίες συντέλεσαν στην ανάπτυξή της, αφετέρου δε ερμηνεύεται μέσα από το πρίσμα του εθνικισμού. Η εθελοντική συσσωμάτωση ήταν μια νέα μορφή συλλογικής δραστηριότητας που εξυπηρετούσε κοινωνικούς, εθνικούς και πολιτισμικούς σκοπούς. Οι σύλλογοι δρούσαν μέσα στον οθωμανικό χώρο και ανέπτυσαν δραστηριότητες, οι οποίες ενίσχυαν τη διακριτή εθνική ταυτότητα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων. Ανέπτυσαν εθνικό λόγο και έθεταν τη γλώσσα, τη θρησκεία και την ιστορία στην επιτέλεση του εθνικισμού, προσπαθώντας να συγκροτήσουν τη φαντασιακή κοινότητα του Ελληνικού Έθνους.

2: Το θεσμικό πλαίσιο και η εθελοντική συσσωμάτωση στην Ελλάδα (1844-1936)

Απαραίτητη προϋπόθεση για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε πληρέστερα το σωματειακό φαινόμενο είναι η εξέταση του νομικού πλαισίου, το οποίο καθορίζει την ίδρυση και τη λειτουργία των σωματείων, την εκάστοτε χρονική περίοδο. Το θεσμικό πλαίσιο είναι απαραίτητο για να κατανοήσουμε τη σχέση του επίσημου κράτους με τα σωματεία, καθώς και τη στάση του απέναντι στην εθελοντική συσσωμάτωση. Μελετώντας το νομικό πλαίσιο διαπιστώνουμε τις ελευθερίες και τους περιορισμούς, που τίθενται από το κράτος σε αυτή τη μορφή συλλογικότητας.

Η ίδρυση και η λειτουργία των σωματείων αποτελούν μια έκφραση δημοκρατικού φιλευθερισμού, δείγματα του οποίου είχαν διαφανεί από την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο πρώτο Σύνταγμα (1844) του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Βέβαια το θεμελιώδες δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι, το οποίο αποτελεί έκφραση του δικαιώματος της ελευθερίας της πνευματικής κίνησης με ευρύτερο περιεχόμενο και το οποίο ασκείται συλλογικά άργησε να κατοχυρωθεί.

Η στάση της κρατικής εξουσίας στην Ελλάδα απέναντι στη συσσωμάτωση ακολούθησε ανάλογους δρόμους με τις τρεις διαδοχικές φάσεις, απαγόρευση, ανοχή, αναγνώριση που χαρακτηρίζουν τα άλλα κράτη της Δυτικής Ευρώπης.⁷² Η νομική αποτύπωση του ανωτέρου σχήματος είναι η μετάβαση από τη χρήση του ποινικού

⁷². Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 157.

δικαίου για την απαγόρευση, στη χρήση του αστικού για την ανοχή και εν τέλει του συνταγματικού για την αναγνώριση.⁷³

Στην Ελλάδα κατά την Οθωνική περίοδο, το στάδιο της απαγόρευσης διήρκησε από το 1834 μέχρι 1864. Ο Ποινικός Νόμος του 1834, ο οποίος είχε καταρτιστεί από τον G.L. Mauger επέτρεπε με προληπτικό κυβερνητικό έλεγχο το σχηματισμό σωματείων φιλανθρωπικού ή επιστημονικού χαρακτήρα, ενώ απαγόρευε με ορισμένες διατάξεις (άρθρα 212-225) όσα είχαν χαρακτήρα πολιτικό ή θρησκευτικό.⁷⁴

Το 1844 με την παραχώρηση του Συντάγματος από τον Όθωνα, ύστερα από την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου, ενώ κατοχυρώθηκαν κάποια θεμελιώδη δικαιώματα, το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι δεν συμπεριλήφθηκε στα άρθρα του Συντάγματος. Παράλειψη, η οποία δεν σύναδε με το βελγικό Σύνταγμα, που είχε ως πρότυπο το ελληνικό. Συνεπώς, η φάση της απαγόρευσης και του κατασταλτικού κυβερνητικού ελέγχου συνεχίστηκε για την ελεύθερη συσσωμάτωση.

Μετά την έξωση του Όθωνα και τις απαιτήσεις της νέας γενιάς πολιτικών στην συντακτική Εθνοσυνέλευση του 1864 αποφασίστηκε η κατοχύρωση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι και καθιερώθηκε το δικαίωμα της συσσωμάτωσης με κάποιους περιορισμούς. Σύμφωνα με το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864 «Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, τηρούντες τους νόμους του Κράτους, οίτινες όμως ουδέποτε δύνανται να υπαγάγωσι το δικαίωμα τούτο εις προηγουμένην της Κυβερνήσεως αδείαν».⁷⁵ Η διάταξη αυτή κατοχύρωνε το ατομικό δικαίωμα για ελεύθερη ίδρυση ενώσεων χωρίς προηγούμενη άδεια της διοικητικής αρχής.⁷⁶

Το δικαίωμα όμως της εθελοντικής συσσωμάτωσης αφορούσε τις πολιτικές και θρησκευτικές ενώσεις αποκλείοντας τα επαγγελματικά σωματεία. «Το Σύνταγμα του 1864 απαγόρευσε τον προληπτικό κυβερνητικό έλεγχο ως προς όλους τους συνεταιρισμούς, με εξαίρεση τις κοινές αστικές και τις εμπορικές εταιρείες. Η Εθνοσυνέλευση δεν είναι πιθανό να θέλησε να τα προστατεύσει συνταγματικά, διότι

⁷³. Στο ίδιο, σ. 159.

⁷⁴. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 159, Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *Ο Συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Ε.Ε.Ε Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας, Αθήνα 1988, σ. 223-226.

⁷⁵. Στο ίδιο, σ. 232-233.

⁷⁶. Σταύρος Μουδόπουλος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988, σ. 227.

κατά την εποχή εκείνη τα πολιτεύματα των άλλων κρατών δεν έβλεπαν με ευμένεια τις συνδικαλιστικές οργανώσεις».⁷⁷

Για να αποκτήσει όμως νομική προσωπικότητα μια ένωση θα έπρεπε να πάρει άδεια από την διοικητική αρχή. Η έγκριση του καταστατικού γινόταν με Βασιλικό Διάταγμα μετά από την πρόταση του αρμόδιου Υπουργού, εν συνεχεία ακολουθούσε η δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Η διοικητική αρχή, η οποία είχε αναλάβει και την εποπτεία των σωματείων ήταν το Υπουργείο Εσωτερικών, στο οποίο τα σωματεία υπέβαλαν ετήσιες λογοδοσίες ώστε να ελεγχθεί η δράση τους. Συνεπώς, η διοικητική αρχή και κατ' επέκταση η εκτελεστική εξουσία επόπτευε το σωματειακό φαινόμενο και έθετε περιορισμούς στο ατομικό δικαίωμα των πολιτών. Η διοίκηση διέθετε τη διακριτική ευχέρεια να εγκρίνει τη σύσταση μιας ένωσης ή να ανακαλέσει την έγκριση της αν διαπίστωνε παρεκβάσεις στη λειτουργία της ή αν δεν υπέβαλε έκθεση πεπραγμένων, παράλειψη η οποία επέφερε τη διάλυση του σωματείου.⁷⁸

Με το κίνημα στο Γουδί και το παλλαϊκό συλλαλητήριο με την παρουσία επαγγελματικών ενώσεων στις 14 Σεπτεμβρίου 1909 τέθηκαν οι βάσεις για τη θέσπιση της εργατικής νομοθεσίας, της περιόδου 1911-1920. Με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 διασφαλίστηκε περισσότερο το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι, και προετοιμάστηκε η κατάσταση για τον επικείμενο νόμο σχετικά με την αναγνώριση των επαγγελματικών σωματείων. Σύμφωνα με το αναθεωρημένο Σύνταγμα 1864/1911 στο άρθρο 11 προστέθηκε η δεύτερη παράγραφος, η οποία όριζε «Συνεταιρισμός τις δεν δύναται να διαλυθή ένεκα παραβάσεως των διατάξεων του νόμου, ειμή δια δικαστικής αποφάσεως».⁷⁹ Έτσι, με αυτή την προσθήκη περιοριζόταν η εξουσία της διοικητικής αρχής καθιστώντας αρμόδια τη δικαστική εξουσία για τη διάλυση μιας ένωσης. Σύμφωνα με τον Αλ. Σβώλο «Ο συνεταιρισμός ιδρύοταν δίχως άδεια της διοικητικής αρχής και διαλυόταν μόνο με δικαστική απόφαση. Συνεπώς, η ελευθερία σύστασης μη κερδοσκοπικών συνεταιρισμών ή πολιτικών ενώσεων δεν αποτελούσε απόλυτο δικαίωμα, αλλά ρυθμιζόταν από τον νόμο, ο οποίος έθετε περιορισμούς και ρύθμιζε τον τρόπο σύστασης και λειτουργίας

⁷⁷. Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *ό.π.*, σ. 234-235.

⁷⁸. Στο ίδιο, σ. 249.

⁷⁹. Νικόλαος Τσίρος, *Το νομοθετικό έργο του Ελ. Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Αθήνα, Σάκουλας, 1997, σ. 107.

των ενώσεων, δίχως να απαιτείται άδεια της διοίκησης για τη σύσταση μια ένωσης».⁸⁰

Βέβαια η συζήτηση στη Βουλή για τη σχετική διάταξη ήταν ιδιαίτερα έντονη ανάμεσα στους Φιλελεύθερους και την αντιπολίτευση, σχετικά με τους περιορισμούς που έθετε για τις επαγγελματικές ενώσεις. Η αντιπολίτευση θεωρούσε ότι η πρόθεση του Βενιζέλου ήταν να ρυθμίσει με την επιφύλαξη του νόμου τον τρόπο σύστασης και λειτουργίας των επαγγελματικών σωματείων, καθώς και τις προϋποθέσεις της διάλυσής τους από τη δικαστική αρχή.⁸¹

Οι προϋποθέσεις από πολιτικής πλευράς για την αναγνώριση των σωματείων φαίνεται ότι είχαν ωριμάσει. Στο κοινωνικό επίπεδο οι μεγάλες απεργιακές κινητοποιήσεις των ανθρακεργατών (1913), των καπνεργατών της Μακεδονίας, των τροχιοδρομικών, των σιδηροδρομικών και των εργατών του φωταερίου (1914), με την κοινωνική ένταση, που είχαν δημιουργήσει επέσπευσαν την ψήφιση του νόμου για την επιβολή του κράτους στις εργατικές ενώσεις. Οι απεργιακοί αγώνες προκάλεσαν από την πλευρά του κράτους την ανάγκη επιβολής ενός θεσμικού πλαισίου που θα καθόριζε την τυπολογία των επαγγελματικών ενώσεων, καθώς θα προέβλεπε και τις ελευθερίες τους. Έτσι ως απόρροια των παραπάνω ήταν η ψήφιση του νόμου 281 της 21/25 Ιουνίου «περί σωματείων». Συνεπώς, περνούσε από τη φάση της ανοχής, στην φάση της αναγνώρισης.

Ο νόμος 281/1914 «περί ιδρύσεως σωματείων» διέκρινε τρεις τύπους σωματείων, α) τα επαγγελματικά, τα οποία είχαν αποκλειστικό σκοπό τη μελέτη, την προστασία και την προαγωγή των οικονομικών ή επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, β) τα αλληλοβοηθητικά, τα οποία αποτελούνταν από μέλη της ίδιας ή συναφούς επαγγελματικής τάξης και είχαν ως σκοπό την περίθαλψη και την οικονομική αρωγή στα μέλη και την οικογένεια των μελών τους, γ) άλλα σωματεία που είχαν ως σκοπούς εκπαιδευτικούς, πολιτικούς, φιλανθρωπικούς, πνευματικούς, καλλιτεχνικούς, σωματικής αγωγής, ψυχαγωγικούς και κοινωνικούς εν γένει, αλλά μη κερδοσκοπικούς.⁸²

Το 1918 ο ανωτέρω νόμος τροποποιήθηκε με το νόμο 1207.⁸³ Οι τροποποιήσεις στο σχετικό νόμο αφορούσαν τη διάλυση των σωματείων σε

⁸⁰. Αλέξανδρος Σβώλος, *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων νόμον*, Αθήνα, 1915, σ. 58-59.

⁸¹. Για περεταίρω μελέτη επί του θέματος βλ. Σταύρος Μουδόπουλος, *ό.π.*, σ. 232-238.

⁸². Νόμος 281 «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 Α'/25-1914.

⁸³. Νόμος 1207 «Περί τροποποιήσεως του νόμου 281 περί σωματείων», ΦΕΚ 66Α'/31-3-1918.

περιπτώσεις κατεπείγοντος και δημοσίας τάξης, την επίβλεψη των περιουσιακών στοιχείων των σωματείων από αρμόδια αρχή του Υπουργείου Οικονομίας και την απαγόρευση της συμμετοχής των επίτιμων μελών στις συνελεύσεις. Με τις τροποποιήσεις καθοριζόταν ακόμα περισσότερο ο έλεγχος και η επιβολή του κράτους στην εθελοντική συσσωμάτωση.

Σύμφωνα με τον παραπάνω νόμο τα σωματεία εποπτεύονταν τόσο από τη δικαστική, όσο και από τη διοικητική αρχή. Για να αναγνωριστούν και να αποκτήσουν νομική προσωπικότητα θα έπρεπε να καταθέσουν αίτηση στο Πρωτοδικείο και αφού γινόταν δεκτή κατέθεταν το καταστατικό τους, αντίγραφο του πρακτικού της ιδρυτικής τους πράξης, καθώς και τα ονόματα και τις διευθύνσεις των ιδρυτικών μελών και των διοικούντων. Έπειτα το δικαστήριο έλεγε αν το καταστατικό πληρούσε τις προδιαγραφές του νόμου και κατόπιν διέτασσε την καταχώρησή του σωματείου στο βιβλίο των αναγνωρισμένων σωματείων.

Η άρνηση έγκρισης αρκετές φορές ήταν αμφίσημη και προκαλούσε τη νομολογία, όπως η άρνηση έγκρισης του «Εργατικού Κέντρου Αθηνών» από το Πρωτοδικείο Αθηνών το οποίο έκρινε ότι ο σκοπός της ίδρυσής του σωματείου δεν υπάκουε στην προβλεπόμενη νομοθεσία γιατί στο ιδρυτικό του επισημάνθηκαν ταξικές αναφορές.⁸⁴

Η εποπτεία παρέμενε στην διοικητική αρχή, δηλαδή στην Επιθεώρησης Εργασίας και κυρίως στους τοπικούς νομάρχες. Η διοίκηση έλεγε τα ήδη αναγνωρισμένα σωματεία, για την τήρηση του καταστατικού και τον διαχειριστικό έλεγχο των οικονομικών.⁸⁵ Ανώτερη διοικητική αρχή για τα επαγγελματικά και αλληλοβοηθητικά σωματεία ήταν το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και για τα άλλα σωματεία το Υπουργείο στο οποίο υπάγεται ανάλογα με το σκοπό του.⁸⁶

Η απόφαση για τη διάλυση ενός σωματείου γινόταν μόνο με δικαστική απόφαση ύστερα από προσφυγή της διοικητικής αρχής εφόσον είχε διαπιστωθεί ύστερα από έλεγχο διάσταση μεταξύ του σκοπού και της λειτουργίας του σωματείου. Οι αιτίες βέβαια διάλυσης ποίκιλαν και ερμηνεύονταν διαφορετικά από τη νομολογία της εποχής, όπως η απόφαση του Πρωτοδικείου της Σάμου για τη διάλυση του «Ιερατικού Συνδέσμου Σάμου» με τη δικαιολογία ότι οι διατάξεις του καταστατικού

⁸⁴. Νικόλαος Τσίρος, *ό.π.*, σ. 111.

⁸⁵. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 162.

⁸⁶. «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171Α'25-6-1914.

του το καθιστούν αθέμιτου γιατί πρόσκρουαν στις διατάξεις των θείων και ιερών κανόνων.⁸⁷

Με τη νομοθεσία για την αναγνώριση των σωματείων δημιουργήθηκε και μια τυπολογία για το περιεχόμενο των καταστατικών, αναφέροντας συγκεκριμένα θέματα, ώστε να νομιμοποιηθούν από τη διοικητική και δικαστική αρχή. Σύμφωνα με τον Χ. Γκούτο «όλα τα καταστατικά ρυθμίζουν τουλάχιστον τα ακόλουθα θέματα: σκοποί του σωματείου, προϋποθέσεις κτήσεως της ιδιότητας του τακτικού μέλους, τις κατηγορίες των υπόλοιπων μελών (έκτακτα, αντεπιστέλλοντα, επίτιμα, δωρητές, ευεργέτες, μεγάλοι ευεργέτες), δικαιώματα και υποχρεώσεις των μελών, πόροι και δαπάνες του σωματείου, συγκρότηση, λειτουργία και αρμοδιότητες των διοικητικών οργάνων του, εορτή του, τα σύμβολα του και προϋποθέσεις της διαλύσεώς του, πειθαρχικές παραβάσεις και κυρώσεις».⁸⁸

Όπως επισημαίνεται από τον Χ. Γκούτο «τα καταστατικά καταρτίζονταν σύμφωνα με ορισμένους ζωντανούς κανόνες, οι οποίοι είχαν διαμορφωθεί εθιμικά».⁸⁹ Εντούτοις, υπάρχει η άποψη ότι τους ζωντανούς αυτούς εθιμικούς κανόνες τους μετέφεραν από τη Δύση στην Ελλάδα αστοί, οι οποίοι είχαν έρθει σε επαφή με το περιεχόμενο των συγκεκριμένων κανόνων από την Ευρώπη. Επίσης, η Χρ. Κουλούρη, παραπέμποντας σε μελέτη των γαλλικών καταστατικών⁹⁰ επιβεβαιώνει την άποψη ότι χρησιμοποιήθηκαν ως πρότυπο τα δυτικοευρωπαϊκά καταστατικά.

Όσον αφορά την επιστημονική συζήτηση γύρω από τη συγκεκριμένη νομοθεσία και κατά πόσο επηρέασε την εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος βρίθουν οι απόψεις των επιστημόνων. Γενικότερα, όπως επισημαίνει ο Αντ. Λιάκος «Ο νόμος έχει χαρακτηριστεί ως η αφετηρία της συνδικαλιστικής νομοθεσίας στην Ελλάδα και δημιούργησε ένα πλαίσιο κρατικής επιτήρησης, σύμφωνο με τις αρχές των Φιλελευθέρων».⁹¹

Επίσης, ο Γ. Λεονταρίτης ενισχύει το επιχείρημα περί κρατικού ελέγχου της εθελοντικής συσσωμάτωσης, Χαρακτηριστικά, «ανησυχώντας για την αυξανόμενη ριζοσπαστικοποίηση της εργατικής τάξης και επιθυμώντας να εντάξει το συνδικαλιστικό κίνημα στις αστικές διαδικασίες, η κυβέρνηση αποφάσισε να αναγνωρίσει τη νομική υπόσταση των εργατικών ενώσεων, μέσω ενός νομικού

⁸⁷. Νικόλαος Τσίρος, *ό.π.*, σ. 110.

⁸⁸. Χαρίλαος Γ. Γκούτος, *ό.π.*, σ. 108.

⁸⁹. Στο *ίδιο*, σ. 110.

⁹⁰. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 161.

⁹¹. Αντώνης Λιάκος, *ό.π.*, σ. 164.

οργάνου, το οποίο, εκτός από την εγγύηση προστασίας των εργατικών ενώσεων και των μελών τους που θα παρείχε, θα έδινε τη δυνατότητα στο κράτος να ελέγχει τις εργατικές ενώσεις».⁹²

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η νομοθεσία για τα σωματεία ακολούθησε τις κυβερνητικές απαιτήσεις. Έτσι ενώ ο ίδιος πολιτικός ηγέτης, ο Ε. Βενιζέλος συνέβαλε καθοριστικά στην αναγνώριση των σωματείων το 1914 και στη θέσπιση του συνδικαλισμού, ο ίδιος με το ιδιώνυμο και κυρίως με τα μέτρα του 1931 συνέβαλε στον περιορισμό του σωματειακού φαινομένου.⁹³

Το ελληνικό κράτος με τη Συνθήκη της Λωζάννης αναγνώριζε τους πρόσφυγες, ως πολίτες του, συνεπώς από αυτή την ιδιότητα απέρρεαν και τα δικαιώματά τους. Οι πρόσφυγες μπορούσαν ελεύθερα να ασκήσουν το δικαίωμα του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι και να αναπτύξουν την εθελοντική τους συσσωμάτωση σύμφωνα με το θεσμικό πλαίσιο που οριζόταν από το έθνος-κράτος. Τα προσφυγικά σωματεία, τα οποία ιδρύθηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου βασίστηκαν στην ισχύουσα νομοθεσία του Ν182/1914 και ανήκαν κυρίως στην τρίτη κατηγορία, στα σωματεία άλλων σκοπών.⁹⁴ Η δομή και το περιεχόμενο των άρθρων του καταστατικού, καθόριζαν την ίδρυση, τους σκοπούς, τα μέσα που χρησιμοποιούσαν για την επίτευξη των σκοπών τους, τα μέλη, τη διοίκηση, τις υποχρεώσεις των μελών του προεδρείου, την εκπροσώπησή τους στις αρχές, τις γενικές συνελεύσεις, την περιουσία τους, τα σύμβολά και τέλος τη διάλυσή τους. Τα ιδρυτικά μέλη κατέθετα την ιδρυτική πράξη, το καταστατικό και τον πίνακα με τα ονόματα των ιδρυτικών μελών στο Πρωτοδικείο της πόλης και μετά την έγκριση, εγγράφονταν στο βιβλίο των αναγνωρισμένων σωματείων.

3: Η μνήμη της Μικρασιατικής Καταστροφής, της ανταλλαγής των πληθυσμών και της προσφυγιάς.

⁹². Γιώργος Λεονταρίτης, «Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στο Θάναος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλипπότης, 1980, σ. 77.

⁹³. Χάρης Αθανασιάδης, «Εκπαιδευτικά Συνδικάτα και Βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική (1928-1932)», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου, Πρακτικά Συνεδρίου Εθνικό Ιδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος»*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ. 133-141.

⁹⁴. «Περί σωματείων», ΦΕΚ 171 Α'5-6-1914.

Η Μικρασιατική Καταστροφή σήμαινε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας για την Ελλάδα, ενώ για την Τουρκία αποτελούσε το ξεκίνημα ενός σύγχρονου κράτους μετά την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το 1922 και η άμεση συνέπειά του η ανταλλαγή των πληθυσμών ένα χρόνο αργότερα σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάννης ήταν το πέρασμα από την πολυεθνική και πολυθρησκευτική Αυτοκρατορία στα ομοιογενή εθνικά κράτη. Η Μικρασιατική Καταστροφή για την επίσημη ελληνική ιστοριογραφία αντιμετωπίστηκε, ως μια εθνική τραγωδία, ενώ για την τουρκική εντάχθηκε στον Εθνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας.⁹⁵ Για την ελληνική εθνική αφήγηση η Μικρασιατική Καταστροφή αντιμετωπίστηκε, ως αποτέλεσμα της προαιώνιας εθνικής αντιπαλότητας με τους Τούρκους.⁹⁶

Η Μικρασιατική Καταστροφή τελείωσε με το δραματικότερο τρόπο τον αλυτρωτισμό, ο οποίος κυριαρχούσε για πολλές δεκαετίες στην πολιτική της Ελλάδας. Με την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία ο μεγαλοϊδεατισμός τερματίστηκε και ο ελληνικός εθνικισμός επικεντρώθηκε εντός του κράτους, του οποίου τα σύνορα είχαν καθοριστεί με τη Συνθήκη της Λωζάννης. «Οι Αλύτρωτοι Έλληνες ήταν πλέον στην Ελλάδα, πρόσφυγες μεν αλλά πάντως λυτρωμένοι. Το ελληνικό έθνος οριζόταν σταδιακά στα όρια του ελληνικού κράτους».⁹⁷ Στο ελληνικό εθνικό αφήγημα η στρατιωτική ήττα νοήθηκε ως εθνική καταστροφή, ο όρος που υιοθετήθηκε καταδεικνύει τη σημασία του γεγονότος, το οποίο υπέρβαινε την στρατιωτική ήττα.⁹⁸

Το 1922 ήταν μια συλλογική τραγωδία όχι μόνο για τις στρατιωτικές απώλειες και τις κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες της προσφυγιάς, αλλά επηρέασε βαθιά τη συλλογική μνήμη, δημιούργησε τραύματα τόσο σε όσους βίωσαν τα γεγονότα, όσο και στους κληρονόμους της.⁹⁹ «Το πολιτισμικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής αφορά την αίσθηση του παρελθόντος που έχει η εθνική συνείδηση, το συλλογικό εμείς. Το 1922 σήμαινε την οριστική εγκατάλειψη μιας κοσμοπολίτικής

⁹⁵. Onur Yildirim, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης Κ.Ε.Μ.Ο.*, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 255.

⁹⁶. Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων» στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή... ό.π.*, σ. 255.

⁹⁷. Στο ίδιο.

⁹⁸. Χριστίνα Κουλούρη, «Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα*, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 9.

⁹⁹. Βλ. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2006.

αντίληψης για τον ελληνισμό, το τέλος του ελληνισμού ως συστατικού στοιχείου των αυτοκρατοριών της ανατολικής Μεσογείου».¹⁰⁰

Η αντικατάσταση των πολυπολιτισμικών αυτοκρατοριών από εθνικά-κράτη δεν άφηναν το περιθώριο για την ύπαρξη πληθυσμιακά μεγάλων εθνοπολιτισμικών ομάδων. Έτσι η ιδέα του καθαρού κράτους διέπνεε τη διάσκεψη της Λωζάννης με αποτέλεσμα να υιοθετηθεί η λύση της υποχρεωτικής ανταλλαγής των ελληνορθόδοξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Η Συνθήκη της Λωζάννης εφάρμοσε εθνοκαθαρτικές λογικές, σύμφωνα με τις οποίες η ανταλλαγή έγινε με βάση το θρήσκευμα. Όπως επισημαίνει ο Bruce Clark «Οι αρχιτέκτονες του σχεδίου είχαν κατανοήσει ένα παράδοξο. Ήταν πολύ πιο εφικτό να δημιουργηθεί μια νέα πολιτισμικά και εθνικά ενιαία κοινότητα [...] αν η πρώτη ύλη της κάθε μιας ήταν ομόθρησκη».¹⁰¹

Ωστόσο, τα επιχειρήματα υπέρ και κατά της ανταλλαγής παραμένουν ανοιχτά. Αρκετοί μελετητές αντιμετώπισαν την ανταλλαγή, ως μια ρεαλιστική λύση για την εξάλειψη της αντιπαλότητας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και την επικέντρωση στα εσωτερικά ζητήματα του κάθε κράτους εκατέρωθεν, ενώ ακόμα και σήμερα ερίζουν για το κατά πόσο με την υποχρεωτική ανταλλαγή καταπατήθηκαν θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Κ. Τσιτσελίκης «η ανταλλαγή εξυπηρέτησε την επίτευξη εθνικής, μέσω της θρησκευτικής ομογενοποίησης του κράτους, υπηρετώντας το εθνικό πρόγραμμα και προτάσσοντας λογικές εθνικής ασφάλειας δια της εξάλειψης του εσωτερικού εχθρού».¹⁰²

Έτσι, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες μελετήθηκαν μέσα από το πρίσμα της εθνικής ιστορίας. Η μετακίνηση των πληθυσμών και η προσφυγοποίησή τους δεν μελετήθηκαν ως αποτέλεσμα της μετάβασης στη νεωτερικότητα και ως συνέπεια της δημιουργίας ομογενοποιημένων εθνικών κρατών, αλλά ως αποτέλεσμα της ήττας από τους Τούρκους.¹⁰³

¹⁰⁰. Αντώνης Λιάκος, «Το 1922 και εμείς», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 11.

¹⁰¹. Bruce Clark, *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007, σ. 35.

¹⁰². Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης, «Η Συνθήκη της Λωζάννης και η ανταλλαγή των πληθυσμών», στο Χ. Κουλούρη (επιμ.), *Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 121. Για μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη της Συνθήκης της Λωζάννης βλ. Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης Κ.Ε.Μ.Ο*, Αθήνα, Κριτική, 2006.

¹⁰³. Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων» στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 253-254.

Το πιο εμβληματικό ιστορικό γεγονός ήταν η καταστροφή της Σμύρνης, της πιο ακμαίας οικονομικά και πολιτισμικά περιοχής. «Τα γεγονότα της Μικράς Ασίας, η έξοδος και η ανταλλαγή έχουν συρρικνωθεί στο 1922 και εκλαμβάνονται ως γεγονότα μερικών εβδομάδων ή ημερών από την καταστροφή της Σμύρνης».¹⁰⁴ Η Μικρασιατική Καταστροφή συμβολίζεται με την πυρκαγιά και την καταστροφή της Σμύρνης και τη χρονολογία σύμβολο του 1922.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούν οι συντονισμένες ενέργειες από το ελληνικό κράτος σε συνεργασία με τους πνευματικούς κύκλους και τα δίκτυα των προσφύγων στην προσπάθεια ένταξης του μικρασιατικού ελληνισμού στο εθνικό αφήγημα. Για την κατασκευή της μνημονικής αφήγησης των προσφύγων της Μικράς Ασίας, επινοήθηκε η ενιαία προσφυγική ταυτότητα,¹⁰⁵ η οποία στηρίχθηκε τόσο στη μνήμη, όσο και στο τραύμα της απώλειας των πρότερων πατρίδων.¹⁰⁶

Πριν την Καταστροφή, δεν υπήρχε μια ενιαία και αρραγής μικρασιατική ταυτότητα, εντούτοις οι πρόσφυγες στην κυρίαρχη εθνική αφήγηση ομαδοποιήθηκαν, οι γλωσσοπολιτισμικές διαφοροποιήσεις τους αποσιωπήθηκαν. Η πρόσληψη των προσφύγων ως μια ενιαία ομάδα ήταν κυρίαρχη τόσο από το κράτος, όσο και από τους ίδιους. Οι μόνες επικρατέστερες υποομάδες στο ενιαίο σχήμα ήταν των Σμυρναίων και των Ποντίων. «Ο Σμυρναίος στο δημόσιο λόγο ήταν συνώνυμο του Μικρασιάτη».¹⁰⁷

Όπως αναφέρει η Alice James «χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τη μνήμη, αυτός ο εκτοπισμένος πληθυσμός δημιούργησε τη φαντασιακή κοινότητα των Μικρασιατών προσκολλημένη σε μέρη θύμησης, πατρίδες που εκθείασε- τον χαμένο παράδεισο της Ανατολίας».¹⁰⁸ Η τοπικότητα αναφερόταν στις χαμένες πατρίδες, οι οποίες ήταν ανακλημένες νοσταλγικά. Η ενιαία προσφυγική ταυτότητα αντλούσε την ελληνικότητά της από τις χαμένες πατρίδες των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και έτσι

¹⁰⁴. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Ανταλλαγές πληθυσμών και προσφυγιά στην Ελλάδα και την Τουρκία. Οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα δυο εθνικών αφηγήσεων» στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *ό.π.* σ. 469.

¹⁰⁵. Χάρης Εξερχτόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 191-201.

¹⁰⁶. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΙΜΕ, Αθήνα 2003.

¹⁰⁷. Λάμπρος Μπαλτσιώτης, «Ανταλλαγές πληθυσμών και προσφυγιά στην Ελλάδα και την Τουρκία. Οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα δυο εθνικών αφηγήσεων» στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *ό.π.* σ. 469.

¹⁰⁸. Alice James, «Memories of Anatolia: Generating Greek Refugee Identity», *Balkanologie*, VolIV, 2001.

συμπεριέλαβε το μικρασιατικό ελληνισμό και τη μικρασιατική καταστροφή στο ενιαίο εθνικό αφήγημα.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου οι σύλλογοι εξέδιδαν εξειδικευμένες συλλογές, όπως το Αρχείο Πόντου (1929) και τα Μικρασιατικά Χρονικά (1936) και επιδίδονταν στη συγκέντρωση υλικών της λαϊκής τέχνης, στοχεύοντας στην συγκέντρωση και δημοσίευση λαογραφικών και ιστορικών μελετών για τη Μικρά Ασία.¹⁰⁹ Επίσης, ο προσφυγικός τύπος έβριθε από άρθρα, τα οποία επινοούσαν τη μνήμη των χαμένων πατρίδων στη βάση της προαιώνιας ελληνικότητά τους. Ενδεικτικό στοιχείο αποτελεί σχετικό άρθρο στον *Προσφυγικό Κόσμο*, με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Προαιώνιοι Δεσμοί», στο οποίο γίνεται λόγος για την σχέση της Αττικής με την Ιωνία της Μικράς Ασίας.¹¹⁰ Επιπρόσθετα, τη δεκαετία του 1930 η συλλογή λαογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία από τη Μέλπω Μερλιέ ήταν σημαντική για την καταγραφή της εμπειρίας των προσφύγων και του πολιτισμού τους. Το εγχείρημα ολοκληρώθηκε με την ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το 1948 και τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, η οποία συντέλεσε καθοριστικά στην οργάνωση της μνήμης των προσφύγων.¹¹¹

Η πρακτική του ελληνικού κράτους για την ένταξη του προσφυγικού ζητήματος στην εθνική ιστορία και την αντιμετώπιση της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς, ως αποτέλεσμα της προαιώνιας αντιπαλότητας με τους Τούρκους αποτυπώθηκε σε μια σειρά εκφάνσεων της δημόσιας ιστορίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το «Αλφαβητάριο Ο Μικρός Σπουργίτης».¹¹² Στο *Αλφαβητάριο* παρουσιάζεται αρχικά, ο εκτοπισμός ενός πληγωμένου μικρού σπουργίτη, πρόσφυγα από μια περιοχή της Μικράς Ασίας εξαιτίας της βιαιότητας των Τούρκων. Έπειτα, ο ερχομός του στην πατρίδα του, την Ελλάδα και η αγάπη που βρήκε από τους ντόπιους, ώστε να χτίσει τη νέα του φωλιά σε ένα χωρίο της Βορείου Ελλάδας. Στο βιβλίο με συμβολικό τρόπο παρουσιάζεται το προσφυγικό ζήτημα ως αποτέλεσμα της ήττας από τους Τούρκους, οι οποίοι ήταν εχθροί και το δύσκολο,

¹⁰⁹. Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 193.

¹¹⁰. «Προαιώνιοι Δεσμοί», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, Αθήνα, 11/9/1927.

¹¹¹. Δημήτρης Κουμούζης, «Συλλογική μνήμη και προσφυγική ταυτότητα: τέχνες και γράμματα, σωματεία, επιστήμη», στο Αρτ Ψαρομήλιγκος, Β. Λάζου (επιμ.), *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα εγκατάσταση και ενσωμάτωση 7*, Αθήνα, εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2011, σ. 147-171.

¹¹². Δημήτριος Δεληπέτρος, *Νέο αλφαβητάριο, Ο μικρός σπουργίτης*, Αθήνα, Ζηκάκης, 1927.

αλλά ευκταίο έργο της προσφυγικής εγκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων.¹¹³

Όπως παρατηρείται το 1922 αποτελεί μια τομή για την ελληνική ιστορία και παράλληλα έναν τόπο μνήμης για τους Έλληνες. Η Μικρασιατική Καταστροφή ιστοριοποιήθηκε ως εθνική τραγωδία και βρήκε τη θέση της στην εθνική αφήγηση. Η νέα συλλογική προσφυγική ταυτότητα, η οποία κατασκευάστηκε εξυπηρετούσε διττό σκοπό: αφενός την ένταξη των πληθυσμών στην Ελλάδα, και αφετέρου την «απόδειξη» της προαιώνιας ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία και τον Πόντο.

¹¹³. Η κυκλοφορία και η προώθηση του Αναγνωστικού μέσα από τον προσφυγικό τύπο ανευρέθηκε και σε άρθρο του Προσφυγικού Κόσμου με τίτλο «Ο Μικρός Σπουργίτης», βλ. «Ο Μικρός Σπουργίτης», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, Αθήνα, 14/7/1927.

4: Η ίδρυση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς: «Το οθωμανικό παρελθόν μέσα στο προσφυγικό παρόν»

Η ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία τον Αύγουστο του 1922 και η μαζική είσοδος προσφύγων στην Ελλάδα μετά την Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί μια από τις σημαντικότερες τομές της νεότερης ιστορίας. Τον Οκτώβριο του 1922 έφτασαν και οι ελληνορθόδοξοι από την Ανατολική Θράκη και μετά την υπογραφή της Λωζάννης το 1923 με τη βοήθεια της Μικτής Επιτροπής έφτασαν οι ανταλλάξιμοι από την κεντρική και νότια Μικρά Ασία.¹¹⁴ Ο ακριβής αριθμός των προσφύγων δεν μπορεί να υπολογιστεί απόλυτα, πάντως σύμφωνα με την απογραφή του 1928 υπολογίζεται περίπου στο 1.221.849 ανθρώπους.¹¹⁵

Η αποκατάσταση του πολυπληθούς προσφυγικού ρεύματος ήταν η μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική πρόκληση που αντιμετώπισε η Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο τεράστιος αριθμός τους δημιουργούσε πιέσεις στο ελληνικό κράτος για την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών και έπειτα της αποκατάστασής τους. Οι πρώτες πιεστικές ανάγκες για την περίθαλψη των προσφύγων ικανοποιήθηκαν στοιχειωδώς από το κράτος, κυρίως από το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας (Ιούλιος 1922), από ιδιώτες και από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις που δραστηριοποιήθηκαν στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο.¹¹⁶ Αρχικά, οι πρόσφυγες στεγάστηκαν σε εγκαταλειμμένες αποθήκες, σχολεία, στρατώνες, θέατρα, σκηνές, και αυτοσχέδιες κατασκευές σε κενά οικόπεδα, πλατείες και σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους. Έγιναν επιτάξεις κενών άλλα και κατοικημένων ακινήτων προκειμένου να αντιμετωπιστεί προσωρινά το τεράστιο πρόβλημα της στέγασης.¹¹⁷

Το Νοέμβριο του 1922 ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως των προσφύγων, το οποίο επιχορηγείτο από το κράτος και από εράνους, κληροδοτήματα και δωρεές και είχε ως έργο την κατασκευή ξύλινων προσωρινών καταλυμάτων για τους

¹¹⁴. Ευγενία Μπαλτά, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 98-100.

¹¹⁵. Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 80.

¹¹⁶. Στο ίδιο, σ. 80-81.

¹¹⁷. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό Ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 136-140.

πρόσφυγες.¹¹⁸ Μέχρι τον Μάιο 1925 που διαλύθηκε είχε παραδώσει 4.000 ολοκληρωμένα κτίρια και 2.500 ημιτελή. Την ίδια περίοδο το Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας είχε κατασκευάσει 18.337 οικήματα.¹¹⁹ Εκτός βέβαια από την κρατική μέριμνα για τη στέγαση των προσφύγων αναπτύχθηκε και το φαινόμενο της αυτοστέγασης των προσφύγων. Η αυτοστέγαση διακρίθηκε σε δύο τύπους. Η πρώτη αφορά τους εύπορους πρόσφυγες, οι οποίοι ανέλαβαν μόνοι τους να εγκατασταθούν μέσα στην πόλη και οι οποίοι ενσωματώθηκαν ευκολότερα στην ελληνική κοινωνία. Η δεύτερη αφορά τους άπορους, οι οποίοι έφτιαχναν αυτοσχέδιες κατασκευές από ευτελή υλικά προκειμένου να στεγαστούν. Οι παραγκουπόλεις των προσφύγων βρίσκονταν συνήθως στις παρυφές των πόλεων και οι ίδιοι ήταν περιθωριοποιημένοι.¹²⁰ Αυτή η διττή κοινωνική διάρθρωση της αυτοστέγασης ήταν ενδεικτική του κοινωνικού διαχωρισμού και της διάκρισης ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς πρόσφυγες.¹²¹

Μετά την υπογραφή της Λωζάννης και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών η αίσθηση της προσωρινότητας στο έργο της αποκατάστασης έπαψε να ισχύει. Η αποκατάσταση των προσφύγων ήταν βασική προϋπόθεση για την ενσωμάτωσή τους στην ελληνική κοινωνία. Το ελληνικό κράτος δεν μπορούσε πλέον από μόνο του να αντιμετωπίσει το δύσκολο έργο της αποκατάστασης, έτσι απευθύνθηκε στην Κοινωνία των Εθνών για οικονομική αρωγή. Η ίδρυση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π) συνδέθηκε με το αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης για διεθνές δάνειο λόγω του προσφυγικού ζητήματος. Η Ε.Α.Π ιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1923 ως αυτόνομος οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση έχοντας ως έργο την παροχή μόνιμης στέγασης και την εύρεση παραγωγικής απασχόλησης στους πρόσφυγες.¹²²

Η Ε.Α.Π με τις παροχές που της εξασφάλισε το ελληνικό κράτος ξεκίνησε το έργο της αποκατάστασης. Η αποκατάσταση των προσφύγων διακρίθηκε σε αγροτική και αστική. Όσον αφορά την φιλοσοφία της αποκατάστασης η Ε.Α.Π έριξε το βάρος

¹¹⁸. Βίκα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σ. 132-141.

¹¹⁹. Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.* σ. 82.

¹²⁰. Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 142-147.

¹²¹. Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 213.

¹²². Νίκος Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 85-87· Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό Ζήτημα», *ό.π.*, σ. 140-144· Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 154-167.

κυρίως στην αγροτική αποκατάσταση,¹²³ η οποία ήταν ευκολότερη και λιγότερη δαπανηρή λόγω των διαθέσιμων μουσουλμανικών κτημάτων, που υπήρχαν κυρίως στην Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, αλλά και των στόχων της κυβερνητικής πολιτικής. Τα προγράμματα αποκατάστασης στόχευαν στη δημιουργία μικροϊδιοκτητών ώστε να ενισχυθεί η αγροτική οικονομία, να ομογενοποιηθούν κυρίως οι παραμεθόριες περιοχές και να αποφευχθεί ο κίνδυνος προλεταριοποίησης των προσφύγων.

Με την αστική αποκατάσταση, η οποία προσέβλεπε μόνο στην παροχή στέγης η Ε.Α.Π. ασχολήθηκε πιο εντατικά από το 1927, όταν εξασφάλισε το δεύτερο προσφυγικό δάνειο. «Η κατοικία για τους αστούς πρόσφυγες γίνεται η ελάχιστη βάση πάνω στην οποία στηρίζουν την κοινωνική τους ένταξη. Επειδή η κατοικία καλύπτει μόνο ένα μέρος από τις πολυποίκιλες ανάγκες τους, αλλά καθώς αποτελεί τη μοναδική προσφορά του κράτος προς αυτούς έτσι η σημασία της στα ματιά τους διογκώνεται. Το στέγαστρο των προσφύγων μετασχηματίζεται σε αστική κοινωνική προσφυγική κατοικία και εγκαινιάζεται το κεφάλαιο της κοινωνικής κατοικίας στην ιστορία του τόπου».¹²⁴

Μέχρι τη διάλυσή της το 1930, η Ε.Α.Π είχε κατασκευάσει 27.610 κατοικίες σε όλη την Ελλάδα.¹²⁵ Η απότομη αύξηση του πληθυσμού της χώρας κατά 18% μετέβαλε ριζικά τις διαδικασίες αστικοποίησης. Στην Αθήνα και τον Πειραιά είχαν δημιουργηθεί 46 προσφυγικοί συνοικισμοί, οι οποίοι είχαν ιδρυθεί δορυφορικά έξω από τα όρια των μέχρι τότε οικοδομημένων πόλεων, σε απόσταση από 1 έως 4 χλμ, ενισχύοντας την άποψη ερευνητών για την χωροταξική πολιτική της Ε.Α.Π και του κράτους, σύμφωνα με την οποία οι προσφυγές εγκαθίσταντο μακριά από τους γηγενείς ώστε να γίνεται λόγος για ηθελημένο κοινωνικό διαχωρισμό.¹²⁶ Η αστική αποκατάσταση των προσφύγων άλλαξε το αστικό τοπίο και είχε επιπτώσεις στην κοινωνική και οικονομική του οργάνωση. Η Αθήνα και ο Πειραιάς περιτριγυρίστηκαν από νέες πόλεις και ενώθηκαν σε ένα ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα. Η εγκατάσταση των προσφύγων ταυτόχρονα ενίσχυσε δημογραφικά τα αστικά κέντρα. Το 1927 στις τρεις μεγάλες πόλεις, Αθήνα, Πειραιά και Θεσσαλονίκη είχε εγκατασταθεί το 60% των προσφύγων που θα εγκαθίσταντο στα αστικά

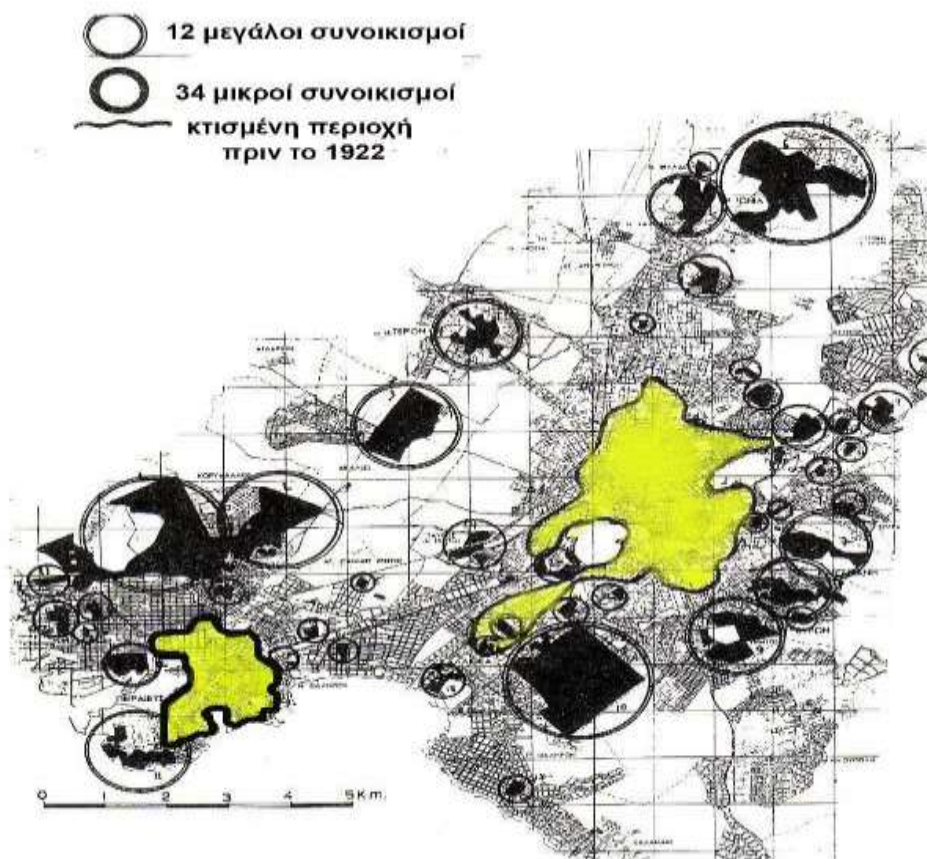
¹²³ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση. 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 7, ό.π., σ. 104-111.

¹²⁴ Βίκα Δ. Γκιζελή, ό.π., σ. 172-173.

¹²⁵ Γιώργος Γιαννακόπουλος «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, ό.π. σ. 90.

¹²⁶ Λίλα Λεοντίδου, ό.π., σ. 209.

κέντρα.¹²⁷ Στον Πειραιά, η εγκατάσταση των προσφύγων έγινε στο βορειοδυτικό τμήμα του λιμανιού κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής κοντά στη βιομηχανική ζώνη της πόλης.¹²⁸

Χάρτης 1: Προσφυγικοί Συνοικισμοί στην ευρύτερη περιοχή Αθήνας-Πειραιά

πηγή: Γ. Μ. Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000: Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές, Συμμετρία*, Αθήνα 2000.

Από την έρευνα στα πρακτικά του Ιστορικού Αρχείου του Πειραιά εντοπίστηκε ο λόγος του Δημάρχου στο Δημοτικό Συμβούλιο του Πειραιά στις 3 Οκτωβρίου του 1922, στον οποίο αναφερόταν η επιτακτική ανάγκη για περίθαλψη και στέγαση των 30.000 χιλ. προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί προσωρινά σε σκηνές στην περιοχή του Πειραιά.¹²⁹ Χαρακτηριστικά,

Όλη η πόλις μας κύριοι έχει μεταβληθεί εις μίαν απέραντον υπαίθριαν κατασκήνωσιν. Από της ακτής Αλκίμων μέχρι πέραντου του λιμένος των Αλών χιλιάδες αδελφών μας παραμένουν δυστυχούντες. Η έλλειψις στέγασις και καθαριότητος καθιστά

¹²⁷. Γιώργος Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σ. 92.

¹²⁸. Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση. 1922-1930», *ό.π.*, σ. 113.

¹²⁹. Βλ. Παράρτημα, φωτό σκηνές.

την θέσιν δεινотάτη και αλγεινήν και την κατατάστασιν της πόλεως τραγικότερα.¹³⁰ Επίσης, οι πειραϊκές εφημερίδες έβριθαν από άρθρα σχετικά με τους πρόσφυγες, μερικά εκ των οποίων τόνιζαν την εχθρική διάθεση των γηγενών. Ενδεικτικά, η *Σφαίρα* επισήμανε, ότι ο Πειραιάς είχε μετατραπεί σε Τουρκόπολη και η εικόνα της πόλης του λιμανιού και των γύρω περιοχών δεν θύμιζε σε τίποτα την πρότερη αίγλη.¹³¹ Ακόμη, σε σχετικό άρθρο παρουσιαζόταν η επιβεβλημένη ανάγκη για ίδρυση νέων συνοικισμών για τους πρόσφυγες λόγω των κρουσμάτων των επιδημιών και των ασθενειών εξαιτίας των άθλιων συνθηκών εγκατάστασης και περίθαλψης των συνοικισμών στον Πειραιά.¹³²

Οι βασικοί νόμοι για την πολεοδόμηση και την οικιστική ανάπτυξη της Ελλάδας του Μεσοπολέμου ψηφίστηκαν κατά τη δεκαετία του 1920. Το ΝΔ 17/7/1923 «Περί σχεδίων πόλεων κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών»¹³³ δημιούργησε όλο το πλαίσιο του πολεοδομικού και χωροταξικού σχεδιασμού μετά την άφιξη των προσφύγων. Σύμφωνα με το οικιστικό πρόγραμμα του Ταμείου Περιθάλψεως ήταν να παραλάβουν από την κυβέρνηση τρεις συνοικισμούς κοντά στην Αθήνα (Νέα Ιωνία, Καισαριανή, Βύρωνα) και άλλον έναν στον Πειραιά, τη Νέα Κοκκινιά, όπου ήδη υπήρχε μια προσφυγική κοινότητα, από Ποντίους που είχαν φτάσει στην Ελλάδα με την Οκτωβριανή Επανάσταση.¹³⁴

Η Νέα Κοκκινιά, όπως ονομάστηκε ο νέος αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός ιδρύθηκε στις παρυφές του Πειραιά. Η επιλογή του χώρου βέβαια δεν ήταν τυχαία, διότι καλύπτονταν οι δύο βασικές προϋποθέσεις της αστικής στέγασης, αφενός η ύπαρξη επαρκούς χώρου για την κατασκευή και την ανέγερση των οικοδομημάτων έξω από τα όρια της πόλης του Πειραιά και αφετέρου η γειτνίαση του συνοικισμού με τη βιομηχανική ζώνη του λιμανιού, ώστε οι πρόσφυγες να εντάσσονταν ευκολότερα στην παραγωγική διαδικασία. Βέβαια στην αστική αποκατάσταση αρκετοί ερευνητές επισημαίνουν και την ηθελημένη επιλογή του χώρου λόγω μιας ιδιότυπης εκλογικής

¹³⁰. «Λόγος Δημάρχου προς Δημοτικό Συμβούλιο για προσφυγικό», *Πρακτικό* 254, 3/10/1922, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Πειραιώς.

¹³¹. «Η επιτακτική ανάγκη της πόλεως μας», εφ. *Σφαίρα*, 16-2-1923.

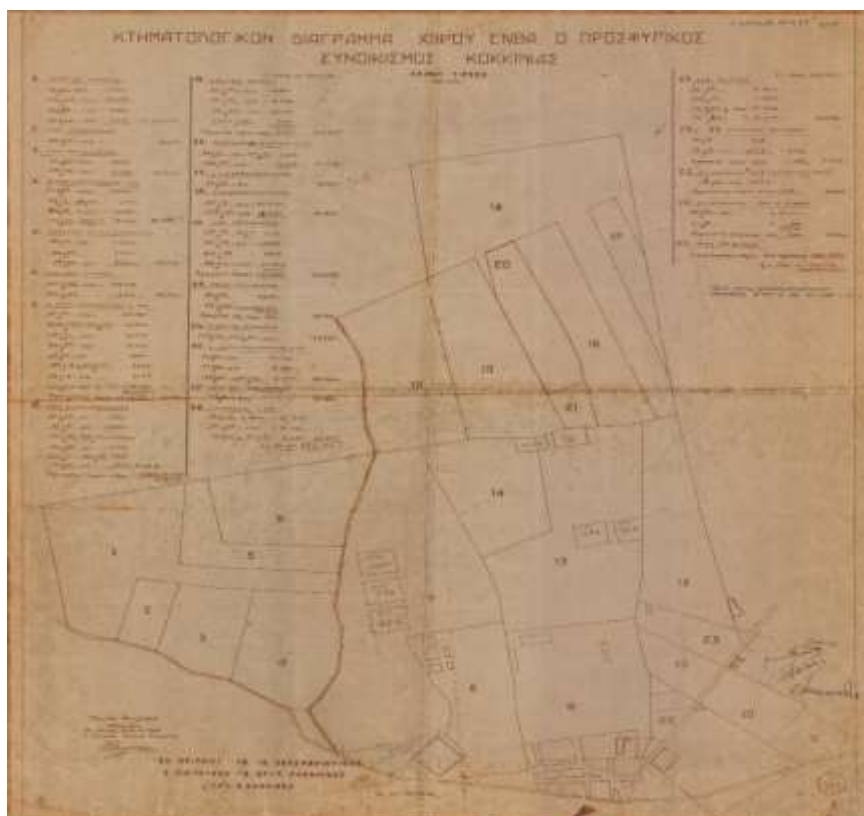
¹³². «Δια την υγείαν του Πειραιώς», εφ. *Σφαίρα*, 10-2-1923.

¹³³. «Περί σχεδίων πόλεων κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», ΦΕΚ228Α/16-8-1923.

¹³⁴. Λίλα Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 205 · Ο εποικισμός της περιοχής από μεταναστευτικές ροές εξαιτίας της Ρωσικής επανάστασης, πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή επιβεβαιώθηκε από προφορική μαρτυρία κατοίκου της Νίκαιας (Προσωπική Συνέντευξη Δ. Χ 19/12/2014) · Μαρία Τσιβιλή «Σε ένα άλσος της Κοκκινιάς είχαν εγκαταστήσει τις καλύβες τους μερικές δεκάδες οικογένειες Ελλήνων προσφύγων της Σοβιετικής Ένωσης που είχαν φύγει από εκεί με την Οκτωβριανή Επανάσταση», Μαρία Τσιβιλή, «Μηχανισμοί παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η περίπτωση της Νίκαιας», Διπλωματική Εργασία, Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1987, σ. 43.

γεωμετρίας (gerrymandering)¹³⁵ που άλλαξε την πληθυσμιακή πυκνότητα των συνοικισμών και ενίσχυσε το φιλελεύθερο στοιχείο σε περιοχές που πολιτικά ήταν κρίσιμες περιφέρειες.¹³⁶

Το 1923 το Ταμείο Περιθάλψεως των Προσφύγων ξεκίνησε τις εργασίες του στη γεωγραφική έκταση στην οποία θα ανεγειρόταν ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς. Την εποχή εκείνη, η περιοχή βόρεια του βιομηχανικού τομέα του Πειραιά ήταν ακατοίκητη. Ένα τμήμα πιθανόν χρησιμοποιούταν ως χωματερή και ένα άλλο ως εποχιακός βοσκότοπος.¹³⁷ Πριν την απαλλοτρίωση του Βενιζέλου κατά τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, η έκταση ανήκε σε διάφορους ιδιοκτήτες γης, όπως επιβεβαιώνεται από το κτηματολογικό διάγραμμα του χώρου, που θα ανεγειρόταν ο συνοικισμός, στις 18/12/1923 από τον διευθύνοντα τα έργα μηχανικό Δ. Κόκκινο. Η συνολική γεωγραφική έκταση του χώρου ήταν 656.711 τετραγωνικά μέτρα.

Χάρτης 2: Κτηματολογικό διάγραμμα χώρου, που θα ανεγερθεί ο προσφυγικός συνοικισμός Κοκκινιάς, 18/12/1923. (Πηγή: Προσωπικό αρχείο Γιώργου Βεράνη).

¹³⁵. Νίκος Οικονόμου, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 34

¹³⁶. Λίλα Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 229 · Νίκος Οικονόμου, *Εκλογές και Δημοψηφίσματα*, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-40.

¹³⁷. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006, σ. 114.

Το Ταμείο Περιθάλψεως μπορεί να έκανε μια γρήγορη τοπογράφηση της περιοχής, αλλά ελλείπει χρόνου δεν προχώρησε σε πολεοδομικό σχεδιασμό του συνοικισμού. Άλλωστε η βιασύνη για την άμεση ανάγκη της αποκατάστασης, καθώς και η έλλειψη χρημάτων δεν επέτρεψε ούτε στοιχειωδώς το σχεδιασμό για έργα υποδομής, όπως αποχετευτικό σύστημα, ύδρευση, ηλεκτροδότηση.¹³⁸ Τα πρώτα σπίτια που έχτισε το Ταμείο ήταν πολύ μικρά μόλις, των 20 με 25 τετραγωνικών μέτρων και χαμηλά, με ένα δωμάτιο και μια κουζίνα, ενώ δεν προβλεπόταν χώρος για πλυσταριό και αποχωρητήριο. Το οικοδομικό υλικό ήταν ό,τι πιο φτηνό και εύκαιρο μπορούσε να χρησιμοποιηθεί. Συνήθως τα σπίτια ήταν φτιαγμένα από μπαγδάτι, ένα είδος καλαμωτής πασπαλισμένης με λάσπη. Η Νέα Κοκκινιά, όπως αναφέρει η R. Hirschon, αρχικά έμοιαζε με ένα μεγάλο χωριό με καλύβες από μπαγδάτι.¹³⁹

Εκτός βέβαια από τις εργασίες του Ταμείου στο συνοικισμό αναπτύχθηκε και η αυτοστέγαση. Αρκετοί πρόσφυγες κατασκεύαζαν αυτοσχέδιες παράγκες καταπατώντας χώρους που τους φαίνονταν κατάλληλοι για οικοδόμηση. Η αυθαίρετη δόμηση χρησιμοποιήθηκε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παράλληλα με τα οικιστικά προγράμματα του κράτους και της Ε.Α.Π. Το κράτος ανεχόταν την αυθαίρετη δόμηση, διότι η μετέπειτα νομιμοποίησή τους αποτελούσε έναν από τους κύριους τρόπους ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων. Η αυθαίρετη δόμηση και η λαϊκή ιδιοκτησία γης λειτούργησε ως δικλείδα ασφαλείας, χάρη στην οποία αμβλύνονταν οι κοινωνικές εντάσεις.¹⁴⁰

Μετά τη διάλυση του Ταμείου Περιθάλψεως, τις οικοδομικές εργασίες του συνοικισμού συνέχισε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων. Οι εργασίες στη Νέα Κοκκινιά διήρκεσαν από το 1924 έως τα 1927. Το στεγαστικό της πρόγραμμα προέβλεπε πολεοδομικό σχεδιασμό και ολοκληρώθηκε σε δύο διαδοχικές φάσεις, κατά τις οποίες χτίστηκε το μεγαλύτερο μέρος του συνοικισμού. Στην αρχική φάση στέγασης (1924-1926) κάλυπτε μια περιοχή δεκαπέντε τετραγώνων περίπου, προς το βορρά σε έκταση περίπου μεγαλύτερη του ενός τετραγωνικού χιλιομέτρου. Τότε χτίστηκαν οι περιοχές που είναι γνωστές με τα ονόματα Αι-Νικόλας και Οσία Ξένη από τις εκκλησίες που κατασκευάστηκαν σε δύο σημεία της περιοχής.

¹³⁸. Βίκα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, 1984, σ. 136.

¹³⁹. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό.π., σ. 114.

¹⁴⁰. Λίλα Λεοντίδου, ό.π., σ. 236-238.

Χάρτης 3: Συνοικισμός Νέας Κοκκινιάς, Τεχνική Υπηρεσία Ε.Α.Π 31/3/1925.

(Πηγή: Προσωπικό αρχείο Γιώργου Βεράνη).

Τα επόμενα χρόνια, από το 1925 και το 1926, οι δραστηριότητες του στεγαστικού προγράμματος κορυφώθηκαν, η δόμηση επεκτάθηκε και τα όρια του συνοικισμού διευρύνθηκαν.¹⁴¹ Τα σπίτια της ΕΑΠ ήταν πέτρινα ή πλίνθινα με πάτωμα από μπετόν. Παρουσίαζαν ποικιλία ως προς την εξωτερική εμφάνιση και το μέγεθος.

Μετά τη σύναψη του δεύτερου εξωτερικού δανείου το 1927, η ΕΑΠ συνέχισε τις εργασίες της και διενέργησε νέα τοπογράφηση σε ακόμα πιο βόρεια περιοχή. Στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* αναφέρεται απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας και Υγιεινής για την αναγκαστική απαλλοτρίωση, συνολικής έκτασης 4.022.000 μέτρων για την επέκταση του συνοικισμού.¹⁴² Σε αυτή την έκταση, το 1927, σύμφωνα με άρθρο στον *Προσφυγικό Κόσμο*, ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς αριθμούσε 7168 οικογένειες, οι οποίες αντιστοιχούν σε 29.800 άτομα.¹⁴³

¹⁴¹. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 115.

¹⁴². «Απαλλοτριώσεις εκτάσεων προς ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 27/11/1927.

¹⁴³. «Η απογραφή των αστών προσφύγων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, 11/7/1927.

Τα σπίτια όμως που οικοδομήθηκαν σε αυτή την περιοχή ήταν χαμηλής ποιότητας και αντανakλούσαν τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε η αστική στέγαση. Στην περιοχή αυτή συμπεριλαμβάνονταν και τα Γερμανικά. Πρόκειται για προκατασκευασμένα σπίτια φτιαγμένα από αμίαντο που παραχωρήθηκαν από τη γερμανική κυβέρνηση στην Ελλάδα έναντι των πολεμικών αποζημιώσεων. Τα σπίτια αυτά ήταν το τελευταίο έργο της ΕΑΠ στην περιοχή. Σε αυτά στεγάστηκαν πρόσφυγες που παρέμεναν προσωρινά στις αποθήκες και τα υπόγεια των εργοστασίων του Πειραιά.¹⁴⁴ Τα οικιστικά προγράμματα δεν συνοδεύονταν από έργα υποδομής με αποτέλεσμα ο συνοικισμός να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα για τα οποία οι πρόσφυγες διαμαρτύρονταν έντονα. Χαρακτηριστικά, ο *Προσφυγικός Κόσμος* ανέφερε, «οι πρόσφυγες στη Κοκκινιά διαμαρτύρονται δια τα ανεκδιήγητα χάλια τους».¹⁴⁵

Μετά τις εργασίες της ΕΑΠ, η Νέα Κοκκινιά συνέχισε να επεκτείνεται για μερικά χρόνια, αλλά χωρίς στεγαστικό πρόγραμμα. Η κυβέρνηση παραχωρούσε οικοπέδα σε προσφυγικές οικογένειες και οι ίδιοι αναλάμβαναν το χτίσιμο του σπιτιού. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύχθηκε η περιοχή του Καραβά στα δυτικά του συνοικισμού και η ανατολική ζώνη που εκτεινόταν κατά μήκος της κεντρικής λεωφόρου. Το τελευταίο δημόσιο έργο για την εγκατάσταση προσφύγων στην περιοχή ήταν η ανέγερση εννέα πολυκατοικιών από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας το 1934 και 1935.¹⁴⁶

Ως το 1933 διοικητικά ανήκε στο δήμο του Πειραιά από τον οποίο αποσπάστηκε με σχετικό διάταγμα «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικής και Βοιωτίας» και αποτέλεσε ξεχωριστό δήμο με το όνομα Νέα Κοκκινιά στις 7 Μαΐου του 1933.¹⁴⁷ Οκτώ μήνες μετά, στις 18 Ιανουαρίου 1934, αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος Δήμος, ύστερα από τις σχετικές νομοθετικές τροποποιήσεις.¹⁴⁸ Ο πληθυσμός της ανερχόταν γύρω στις 40.000 πρόσφυγες και ανταλλάξιμους από τη Μικρά Ασία και τη Θράκη. Στις 3 Σεπτεμβρίου του 1940 η πόλη μετονομάστηκε σε Νίκαια σύμφωνα με το νομοθετικό διάταγμα «περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών».¹⁴⁹ Η μετονομασία της πόλης

¹⁴⁴. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 115.

¹⁴⁵. «Προσφυγικά ημέραι», *εφ. Προσφυγικός Κόσμος*, 14/7/1927.

¹⁴⁶. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 116.

¹⁴⁷. «περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικής και Βοιωτίας», ΦΕΚ 109 Α' /7-5-1933.

¹⁴⁸. «περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας», ΦΕΚ 22 Α' /18-1/1934.

¹⁴⁹. «περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών», ΦΕΚ 271 Α' /3/9/1940.

έγινε ύστερα από διαγωνισμό, στον οποίο επικράτησε η πρόταση του Ιων. Μελά. Εξετάζοντας την πρόταση του¹⁵⁰ στο πλαίσιο των μνημοτεχνικών, η Νίκαια συνδεόταν με τη Νίκαια της Βιθυνίας, παρέπεμπε στους βυζαντινούς χρόνους και συνδεόταν με τον ελληνισμό και τη χριστιανοσύνη.

Όσον αφορά την αρχιτεκτονική των προσφυγικών οικημάτων η αρχιτέκτονας του Ε.Μ.Π Έφη Κουρσάρη ανέφερε:

Η τυπολογία των κατοικιών ήταν επαναλαμβανόμενη στα οικοδομικά τετράγωνα με μονώροφων και διώροφων κτίρια – πολυκατοικιών σε περιμετρική διάταξη γύρω από το οικοδομικό τετράγωνο, η οποία στον πυρήνα του οικισμού συνήθως συναντάται σε συνδυασμό τεσσάρων διώροφων και ενός ή δύο μονώροφων, με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση εσωτερικού ακαλύπτου χώρου με κοινόχρηστες χρήσεις (π.χ. πλυσταριό).

Τα πλυσταριά. (Πηγή: Αρχείο Πανελλήνια Ένωση Εφεσίων).

Τα διώροφα κτίρια είναι πέτρινα κεραμοσκεπή και αποτελούνται από 16 μονόχωρες κατοικίες, με κοινόχρηστο εξώστη – διάδρομο και πρόσβαση στον όροφο από εξωτερικά κλιμακοστάσια σε συμμετρική διάταξη, χωροθετημένα στους πλαϊνούς κοινοτικούς πεζοδρόμους. Τα μονώροφα περιλαμβάνουν 4 μονάδες μονόχωρων κατοικιών με κουζίνα, ως και αυλή. Τα κτίρια είναι κατασκευασμένα ως επί το πλείστον από φέρουσα λιθοδομή, πλάκες οπλισμένου σκυροδέματος, τοίχους από λιθοδομή ή οπτοπλινθοδομή και

¹⁵⁰. Δημήτριος Β. Γόνης, *Νίκαια ιστορία, θεολογία, πολιτισμός*, 325-1987, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, 1998, σ. 370.

στέγη από γαλλικού τύπου κεραμίδια, με κάποια από τα υλικά κατασκευής προερχόμενα από το ακμαίο τότε πειραϊκό εργοστάσιο κεραμοποιίας Δηλαβέρη.¹⁵¹

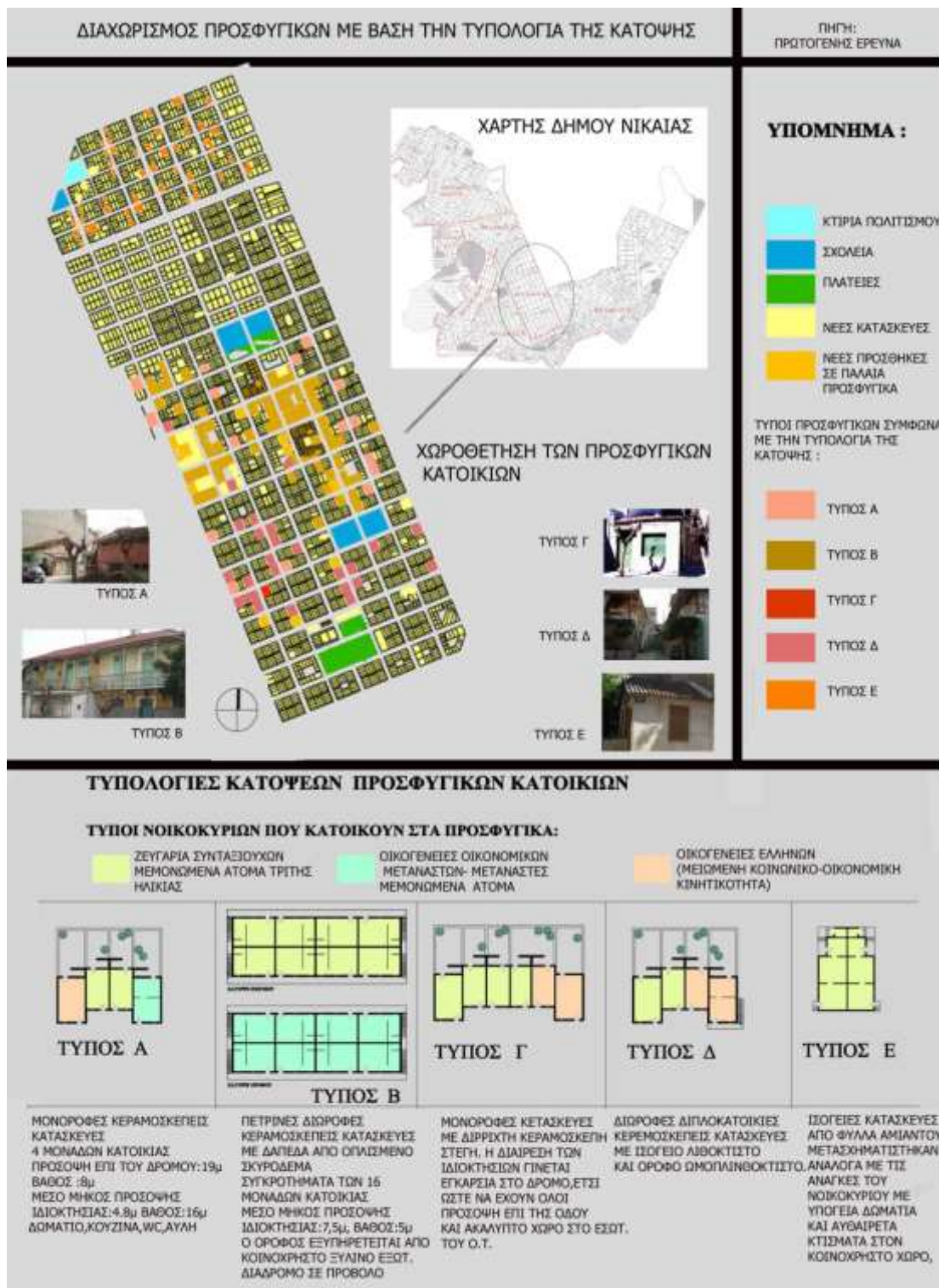

Αποψη προσφυγικού Νέα Κοκκινιά (Πηγή: Ανδριώτης Νίκος, «Αστική Αποκατάσταση», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ.) *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων Αθήνα 2006, σ. 154).

Επίσης, η αρχιτέκτονας Ευγενία Τούση στην πρωτογενή της έρευνα διέκρινε πέντε τύπους προσφυγικών οικημάτων του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, οι οποίοι απεικονίζονται στο παρακάτω σχεδιάγραμμα.¹⁵²

¹⁵¹. Έφη Κουρσάρη, «Βόλτα στα προσφυγικά της Νίκαιας», <http://popaganda.gr/volta-sta-prosfigika-tis-nikeas-se-mia-gitonía-pou-miazi-skiniko-tis-finos-film/> (προσπέλαση 2/3/2016).

¹⁵². Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», *Περιφερειακή Ανάπτυξη και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα*, 9^ο Συνέδριο, Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011, σ. 9.

Χάρτης 4: Διαχωρισμός προσφυγικών με βάση την τυπολογία κατοψης. (πηγή: Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», *Περιφερειακή Ανάπτυξη και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα*, 9^ο Συνέδριο, Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR), Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011).

Όπως προέκυψε από την έρευνα στις ληξιαρχικές πράξεις γάμου των κατοίκων της Νέας Κοκκινιάς κατά το χρονικό διάστημα 1934-1944,¹⁵³ οι κάτοικοι της Νέας Κοκκινιάς προέρχονταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας, του Πόντου, της Θράκης και της Ρωσίας. Συνεπώς ο συνοικισμός εποίκιστηκε τόσο από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας, όσο και από ανταλλάξιμους οι οποίοι έφτασαν στην Ελλάδα μετά την υπογραφή της Λωζάννης, καθώς επίσης και από πρόσφυγες της ευρύτερης περιοχής της Ρωσίας. Η διαφορετική καταγωγή των κατοίκων του συνοικισμού επιβεβαιώνει την άποψη, ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν ένα ενιαίο σύνολο, αλλά είχαν πολλές διακριτές πολιτισμικές και κοινωνικές ταυτότητες.

Εντούτοις, σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, ο συνοικισμός εποίκιστηκε από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου χωρίς να γίνεται διάκριση ανάμεσα σε πρόσφυγες και πολλώ δε μάλλον να αναφερθεί ότι εντός του συνοικισμού υπήρχαν πρόσφυγες από τη Ρωσία. Με τον χαρακτηρισμό πρόσφυγες αποσιωπώνται οι ποικίλες διακρίσεις γλωσσικές και κοινωνικές, οι οποίες υπήρχαν μέσα στον ίδιο συνοικισμό και μπορεί να δυσκόλευαν, ακόμα και τη συνύπαρξή τους.

Από την καταγραφή των περιοχών της προέλευσης των κατοίκων δεν μπορούμε να εξάγουμε με βεβαιότητα ότι υπερείχαν οι πρόσφυγες των παραλίων ή οι ανταλλάξιμοι της Λωζάννης. Μπορεί από την έρευνα να καταγράφηκαν περισσότερες περιοχές των παραλίων έναντι του Ικονίου και της Καπαδοκίας, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί και η παρουσία ενός αριθμού ανταλλάξιμων. Έτσι, μπορούμε να ισχυριστούμε, ότι ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς έγινε χώρος υποδοχής και μόνιμος τόπος εγκατάστασης τόσο των ελληνόφωνων ελληνορθόδοξων κοινοτήτων των παραλίων, όσο και των τουρκόφωνων ελληνορθόδοξων κοινοτήτων του Ικονίου και της Καπαδοκίας, καθώς και του Πόντου με το ιδιαίτερο γλωσσικό ιδίωμα.

Σύμφωνα με το επίσημο αφήγημα μπορεί ο προσφυγικός πληθυσμός της Νέας Κοκκινιάς να παρουσιάζόταν ενιαίος, όμως σύμφωνα με τη μελέτη της Renee Hirschon για τη σύσταση του προσφυγικού συνοικισμού, η Νέα Κοκκινιά ήταν πληθυσμιακά χωρισμένη σε γειτονιές με νοητά όρια. Ο συνοικισμός διαχωριζόταν σε γειτονιές με βάση τους ενοριακούς ναούς. Χαρακτηριστικά, στον Αι-Νικόλας το 1924 χτίστηκαν τα πρώτα καλής κατασκευής σπίτια εγκαταστάθηκαν κυρίως Κωνσταντινοπολίτες και θεωρούνταν η καλύτερη περιοχή. Προς τα βορειοδυτικά

¹⁵³. «Ληξιαρχικές Πράξεις Γάμου 1934-1944», Ληξιαρχείο Δήμου Νίκαιας.

ήταν η γειτονιά της Οσίας Ξένης. Στα βόρεια ήταν η γειτονιά του Αι-Γιώργη, η μεγαλύτερη σε μέγεθος γειτονιά και στα βόρεια του αρχικού συνοικισμού βρίσκονταν τα Γερμανικά, τα οποία κατασκευάστηκαν έξι χρόνια μετά την άφιξη των προσφύγων και τα οποία εντάσσονταν στην ενορία της Ευαγγελίστριας.¹⁵⁴

Οι γειτονιές του προσφυγικού συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς αντανakλούσαν, όπως επισημαίνει η R. Hirschon τα στερεότυπα και τις κοινωνικές διακρίσεις που υπήρχαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι άνθρωποι από τα Δυτικά παράλια της Ιωνίας (Σμύρνη-Τσεσμέ-Βουρλά κ.α) θεωρούνταν πιο κοινωνικοί, γλεντζέδες και με προοδευτικές ιδέες, μολονότι θεωρούνταν και οι πιο εριστικοί και χαρακτηρίζονταν, ιδίως οι γυναίκες, για ελαφρότητα των ηθών. Από την άλλη, όσοι προέρχονταν από το Ικόνιο, την Καππαδοκία χαρακτηρίζονταν ως Τουρκομερίτες, Ανατολίτες και Καραμανλήδες και θεωρούνταν πιο εσωστρεφείς, κλειστοί άνθρωποι, εντούτοις σοβαροί και οικογενειάρχες. Οι Πόντιοι, που μιλούσαν την αρχαϊκή διάλεκτο και είχαν παράδοση στη μουσική και τον χορό θεωρούνταν συντηρητικοί, εργατικοί, περήφανοι, αλλά και πεισματάρηδες. Όσοι πάλι προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη αυτόματα αποκτούσαν έναν αέρα ανωτερότητας που συνδεόταν με τη συμβολική ιερή διάσταση που είχε η πόλη ως θρησκευτικό κέντρο.¹⁵⁵ Αυτοί οι γεωγραφικοί και κοινωνικοί χαρακτηρισμοί κληροδοτούνταν από γενιά σε γενιά.

Ανάλογους προσδιορισμούς και κοινωνικά χαρακτηριστικά απέκτησαν και οι γειτονιές του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς με βάση τον τόπο προέλευσης των εγκαταστημένων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται, ότι τα Γερμανικά όπου συγκεντρώνονταν κυρίως άτομα από τα δυτικά παράλια ήταν η πιο θορυβώδης περιοχή. Αντίθετα οι γειτονιές της Οσίας Ξένης που στεγάζονταν άτομα από την κεντρική κυρίως Μ. Ασία και από Πόντιους ήταν οι πιο ήσυχες και συντηρητικές γειτονιές. Οι Κωνσταντινοπολίτες στεγάστηκαν στη γειτονιά του Αγίου Νικόλα που είχε τη φήμη ως μια από τις πιο καλές γειτονιές του συνοικισμού, έλεγαν ότι μένουν «οι αριστοκράτες της Κοκκινιάς».¹⁵⁶ Η ευδιάκριτη εθνοπική ταυτότητα, αποδεικνύεται και από την ύπαρξη πολλών διαφορετικών προσφυγικών συλλόγων με βάση τον τόπο προέλευσης σε κάθε γειτονιά του συνοικισμού.

¹⁵⁴. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 127.

¹⁵⁵. Στο *ίδιο*, σ. 73-74.

¹⁵⁶. Στο *ίδιο*, σ. 75.

Οι οδοί του συνοικισμού, όπως φαίνεται από το χάρτη 3, είχαν τα ονόματα των περιοχών της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Τα τοπωνύμια παρέπεμπαν στις ιδιαίτερες πατρίδες των προσφύγων, ως ένας τρόπος μνημοτεχνικής. Οι χαμένες πατρίδες έβρισκαν τη θέση τους μέσα στο νέο τόπο εγκατάστασης καθώς οικειοποιούσαν τον ξένο χώρο, και ταυτόχρονα επούλωναν το τραύμα της απώλειας. Οι προσφυγικές γειτονιές με τα τοπωνύμια των ιδιαίτερων γενέτειρων, όπως και η επιλογή του ονόματος της πόλης το 1940, το οποίο παρέπεμπε στη Νίκαια της Βιθυνίας δείχνει τη σημασία της μνήμης στο παρόν.

Ο φυσικός χώρος της κάθε γειτονιάς του συνοικισμού με τα συγκεκριμένα τοπωνύμια, τους εθνοτοπικούς συλλόγους, τις εκκλησίες με τα ιερά κειμήλια από τις πατρίδες μετατρεπόταν σε κοινωνικό χώρο και αποκτούσε διαστάσεις συμβολικές. Ο χώρος εμπλουτίστηκε με νοήματα και μετουσιώθηκε σε σημαινόμενο τόπο.¹⁵⁷ Η μνήμη του παρελθόντος έντυσε με νοήματα το νέο περιβάλλον.

Σύγχρονη άποψη προσφυγικών της Νίκαιας. (Πηγή: Ευγενία Τούση, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», *Περιφερειακή Ανάπτυξη και*

¹⁵⁷. Σταύρος Σταυρίδης, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990, σ. 102-103.

5: Εθελοντική συσσωμάτωση στην Νέα Κοκκινιά κατά τον Μεσοπόλεμο.

Προσφυγικοί Σύλλογοι βάσει τόπου εγκατάστασης: Η προσφυγική ταυτότητα

Η εθελοντική συσσωμάτωση των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς, ως έκφραση της δημόσιας κοινωνικότητάς τους ξεκίνησε αμέσως μετά την ίδρυση του προσφυγικού συνοικισμού. Ο εντοπισμός σημαντικού αριθμού προσφυγικών σωματείων προέκυψε, ύστερα από έρευνα στο Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων, στο Αρχείο του Πρωτοδικείου του Πειραιά.

Από την έρευνα εντοπίστηκαν οκτώ προσφυγικοί σύλλογοι, οι οποίοι συστήθηκαν με βάση τον τόπο εγκατάστασης των προσφύγων, κατά το χρονικό διάστημα από το 1924 έως το 1930. Ο χαρακτήρας, ο σκοπός ίδρυσης και οι λειτουργίες των διάφορων σωματείων ποικίλουν. Ο αριθμός των σωματείων είναι ενδεικτικός της έντονης σωματειακής οργάνωσης του προσφυγικού κόσμου της Νέας Κοκκινιάς, ενός από τους πολυπληθέστερους και οικονομικά ασθενέστερους αστικούς συνοικισμούς της Αττικής.¹⁵⁸

Η πρότερη εμπειρία της κοινοτικής οργάνωσης των ελληνορθόδοξων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνέβαλε καθοριστικά στην ίδρυση των προσφυγικών σωματείων. Οι πρόσφυγες, ως μέλη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων δεν είχαν αντιμετωπίσει ποτέ ατομικά το κράτος. Με την άφιξή τους στην Ελλάδα έχασαν την κοινοτική τους συγκρότηση και έγιναν πολίτες με δικαιώματα και ευθύνες απέναντι στο κράτος που τους υποδέχτηκε. Αυτή η αλλαγή και το απότομο πέρασμα στην οργανωτική δομή του εθνικού κράτους ώθησε τους πρόσφυγες στην ίδρυση σωματείων, μια μορφή κοινωνικότητας, που ήδη γνώριζαν από τους συλλόγους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι σύλλογοι λειτούργησαν ως μεσολαβητές ανάμεσα σε αυτούς και το ελληνικό κράτος. Στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή οι σύλλογοι αναπλήρωσαν και αντικατέστησαν το κενό και την απώλεια της κοινοτικής συγκρότησης, που μέχρι τότε γνώρισαν. Παράλληλα, οι σύλλογοι λειτούργησαν ως σημεία συσπείρωσης και

¹⁵⁸. Για μέγεθος και την οικονομική κατάσταση του συνοικισμού. Βλ. Renee Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2006.

αναφοράς για τους πρόσφυγες, αναμορφώνοντας και κατασκευάζοντας τη νέα τους ταυτότητα μέσα στο πλαίσιο του συνανήκειν, όπως έκαναν και στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι, ο ρόλος των προσφυγικών συλλόγων ήταν διττός, αφενός εκπροσωπούσαν συλλογικά τους πρόσφυγες απέναντι στο ελληνικό κράτος για την κάλυψη των αναγκών της αποκατάστασης, και αφετέρου λειτούργησαν ως θεσμοί πολιτισμικής συνάφειας και συγκρότησης της νέας προσφυγικής ταυτότητας ώστε να ενταχθούν οι ίδιοι στο εθνικό φαντασιακό.

Οι πρόσφυγες ήταν ιδιαίτερα εξοικειωμένοι με τη σωματειακή οργάνωση, όπως φάνηκε και από το προηγούμενο κεφάλαιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Συνεπώς, με την άφιξή τους στην Ελλάδα μετέφεραν την προηγούμενη εμπειρία, την οποία προσάρμοσαν στα νέα δεδομένα του εθνικού κράτους. Οι προσφυγικοί σύλλογοι που ιδρύθηκαν στη Νέα Κοκκινιά εντάχθηκαν στην ισχύουσα ελληνική νομοθεσία, του νόμου 281 «περί ιδρύσεως σωματείων» του 1914,¹⁵⁹ καθώς και της τροποποίησής του το 1918.¹⁶⁰

Σύμφωνα με την έρευνα στο Βιβλίο Καταγραφής των Σωματείων στο Αρχείο του Πρωτοδικείου του Πειραιά προέκυψε, ότι το πρώτο σωματείο που ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά στις 10 Φεβρουαρίου του 1924 είχε την επωνυμία «Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς»¹⁶¹ και ιδρύθηκε ως αλληλοβοηθητικό σύμφωνα με το καταστατικό του (άρθρο 1).¹⁶²

Ο σκοπός του σωματείου ήταν, «η συνεχής μέριμνα προόδου και ευημερίας του συνοικισμού και η εν τω δυνατώ μέτρω παροχή προστασίας και αντιλήψεως του εις τας απόρους οικογένειες του συνοικισμού, η επι τη Διοικήσεως των Εποπτών του Συνοικισμού, άγρυπνος επίβλεψις δια την εις πάντα ανεξαιρέτως τους συμπρόσφυγας αδελφούς απονομήν της Δικαιοσύνης και η μεν του τακτικώτερου και δικαιότερου τρόπου διανομή των δια τους πρόσφυγας αδελφούς διάφορων βοηθημάτων» (άρθρο 2).¹⁶³

Όπως προκύπτει από το καταστατικό ο χαρακτήρας του σωματείου ήταν αλληλοβοηθητικός και ο σκοπός της ίδρυσης του ήταν η μέριμνα για την ευημερία του προσφυγικού συνοικισμού, καθώς και η βοήθεια στις άπορες οικογένειες του

¹⁵⁹. «Περί Σωματείων», ΦΕΚ 171Α/25-6-1914.

¹⁶⁰. «Νόμος 1207 Περί τροποποιήσεως του Ν 281 περί σωματείων» ΦΕΚ 66Α/31-3-1918

¹⁶¹. «Καταστατικόν της Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», (10 Φεβρουαρίου 1924), *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

¹⁶². «Καταστατικόν της Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», *ό.π.*, σ. 1.

¹⁶³. Στο ίδιο.

συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς. Ο σκοπός του προσαρμόστηκε απόλυτα με τους σκοπούς που προέβλεπε ο Ν 281/1914 για τα αλληλοβοηθητικά σωματεία.¹⁶⁴

Εκτός όμως, από την αλληλοβοήθεια, η Ένωση είχε και ένα προστατευτικό και συμβουλευτικό ρόλο για την απονομή της δικαιοσύνης για όλους τους πρόσφυγες του συνοικισμού. Αυτή η λειτουργία ενεργούσε ως νομική προστασία των προσφύγων, αφενός για να αποφευχθεί μια ενδεχόμενη κακοδικίας σε σχέση με τους γηγενείς και αφετέρου για τη διεκδίκηση των βοηθημάτων που είχαν οριστεί από το κράτος για τους πρόσφυγες.

Αξιοσημείωτη είναι η χρήση της λέξης *συμπρόσφυγας αδελφούς*. Με το συγκεκριμένο εκφραστικό μέσο δηλώνεται το συλλογικό υποκείμενο που φέρει τη νέα ενιαία προσφυγική ταυτότητα που κατασκευάστηκε για την πληθυσμιακή ομάδα, η οποία έφτασε στην Ελλάδα από την πρώην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την μικρασιατική καταστροφή και τη Συνθήκη της Λωζάννης. Αυτόματα η λέξη *συμπρόσφυγας* εκφράζει τη συμμετοχή στο τραύμα του εκτοπισμού. Ένα τραύμα, που ήταν κοινό για όλους τους πρόσφυγες, ανεξάρτητα από τις διαβαθμίσεις και τις προσωπικές μνήμες που εμπεριείχε. Πάνω σε αυτό το τραύμα του εκτοπισμού κατασκευάστηκε η νέα ταυτότητα, που ήταν ένα από τα στοιχεία της νέας πολιτισμικής συνάφειας που ώθησε τους άγνωστους μεταξύ τους πρόσφυγες να συμμετέχουν σε σωματεία. Η μνήμη με την επίμονη αναφορά στο τραυματικό παρελθόν δημιουργούσε ισχυρές συνάφειες ανάμεσά τους και τους ωθούσε στην εθελοντική συσσωμάτωση συγκροτώντας τη συλλογική τους ταυτότητα. Η προσφυγική μνήμη μετουσιωνόταν σε διεκδίκηση και δικαίωμα για ένταξη στην ελληνική κοινωνία. Αυτό ήταν και το πολιτικό διακύβευμα που διεκδικούσαν οι προσφυγικοί σύλλογοι.

Όσον αφορά την εγγραφή νέων μελών το καταστατικό του σωματείου προέβλεπε «μέλη της ενώσεως γίνονται αδιακρίτως φύλου υπό τας του νόμου περιπτώσεις και πρέπει να είναι πρόσφυγες» (άρθρο 3).¹⁶⁵ Όπως φαίνεται στο καταστατικό δεν υπήρχαν έμφυλες διακρίσεις. Βασικό κριτήριο για την εγγραφή ήταν η απόδειξη της προσφυγικής ταυτότητας χωρίς όμως εθνοτοπικά κριτήρια. Στο λόγο του καταστατικού είναι εμφανής η νέα ταυτότητα του πρόσφυγα που κατασκευάστηκε, η οποία είναι ενιαία και υπερβατική χωρίς εθνολογικές διακρίσεις. Οι *συμπρόσφυγες* αποτελούσαν μια φαντασιακή κοινότητα, όπως την ορίζει ο Β.

¹⁶⁴. «Νόμος 281 Περί Σωματείων», ΦΕΚ 171Α'/25-6-1914.

¹⁶⁵. «Καταστατικόν της Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», ό.π, σ. 2.

Anderson.¹⁶⁶ Τα συνεκτικά στοιχεία αυτής της κοινότητας ήταν το τραύμα του εκτοπισμού, οι χαμένες πατρίδες και τα προβλήματα εγκατάστασης στους συνοικισμούς που ιδρύθηκαν στην Ελλάδα.

Όσον αφορά τη συνδρομή, την οργάνωση και τη διοίκηση της Ένωσης, αυτή ήταν πλήρως εναρμονισμένη με τη σχετική νομοθεσία. Σύμφωνα με το καταστατικό του συλλόγου¹⁶⁷ η μηνιαία συνδρομή για το σωματείο ήταν 2 δρχ (άρθρο 4). Τη διοίκηση του σωματείου αναλάμβανε αιρετό 18μελές συμβούλιο (άρθρο 5) με διετή θητεία, τα μέλη του οποίου έπρεπε να ήταν Έλληνες πολίτες κάτοικοι Αθηνών ή Πειραιώς και να μην είχαν πολιτευτεί. (άρθρο 6). Το διοικητικό συμβούλιο πρόκυπτε από τη γενική συνέλευση που γινόταν κάθε τρίτη Κυριακή του Μαρτίου (άρθρο 8). Σύμφωνα με το καταστατικό το διοικητικό συμβούλιο συνεδρίαζε τακτικά μια φορά το μήνα και έκτακτα όποτε πρόκυπτε κάποιο ζήτημα. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η απαρτία των 12 μελών. Την πρώτη Κυριακή του Μάρτη ήταν η απολογητική έκθεση των πεπραγμένων του σωματείου από το διοικητικό συμβούλιο (άρθρο 10). Επρόκειτο για ένα καλά οργανωμένο σωματείο με αρμόδια όργανα για τον καταμερισμό των εργασιών της λειτουργίας του. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η ύπαρξη εκτελεστικής επιτροπής, η οποία είχε αρμοδιότητα να εκτελεί τις αποφάσεις του διοικητικού συμβουλίου (άρθρο 12). Ο γενικός γραμματέας και ο ειδικός γραμματέας φυλάσσαν τα αρχεία, και τα έγγραφα, και τη σφραγίδα του συλλόγου (άρθρο 13). Ο ταμίας αναλάμβανε την οικονομική διαχείριση του σωματείου και προβλεπόταν η ύπαρξη καταθετικού λογαριασμού στην Εθνική Τράπεζα για την κατάθεση ποσών που ξεπερνούσαν τις 1000δρχ (άρθρο 14).

Τα υπόλοιπα άρθρα του καταστατικού ρύθμιζαν διάφορες λειτουργίες του.¹⁶⁸ Χαρακτηριστικά, ο σύλλογος δεν είχε πολιτικό χαρακτήρα για αυτό απαγορεύονταν ρητά οι πολιτικές συζητήσεις κατά τη γενική συνέλευση και τις συνεδριάσεις του διοικητικού συμβουλίου (άρθρο 16). Η χρηματοδότηση του σωματείου γινόταν βασικά από τις συνδρομές, τους τόκους από το λογαριασμό τραπεζής της ένωσης, από λαχειοφόρους αγορές, από δωρεές, κληροδοτήματα, έκτακτα έσοδα και εράνους (άρθρο 17). Σύμφωνα με το καταστατικό, προβλεπόταν ο τίτλος του συνδρομητή, του δωρητή, του ευεργέτη και του μεγάλου ευεργέτη ανάλογα με το χρηματικό ποσό που πρόσφερε ο καθένας στο σύλλογο (άρθρο 19). Αξιοσημείωτη είναι η σφραγίδα του

¹⁶⁶. Benedict Anderson, *Φαντασιακές Κοινότητες*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

¹⁶⁷. «Καταστατικόν της Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς», *ό.π.*, σ. 2-6.

¹⁶⁸. Στο *ίδιο*, σ. 8-12.

συνλόγου, η οποία είχε δύο ενωμένα χέρια και γύρω ήταν τυπωμένη η επωνυμία του συνλόγου και το έτος ίδρυσης (άρθρο 21). Η σφραγίδα με τα ενωμένα χέρια ήταν συνήθης σε σωματεία που λειτουργούσαν με χαρακτήρα αλληλοβοήθειας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁶⁹ Με τη συμβολική γλώσσα δηλώνονταν ο αλληλοβοηθητικός χαρακτήρας του σωματείου. Τέλος σύμφωνα με το καταστατικό η διάλυση της ένωσης προβλεπόταν, όταν ο αριθμός των ενεργών χρηματικά μελών μειωνόταν κάτω από 15 άτομα. Η περιουσία της ένωσης μετά τη διάλυσή της θα δινόταν σε κάποιο ίδρυμα (άρθρο 22).

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση της Ένωσης, όπως προκύπτει από τα επαγγέλματα των δεκαοχτώ ιδρυτικών μελών του σωματείου φαίνεται ότι προέρχονταν από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Τα ιδρυτικά μέλη ήταν όλα άνδρες και στην πλειοψηφία τους ασκούσαν το επάγγελμα του εργολάβου και του έμπορου.¹⁷⁰ Ο Πρόεδρος ήταν εργολάβος οικοδομών, όπως και ο Γραμματέας και ο Ταμίας, ενώ ο Αντιπρόεδρος ήταν έμπορος. Από τα μέλη οι επτά ήταν εργολάβοι, τα υπόλοιπα μέλη ασκούσαν το επάγγελμα του γιατρού, του φαρμακοποιού, του δάσκαλου και μόνο ένας ήταν τσαγκάρης. Συνεπώς, ο σύλλογος συστήθηκε από άνδρες πρόσφυγες, οι οποίοι ανήκαν στα μεσαία κοινωνικά στρώματα επιβεβαιώνοντας την ηγεμονία των μεσαίων στρωμάτων στο χώρο της πόλης. «οι εθελοντικές συσσωματώσεις αποτελούσαν το δημόσιο χώρο έκφρασης της αστικής κοινωνικότητας».¹⁷¹

Όσον αφορά τη συνάφεια που ώθησε τους συγκεκριμένους ανθρώπους να ιδρύσουν τον παραπάνω σύλλογο, σίγουρα δεν ήταν ο τόπος προέλευσης γιατί από την καταγωγή τους προκύπτει ότι δεν προέρχονταν από ίδιες περιοχές της Μικράς Ασίας.¹⁷² Κοινό στοιχείο αφενός αποτελούσε η προσφυγική ταυτότητα, η οποία ήταν υπερβατική των τοπικών, καθώς και η επαγγελματική συνάφεια. Σύμφωνα με τον Ν 281/1914 τα μέλη των αλληλοβοηθητικών σωματείων θα έπρεπε να ανήκουν στην ίδια ή συναφή επαγγελματική τάξη.¹⁷³

¹⁶⁹. Βλ. Παράρτημα, Φωτογραφία Σφραγίδας Ένωσης Δαρδανελίων στην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, *Αρχείο Συνλόγου Δαρδανελιωτών Νίκαιας*.

¹⁷⁰. Πίνακας Ιδρυτικών Μελών – Καταστατικών Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

¹⁷¹. Χριστίνα Κουλούρη, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, ό.π., σ. 33.

¹⁷². Πίνακας Ιδρυτικών Μελών – Καταστατικών Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, ό.π.

¹⁷³. «Νόμος 281 Περί Σωματείων», ΦΕΚ 171 Α' /25-6-1914.

Επίσης, σημαντικός παράγοντας ήταν και ο τόπος εγκατάστασης των μελών μέσα στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς. Τα ιδρυτικά μέλη του συλλόγου σύμφωνα με τη διεύθυνση που έχουν δηλώσει στον κατάλογο των ονομάτων που προσκόμισαν στο Πρωτοδικείο Πειραιώς¹⁷⁴ κατοικούσαν σε κοντινές γειτονίες του προσφυγικού συνοικισμού. Συγκεκριμένα, έξι από τα δεκαοχτώ άτομα κατοικούσαν στην *Οδό οκτώ*, επτά από τα μέλη κατοικούσαν ανάμεσα στις *Οδούς από έξι μέχρι δέκα* και τα υπόλοιπα σε πιο απόμακρες γειτονίες. Το στοιχείο αυτό είναι ενδεικτικό για το ρόλο της γειτονίας και του χώρου ως ενοποιητικό στοιχείο για τη συλλογική οργάνωση των προσφύγων μέσα στο συνοικισμό. «Οι σχέσεις γειτονιάς καθορίζονται ρητά από αξίες που συνεπάγονταν κοινωνικότητα και συνεργασία».¹⁷⁵ Έτσι, τα προβλήματα της εγκατάστασης, που αντιμετώπιζαν οι συγκεκριμένες γειτονίες κι η καθημερινή επαφή των ανθρώπων, ως γειτόνων και ως προσφύγων τους ώθησε στην εθελοντική συσσωμάτωση. Μέσα από τη σωματειακή οργάνωση να διεκδικήσουν τα αιτήματά ως ομάδα συμφερόντων.

Το 1924 ενώ είχε πραγματοποιηθεί η ανακήρυξη της αβασίλευτης Δημοκρατίας από την κυβέρνηση του Παπαναστασίου με την εμπλοκή του στρατού και η εγκαθίδρυσή της με το δημοψήφισμα του Απριλίου,¹⁷⁶ στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς ιδρύθηκε και ένας καθαρά πολιτικός σύλλογος, με την επωνυμία «Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος Προσφύγων Κοκκινιάς και Πειραιώς».¹⁷⁷ Η ύπαρξη πολιτικών συλλόγων προβλεπόταν από το Ν 281/1914.¹⁷⁸

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού, «σκοπός του Συλλόγου ήταν η στήριξη του δημοκρατικού πολιτεύματος και η αναζωπύρωση του πατριωτικού αισθήματος δια την υπεράσπιν της ελευθερίας της χώρας ως και την προάσπιν των γενικών προσφυγικών συμφερόντων».¹⁷⁹ Η βασική αρχή του πολιτικού Συλλόγου ήταν η υπεράσπιση του νεοσύστατου δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο έμελλε να υποστεί πολλούς κλυδωνισμούς.

¹⁷⁴. Πίνακας Ιδρυτικών Μελών – Καταστατικών Ένωσης Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, *ό.π.*

¹⁷⁵. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 299.

¹⁷⁶. Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάδα μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940*, τ. πρώτος, Αθήνα, Ίκαρος, 1955, σ.202-247· Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995, σ. 37-85· Παύλος Β. Πετρίδης, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992, σ. 147-152.

¹⁷⁷. «Καταστατικόν Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

¹⁷⁸. «Νόμος 281 Περί Σωματείων», ΦΕΚ 171 Α' /25-6-1914.

¹⁷⁹. «Καταστατικόν Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 1.

Σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού, ο Σύλλογος προκειμένου να επιτύχει το σκοπό του χρησιμοποιούσε κάποια μέσα, όπως η οργάνωση διαλέξεων, δημόσιων συγκεντρώσεων, η έκδοση εντύπων και η συνεργασία με άλλους συλλόγους, σωματεία και νεολαίες, οι οποίοι είχαν συναφείς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Επίσης, ίδιο άρθρο διαπιστώνεται ο απώτερος σκοπός του Συλλόγου που ήταν «η προσχώρησις και η σύστασις ομοσπονδιακών ενώσεων με άλλους «Εθνικούς Δημοκρατικούς Συλλόγους, Νεολαίας και λοιπὰς Οργανώσεις» (άρθρο 2).¹⁸⁰ Συνεπώς διαφαίνεται ότι ο συγκεκριμένος πολιτικός σύλλογος επιδίωκε να προετοιμάσει ιδεολογικά τους πρόσφυγες και ιδιαίτερα τους νέους, να οργανωθεί και να διαδραματίσει μια ενεργή και δραστήρια πορεία στην πολιτική ζωή του συννοικισμού της Νέας Κοκκινιάς και του Πειραιά.

Υποθέτουμε ότι ο Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος Προσφύγων ανήκε στους κύκλους των Φιλελευθέρων και ίσως των Προοδευτικών Φιλελευθέρων του Καφαντάρη, μιας και σε πειραϊκή εφημερίδα της εποχής αναφέρεται ότι «τα προσφυγικά σωματεία Αθηνών και Πειραιώς συγκεντρώθηκαν εις τα γραφεία του κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων».¹⁸¹ Επίσης, η πολιτική ταυτότητα των προσφύγων του συννοικισμού ήταν βενιζελική.¹⁸² Βέβαια η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του συννοικισμού της Νέας Κοκκινιάς δεν αποτελούσε εξαίρεση από τη γενικότερη προτίμηση των προσφύγων στο πρόσωπο του Βενιζέλου μέχρι το 1930.¹⁸³

Επίσης, μελετώντας το τρίτο άρθρο σχετικά με την εγγραφή μελών στο Σύλλογο παρατηρείται ότι δεν υπήρχε το κριτήριο της προσφυγικής ταυτότητας ή της έμφυλης διάκρισης. Αποκλειστική προϋπόθεση ήταν η ιδεολογική συνάφεια και η εναρμόνιση με τις αρχές και τους πολιτικούς στόχους του Συλλόγου. Συγκεκριμένα, το καταστατικό ανέφερε «μέλη του Συλλόγου γίνονται, κατόπιν έγγραφου αιτήματος

¹⁸⁰. Στο ίδιο.

¹⁸¹. «Η νυχτερινή συγκέντρωσις των προσφυγικών οργανώσεων εις τα γραφεία του κόμματος των προοδευτικών φιλελευθέρων», εφ. *Σφαίρα*, αρ. 14241, 6/10/1926

¹⁸². Σύμφωνα με αποτελέσματα των εκλογών στις 7/11/1926 του Πειραιώς, η Ενορία Κοκκινιάς Α' στην οποία ανήκουν τα εκλογικά τμήματα του συννοικισμού (εκλογικό τμήμα 40-46) ψήφισαν Φιλελευθέρους. Βλ. «τα αποτελέσματα του Πειραιώς κατά την ενεργηθείσαν χθες εκλογήν», εφ. *Σφαίρα*, αρ.14245, 2/11/1926· βλ. Παράρτημα, φωτο καφενείο Νέας Κοκκινιάς.

¹⁸³. Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2003, σ. 127-147· Σπύρος Καραβάς, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κ. Μ.Σ* 9, 1992, σ. 135-156.

και μετ' απόφασιν του Συμβουλίου, όσοι αποδέχονται τα εις το άρθρο 1^{ον} αρχάς του Συλλόγου» (άρθρο 3).¹⁸⁴

Συνεπώς, ο Σύλλογος αν και δραστηριοποιούνταν σε έναν προσφυγικό συννοικισμό απευθυνόταν τόσο σε γηγενείς, όσο και σε πρόσφυγες και δεν επιδίωκε το διαχωρισμό τους. Από τους σκοπούς φαίνεται ότι επιδίωκε να προσεταιριστεί το εκλογικό σώμα των προσφύγων, αναφέροντας ότι θα υπερασπιζόταν τα προσφυγικά συμφέροντα. Επίσης, η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα με τα ήδη υπάρχοντα μίσση του διχασμού δεν προσφερόταν γιατί δημιουργία μιας ιδιαίτερης πολιτικής προσφυγικής πρωτοβουλίας.¹⁸⁵ Και οι ίδιοι οι πρόσφυγες κατά γενική παραδοχή δεν επιθυμούσαν τη δημιουργία ως ανεξάρτητου πολιτικού κόμματος. Εκτός από κάποιες εξαιρέσεις παρατηρήθηκε η γρήγορη ενσωμάτωση των προσφύγων στο εθνικό σύνολο ώστε να μην αποτελέσουν μια ιδιαίτερη ομάδα.¹⁸⁶

Σύμφωνα με την αντίληψη της εποχής το προσφυγικό ζήτημα και η διευθέτηση των προβλημάτων ήταν μέλημα και καθήκον των πολιτικών κομμάτων προκειμένου να μην εξελισσόταν το προσφυγικό σε τεράστιο κοινωνικό ζήτημα και αποτελούσε αιτία διχασμών εντός του ελληνικού κράτους και το σημαντικότερο βρισκόταν υπό αίρεση η εθνική ομοιογένεια. Άλλωστε και οι ίδιοι οι πολιτικοί εκπρόσωποι των προσφύγων μπορεί να αναγνώριζαν την διακριτή μικρασιατική ταυτότητα, όμως υπεράσπιζαν και προωθούσαν την ελληνικότητά τους, ώστε να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Συνεπώς, και από πλευράς τους η δημιουργία διακριτού προσφυγικού κόμματος δεν θα εξυπηρετούσε τους σκοπούς της ένταξης. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο βουλευτής των προσφύγων, Μιχαήλ Κύρκος, «και αν ήτο δυνατή η σύσταση του προσφυγικού κόμματος, θα έπρεπε να αποφευχθεί ως εθνικώς και προσφυγικώς ασύμφορος είμεθα πρόσφυγες, αλλά είμεθα κατά πρώτιστον λόγον μέλη του Ελληνικού Συνόλου».¹⁸⁷ Η κυρίαρχη τάση στην πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, ήταν η εκπροσώπηση τους μέσα από τις ήδη υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις ως τρόπος ένταξης των ίδιων στην ελληνική κοινωνία.

Όσον αφορά τη διοίκηση του Συλλόγου ακολουθούσε το πρότυπο που προβλεπόταν από την ισχύουσα νομοθεσία. Τα άρθρα του καταστατικού ρύθμιζαν

¹⁸⁴. «Καταστατικόν Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 1-2.

¹⁸⁵. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 104-106.

¹⁸⁶. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό Ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 166.

¹⁸⁷. Στο ίδιο, σ. 166.

διάφορες λειτουργίες του Συλλόγου.¹⁸⁸ Τα διοικητικά όργανα ήταν ένα ενδεκαμελές αιρετό συμβούλιο (άρθρο 4). Η ετήσια συνδρομή ανερχόταν στο ποσό των πέντε δρχ (άρθρο 3). διαγραφή των μελών γινόταν σύμφωνα με την πάγια τακτική των συλλόγων, όταν τα μέλη αδυνατούν για ένα χρονικό διάστημα περίπου έξι μηνών να πληρώσουν τη συνδρομή τους.

Η σωματειακή ζωή του Συλλόγου προέβλεπε την ύπαρξη τμημάτων χωρισμένων με βάση κυρίως το επάγγελμα και τη συνεργασία με τις τοπικές αρχές.¹⁸⁹ «Ο Σύλλογος δύναται μετά πρότασιν του Διοικητικού Συμβουλίου και απόφασιν της Γενικής Συνελεύσεως να διαιρείται εις τμήματα, ή ομάδας είτε και επάγγελμα, είτε και άλλως» (άρθρο 9). Επίσης, «ο Σύλλογος προέβλεπε τη σύμπραξη και τη συνεργασία του με κεντρικές και τοπικές οργανώσεις» (άρθρο 9). Οι συμπράξεις και οι συνεργασίες φανερώσουν την επιθυμία για ενεργή συμμετοχή του Συλλόγου στην πολιτική ζωή του συνοικισμού. Ενώ παράλληλα η άσκηση πολιτικής μέσω του συλλόγου έδινε τη δυνατότητα στους πρόσφυγες να εκπροσωπούνται, να λειτουργούν ως ομάδα πίεσης για την εκπλήρωση των συμφερόντων τους.

Όσον αφορά τη κοινωνική σύνθεση του συλλόγου από τα επαγγέλματα των επτά ιδρυτικών μελών¹⁹⁰ που έχουν κατατεθεί μαζί με το καταστατικό στο Πρωτοδικείο Πειραιά συμπεραίνουμε ότι ανήκουν στα μικροαστικά κοινωνικά στρώματα. Συγκεκριμένα, τα τρία από τα επτά μέλη ήταν εμπορομεσίτες, ενώ οι άλλοι ασκούσαν τα επαγγέλματα του ιδιωτικού υπάλληλου, υποδηματοποιού, ξυλουργού και του ταπητουργού. Στα ιδρυτικά μέλη απουσιάζει η γυναικεία παρουσία.

Επίσης για άλλη μια φορά παρουσιάζεται το κριτήριο της γειτονίας, το οποίο είναι καθοριστικό για τη δημόσια κοινωνικότητα των προσφύγων. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τέσσερα από τα επτά μέλη κατοικούσαν στην οδό 18 του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς. Έτσι η γειτονιά λειτουργεί ως χώρος συνεύρεσης και ανάπτυξης της δημόσιας κοινωνικότητας των ανθρώπων.

Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η σφραγίδα του Συλλόγου,¹⁹¹ η οποία ανέγραφε κυκλικά την επωνυμία «Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος Προσφύγων Κοκκινιάς» και στο κέντρο του κύκλου έχει ένα τρίγωνο, το οποίο παραπέμπει στο γράμμα Δ, της

¹⁸⁸. «Καταστατικόν Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 2.

¹⁸⁹. Στο *ίδιο*, σ. 4.

¹⁹⁰. «Πίνακας ονομάτων ιδρυτικών μελών του Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

¹⁹¹. Βλ. Παράρτημα, φωτό σφραγίδα «Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου Προσφύγων Κοκκινιάς».

δημοκρατίας, η οποία ήταν η βασική αρχή του Συλλόγου. Εντός του δέλτα απεικονιζόταν μια αρχαιοπρεπής ανδρική προτομή με περικεφαλαία, που παραπέμπει στον Περικλή. Η επιλογή των συμβόλων υποδηλώνει την αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία. Ο Σύλλογος χρησιμοποιούσε στα σύμβολά του μνημονικές πρακτικές που ενισχύουν την ελληνικότητα των προσφύγων, οι οποίοι σύμφωνα με το αφήγημά τους αποτελούσαν κομμάτι του ελληνισμού της Μικράς Ασίας, το οποίο ανήκε στο ελληνικό έθνος από αρχαιοτάτων χρόνων.

Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς παρουσίαζε έντονο το φαινόμενο της σωματειακής οργάνωσης ειδικά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του συνοικισμού. Η έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιώς έδειξε ότι στις 25/4/1925 ιδρύθηκε άλλος ένας πολιτικός σύλλογος με την επωνυμία «Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς».¹⁹²

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού, «ο σκοπός του Συλλόγου ήταν η πολιτική διαπαιδαγώγηση και ηθική ανάπτυξη των μελών αυτού και η εν γένει υποστήριξη και προάσπιση των προσφυγικών συμφερόντων».¹⁹³ Όπως παρατηρείται από τον σκοπό του Συλλόγου, η ίδρυσή του επικεντρώθηκε στην πολιτική προετοιμασία των προσφύγων και στην υπεράσπιση των συμφερόντων τους και όχι σε κάποια αρχή, όπως αναφέρεται στον σκοπό του «Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου».

Οι δυο πολιτικοί σύλλογοι μπορεί να ιδρύθηκαν σε έναν αμιγώς προσφυγικό συνοικισμό και να απευθύνονταν στην συγκεκριμένη πληθυσμιακή κοινότητα, όμως ο Εθνικός αντιμετώπιζε τους πρόσφυγες ως ενταγμένο μέλος της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ο Ανεξάρτητος δίνει μια διακριτή διάσταση στους πρόσφυγες, τους οποίους φαίνεται πως αντιμετώπιζε ως μια ιδιαίτερη ομάδα. Η ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στους συλλόγους αφορούσε επίσης τον τρόπο αντιμετώπισης των προσφυγικών δικαιωμάτων. Για τον Ανεξάρτητο Σύλλογο η προάσπιση των προσφυγικών συμφερόντων αποτελούσε την αιτία της ίδρυσής του, ενώ για τον Εθνικό, η βασική αρχή ήταν η υπεράσπιση της Δημοκρατίας. Τα συμφέροντα των προσφύγων αποτελούσαν ένα ζήτημα που έπρεπε να επιλύσει το κόμμα που θα ασκούσε την πολιτική εξουσία στο δημοκρατικό πολίτευμα.

¹⁹². «Καταστατικόν Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

¹⁹³. Στο ίδιο, σ. 1.

Επίσης, η παραπάνω διάσταση του Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου είναι εμφανής και από το κριτήριο της προσφυγικής καταγωγής που έθετε ως βασική προϋπόθεση για την εγγραφή νέων μελών. Σύμφωνα με το καταστατικό του, «μέλη δύναται να εγγράφονται οι ενήλικοι πρόσφυγες, κατοικούντες μονίμως, ή ασκούντες τακτικώς επάγγελμα εις Νέαν Κοκκινιά, Πειραιά και τα προάστια αυτών ένθα υπάρχουνσι προσφυγικοί συνοικισμοί» (άρθρο 2).¹⁹⁴ Η προσφυγική ταυτότητα παρουσιάζεται ως ενιαία και αδιαίρετη χωρίς εθνοτοπικές διακρίσεις στο εσωτερικό της, διακριτή όμως από τους γηγενείς.

Τα στοιχεία της πολιτισμικής συνάφειας που θα ωθούσαν τα νέα μέλη να εγγραφούν στο σύλλογο ήταν η ταυτότητα του πρόσφυγα, η μικρασιατική καταγωγή και τα προβλήματα εγκατάστασης στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς και των πέριξ προσφυγικών συνοικισμών. Το τραύμα του εκτοπισμού, τα προβλήματα της νέας εγκατάστασης και η μνήμη των χαμένων πατρίδων αποτελούσαν τα συνεκτικά στοιχεία που δημιουργούν μια νέα συλλογική ταυτότητα, τη προσφυγική, και ωθούσαν τους πρόσφυγες στη συσσωμάτωση και στη δημόσια κοινωνικότητα προκειμένου να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία και να προβάλλουν σε αυτή τα αιτήματά τους.

Ο «Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος» έθετε ως κριτήριο εγγραφής την προσφυγική ταυτότητα τονίζοντας τα διακριτά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, τα οποία διαφοροποιούν τη συλλογικότητα των προσφύγων από το υπόλοιπο έθνος και είναι αυτά που παρήγαγαν την κοινωνική συνοχή, η οποία εκδηλώνεται με την υποστήριξη και την αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα μέλη. Όπως επισημαίνει και ο J. Alexander, οι δεσμοί που αναπτύσσονται ανάμεσα σε μέλη που έχουν βιώσει τραυματικές εμπειρίες είναι ισχυροί και παράγουν αλληλοβοήθεια.¹⁹⁵ Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν ή εργάζονταν στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς μπορεί να ήταν άγνωστοι μεταξύ τους, όμως εγγράφονταν ως μέλη του Συλλόγου και μοιράζονταν το τραύμα του εκτοπισμού από τις πατρογονικές τους εστίες. Έτσι κατασκεύασαν μια φαντασιακή συλλογική ταυτότητα και ανέπτυξαν ισχυρούς δεσμούς αλληλοβοήθειας. Η νέα τους ταυτότητα στηρίχθηκε στην εμπειρία του τραύματος του εκτοπισμού και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στο νέο χώρο ανεξάρτητα από τις ατομικές διαφοροποιήσεις.

¹⁹⁴. Στο ίδιο.

¹⁹⁵. Alexander Jeffrey C., *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, California, 2004, σ. 1-31.

Οι ισχυροί δεσμοί συνοχής και αλληλοβοήθειας όχι μόνο ανάμεσα στα μέλη του συλλόγου, αλλά με όλους τους πρόσφυγες της Νέας Κοκκινιάς, διαπιστώνεται και από τον όρο που προβλεπόταν σύμφωνα με το καταστατικό, ότι σε περίπτωση διάλυσης του «Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου», η περιουσία του θα περιερχόταν σε φιλανθρωπικό προσφυγικό σωματείο του συννοικισμού της Νέας Κοκκινιάς (άρθρο 10).¹⁹⁶

Σχετικά με τις λειτουργίες του Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου, ύστερα από έρευνα που διεξήχθη στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας διαπιστώθηκε ότι μια από τις βασικές λειτουργίες του ήταν η έκδοση πιστοποιητικών ταυτοπροσωπίας των προσφύγων. Η λειτουργία της έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας ενίσχυσε το ρόλο των σωματείων, τα οποία είχαν επιφορτιστεί με τη συγκεκριμένη αρμοδιότητα σύμφωνα με τη ρύθμιση του Υπουργείου Περιθάλψεως το 1917.¹⁹⁷

Τα πιστοποιητικά αυτά ήταν θεσμικά αναγνωρισμένα και οι πρόσφυγες τα χρησιμοποιούσαν, ως ταυτότητες για κάθε γραφειοκρατική συναλλαγή με το ελληνικό δημόσιο και τους τραπεζικούς οργανισμούς. Η εμπλοκή της Εθνικής Τράπεζας στο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ήταν σημαίνουσα. Συγκεκριμένα, αφενός αφορούσε την αποζημίωση των προσφύγων, και αφετέρου την παροχή οικοπέδου και στέγης με το προνόμιο της διευκόλυνσης των δόσεων.¹⁹⁸

Η πρώτη βασική λειτουργία της τράπεζας ήταν η προκαταβολή από την αποζημίωση για την περιουσία που είχαν εγκαταλείψει οι πρόσφυγες στην Τουρκία, όπως προέβλεπε το άρθρο 9 στη Συνθήκη της Λωζάννης.¹⁹⁹ Το έργο της εκτίμησης της εγκαταλελειμμένης περιουσίας είχε αναλάβει η Μικτή Επιτροπή, μαζί με κατά τόπους γραφεία και επιτροπές που είχαν συσταθεί για την διευκόλυνση του έργου της εκτίμησης. Όμως, επειδή η διαδικασία ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και συναντούσε αρκετά προβλήματα η κυβέρνηση θεώρησε, ότι ήταν ιδιαίτερη ανάγκη να παραχωρηθεί ένα είδος προκαταβολής στους πρόσφυγες πριν την οριστική ολοκλήρωση του έργου της αποζημίωσης από τη Μικτή Επιτροπή μιας και ήδη οι

¹⁹⁶. «Καταστατικόν Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς»,ό.π., σ. 3.

¹⁹⁷. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 161.

¹⁹⁸. Βίκα Δ. Γκιζελή, ό. π., σ. 246-256.

¹⁹⁹. «Συνθήκη Λωζάννης», <http://users.sch.gr/olpaizi/autosch/joomla15/index.php/arxeiakes-phges/istoria/3602-i-synthiki-tis-lozanis-24-07-1923-plires-keimeno>. (προσπέλαση 3/2/16).

δόσεις των προσφύγων προς την ΕΑΠ για τα παραχωρημένα σπίτια βρίσκονταν σε καθυστέρηση.

Τη δεδομένη χρονική περίοδο η οικονομική κατάσταση της Ελλάδας ήταν ιδιαίτερα δυσμενής με αποτέλεσμα το δημόσιο ταμείο να μην διαθέτε τα απαραίτητα κεφάλαια για να αποδώσει την προκαταβολή. Έτσι υιοθετήθηκε η λύση να αποζημιωθούν οι πρόσφυγες με την έκδοση ομολογιακών τίτλων με την εγγύηση του κράτους και με κάλυμμα τα ακίνητα της ανταλλαγής, που ανήκαν στο ελληνικό κράτος και τα διαχειριζόταν η ΕΑΠ. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν τα οικόπεδα να περιέρχονταν στην ιδιοκτησία της Εθνικής Τράπεζας, η οποία θα τα ρευστοποιούσε και θα χρησιμοποιούσε το αντίτιμο για να εξαργυρώσει τα ομόλογα που είχαν εκδοθεί.²⁰⁰

Συνεπώς, οι πρόσφυγες προσκόμιζαν τα απαραίτητα έγγραφα στην Εθνική Τράπεζα ώστε να αποζημιωθούν προκαταβολικά. Βέβαια, η λύση με την παροχή ομολόγων δημιουργούσε αμφιθυμικά αισθήματα στον προσφυγικό κόσμο και εγείρε αμφιβολίες για τη χρησιμότητά τους μιας οι πρόσφυγες είχαν ανάγκη από ρευστότητα. Χαρακτηριστικό είναι άρθρο που παρουσιάζει την αντίδραση των προσφύγων στη πρόσκαιρη λύση των ομολογιακών τίτλων «η αποπληρωμή των αποζημιώσεων με ομολογίας αποκλείεται τελείως, ο πρόσφυξ πρέπει να πληρωθή με ρευστόν χρήμα».²⁰¹

Επιπρόσθετα, τα πιστοποιητικά που παρείχε ο «Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος» λειτουργούσαν ως επίσημο έγγραφο, ως ταυτότητα στο οποίο αναγραφόταν η καταγωγή του πρόσφυγα, καθώς επίσης επιβεβαίωνε ότι δεν είχε ο ενδιαφερόμενος αποκατασταθεί αγροτικά. Έτσι, αυτά τα πιστοποιητικά λειτουργούσαν ως επίσημα έγγραφα, τα οποία επιβεβαίωναν την ιδιότητα του πρόσφυγα.

Το μεταναστευτικό ρεύμα που είχε έρθει στην Ελλάδα από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εντάχθηκε στην ελληνική κοινωνία με την ταυτότητα του πρόσφυγα. Τα προσωπικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά είχαν χαθεί και το άτομο γινόταν μέλος μιας συλλογικότητας που ενσωματώνονταν στην ελληνική κοινωνία ως ενιαία και ταυτόχρονα διακριτή από τους γηγενείς. Αυτή η νέα ταυτότητα του πρόσφυγα, ήταν θεσμικά αναγνωρισμένη τόσο κοινωνικά, όσο και πολιτικά. Έτσι η ιδιότητα του πολίτη αντλούνταν μέσα από την ταυτότητα του πρόσφυγα.

²⁰⁰. Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 229-235.

²⁰¹. «Η πρότασις Χαρίλαου», *εφ. Προσφυγική Φωνή*, αρ. 239, 10/5/1926.

Στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας βρέθηκαν τριάντα εννέα πιστοποιητικά προσφυγικής ταυτότητας, τα οποία εκδόθηκαν από τον «Ανεξάρτητο Πολιτικό Σύλλογο» κατά το χρονικό έτος 1926.²⁰² Συνεπώς, ο Σύλλογος είχε έντονη δραστηριότητα για την έκδοση προσφυγικών πιστοποιητικών· μια λειτουργία που συμβολικά ενέτασσε το άτομο αφενός στην προσφυγική κοινότητα και αφετέρου με την ιδιότητα του πρόσφυγα στην ελληνική κοινωνία. Με τα ανωτέρω πιστοποιητικά οι πρόσφυγες αναγνωρίζονταν θεσμικά και διεκδικούσαν από το κράτος τα αιτήματά τους, είτε αυτά αφορούσαν την εγκατάσταση, είτε την κατοχύρωση της περιουσίας, που είχαν στερηθεί.

Η σφραγίδα του «Ανεξάρτητου Προσφυγικού Συλλόγου», ήταν στρογγυλή, περιμετρικά αναγραφόταν το όνομα του Συλλόγου και στο κέντρο ήταν τυπωμένος ένας σταυρός.²⁰³ Η ύπαρξη ενός θρησκευτικού συμβόλου μπορεί να μην είναι απόλυτα συνυφασμένη με τον χαρακτήρα του πολιτικού συλλόγου, εντούτοις όμως ο σταυρός ήταν σύμβολο για όλους τους πρόσφυγες διότι υποδήλωνε την Ορθοδοξία. Ο σταυρός ήταν ενδεικτικό στοιχείο της θρησκευτικής ταυτότητας των προσφύγων, την οποία προβάλλαν περισσότερο από τους γηγενείς. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η R. Hirschon «Για τους Μικρασιάτες χριστιανοί είναι όσοι προσκυνάν το σταυρό».²⁰⁴ Αυτή την πολιτισμική ταυτότητα την κληρονόμησαν οι ελληνορθόδοξοι από το οθωμανικό παρελθόν, στο οποίο ήταν ενταγμένοι βάσει της θρησκευτικής τους πίστης, στο πλαίσιο του συστήματος του μιλέτ. Οι πρόσφυγες μπορεί να είχαν διαφοροποιήσεις τοπικές και γλωσσικές, όμως κοινό συνεκτικό στοιχείο ήταν η Ορθοδοξία. Επίσης, αποτελεί άλλη μια όψη υπερτονισμού της θρησκευτικότητας, την οποία πρόβαλλαν οι πρόσφυγες σε σχέση με τους γηγενείς. Οι πρόσφυγες θεωρούσαν το θρήσκευμα ως το ουσιαστικότερο εθνικό τους χάρισμα.²⁰⁵

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Πρόεδρος του «Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου»,²⁰⁶ ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον Πρόεδρο του «Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου» που είχε ιδρυθεί ένα χρόνο πριν. Γεγονός που μας κάνει να υποθέσουμε ότι μπορεί είτε ο ίδιος να αποχώρισε από τον προηγούμενο Σύλλογο και να ίδρυσε

²⁰². «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²⁰³. Βλ. Παράρτημα, φωτό σφραγίδα «Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου».

²⁰⁴. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 65-71.

²⁰⁵. Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 116.

²⁰⁶. «Καταστατικόν Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς», *ό.π.*, σ. 3.

έναν άλλο, είτε να ατρόφησε ο προηγούμενος σύλλογος. Σε κάθε περίπτωση διαπιστώνεται η τάση του φαινομένου ίδρυσης προσφυγικών σωματείων πιθανόν και για την εξυπηρέτηση προσωπικών βλέψεων, γεγονός που είχαν διαπιστώσει οι πρόσφυγες και έκαναν έκκληση για ένωση του προσφυγικού κόσμου, Χαρακτηριστικά, η *Παμπροσφυγική* της εποχής ανέφερε, ότι η υπερληθώρα των προσφυγικών σωματείων, δεν εξυπηρετούσε πάντα τα συμφέροντα του προσφυγικού κόσμου, «και άλλαι προσφυγικαί οργανώσεις με απόδοσιν και αποτέλεσμα εργασίας μηδέν γενικώς με βλάβην των προσφυγικών συμφερόντων».²⁰⁷

Μέσα στο ίδιο έτος ιδρύθηκε στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, άλλο ένα αναγνωρισμένο από τις αρχές προσφυγικό σωματείο με πολιτικό χαρακτήρα. Συγκριμένα, στις 27 Δεκεμβρίου του 1925 ιδρύθηκε ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος».²⁰⁸ Την ιδρυτική πράξη του Σωματείου υπέγραψαν τριάντα-έξι άτομα, όλοι άνδρες, οι οποίοι σύμφωνα με τις διευθύνσεις που δηλώσαν κατοικούσαν όλοι στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς.²⁰⁹ Επρόκειτο για έναν από τους πιο πολυπληθείς συλλόγους του συνοικισμού.

Ο χαρακτήρας του Συλλόγου ήταν πολιτικός και οι στόχοι του σύμφωνα με το καταστατικό ήταν ιεραρχημένοι. Πρωταρχικός σκοπός και βασική αρχή του Σωματείου σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού, «η επικράτησις και η παγίωσις του Δημοκρατικού Πολιτεύματος εν Ελλάδι».²¹⁰ Επόμενος σκοπός «η συναδέλφωσις και συνεργασία πάντων των προσφύγων προς υπεράσπισιν των συμφερόντων αυτών και ιδία της ταχείας αποδόσεως των εις αυτούς εκ των συνθηκών ανηκουσών αποζημιώσεων» (άρθρο 2). Τρίτος σκοπός του Συλλόγου σύμφωνα με το καταστατικό του, «η εξεύρεσις των κατάλληλων προσώπων, τα οποία θέλουσιν υποστηριχθή υπ' αυτού ως υποψήφιοι εις τα Δημοτικά, Γερουσιαστικά και Βουλευτικά εκλογάς» (άρθρο 2). Τέταρτος και τελευταίος σκοπός του Συλλόγου ήταν «η μελέτη και η ευόδωσις παντός ζητήματος αφορόντως την ανωτέραν αποκατάστασιν και Πρόοδον των Προσφύγων εν συνδιασμό προς τα εθνικά ζητήματα» (άρθρο 2).²¹¹

²⁰⁷. «Νίκη και ήττα των προσφύγων. Η ανάγκη και η δύναμις της οργανώσεως των», εφ. *Παμπροσφυγική*, αρ. 392-132, 20/11/1925.

²⁰⁸. «Καταστατικόν Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

²⁰⁹. «Καταστατικόν - Πρακτικόν της πρώτης Γεν. Συνελεύσεως των ιδρυτών», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

²¹⁰. Στο ίδιο, σ. 1.

²¹¹. Στο ίδιο.

Όπως διαπιστώνεται από την ιεράρχηση των σκοπών του Συλλόγου, η προσήλωση στο δημοκρατικό πολίτευμα χαρακτήριζε τον πολιτικό προσανατολισμό του Συλλόγου. Συνεπώς η δημοκρατία και η υπεράσπιση του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο εκείνη την περίοδο κλυδωνιζόταν από την πολιτική αστάθεια, τα μίση του εθνικού διχασμού και τις στρατιωτικές παρεμβάσεις²¹² αποτελούσε τη βασική ιδεολογική συνάφεια μεταξύ των μελών του σωματείου και ένα από τα βασικά κριτήρια για την εγγραφή νέων μελών.

Αμέσως επόμενος σκοπός του Συλλόγου ήταν η συνεργασία ανάμεσα στους πρόσφυγες ώστε να διεκδικήσουν οι ίδιοι με τα δικά τους μέσα την αποζημίωση για τις περιουσίες που είχαν εγκαταλείψει στην Τουρκία. Ο Σύνδεσμος, λοιπόν, έθετε ως σκοπό και πρωτεύον αίτημα του προγράμματός του την απόδοση της αποζημίωσης, ένα αίτημα που εκείνη την περίοδο απασχολούσε έντονα όλο τον προσφυγικό κόσμο. Το αίτημα της αποζημίωσης κυριαρχούσε στην αρθρογραφία του προσφυγικού τύπου και αποτέλεσε την αιτία του «Παμπροσφυγικού Συνεδρίου των δικαιούχων ανταλλάξιμων το 1926».²¹³

Η αιτία για την οποία ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» ιδρύθηκε σε αντίθεση με τους άλλους δύο πολιτικούς συλλόγους, που μελετήσαμε ήταν κυρίως η ικανοποίηση του προσφυγικού αιτήματος της αποζημίωσης. Η απόδοση της αποζημίωσης δεν συμπεριλαμβανόταν απλά στη γενικότερη υπεράσπιση των προσφυγικών δικαιών, όπως εκφράστηκε έμμεσα από τον «Ανεξάρτητο Πολιτικό Σύλλογο», αλλά ήταν κάτι σαν αυτοσκοπός του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου». Έτσι παρουσιαζόταν στους πρόσφυγες της Νέας Κοκκινιάς, ως ο κύριος εκπρόσωπος, ο οποίος θα λειτουργούσε ως ομάδα πίεσης και θα άρθρωνε δημόσιο λόγο για τη διεκδίκηση του αιτήματος της αποζημίωσης πιο ξεκάθαρα από τους υπόλοιπους.

Μελετώντας τον τρίτο σκοπό του Συλλόγου γίνεται ξεκάθαρη η θέληση για ενεργή πολιτική συμμετοχή στο πολιτικό σύστημα, είτε σε επίπεδο κοινοβουλευτικό, είτε της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σύμφωνα με την ιδρυτική πράξη του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου», η ίδρυσή του ήταν ανεξάρτητη από τα ήδη υπάρχοντα κόμματα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «οι κάτωθι υπογεγραμμένοι [...]

²¹² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 37-122· Γιώργος Μαυροκορδάτος, «Μεταξύ δύο πολέμων. Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-46.

²¹³ «Παμπροσφυγικό Συνέδριο των Δικαιούχων Ανταλλάξιμων», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 938, 8/5/1926.

απεφασίσαμεν την ίδρυσιν όλως ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου εν τω Συνοικισμῳ».²¹⁴ Ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» πιθανόν να αποτελούσε μια προσπάθεια συγκρότησης ενός αμιγῶς προσφυγικού πολιτικού οργανισμού, ο οποίος θα αποτελούσε μια εναλλακτική εκπροσώπηση του προσφυγικού κόσμου, ὅπως και το Κόμμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων που εἶχε ιδρυθεῖ το 1924.²¹⁵ Επίσης, στον προσφυγικό τύπο εἶχαν αρχίσει να πληθαίνουν τα ἄρθρα, τα οποία καλούσαν για μια «τρίτη κατάστασι», η οποία θα διεκδικούσε τα συμφέροντα των προσφύγων πέρα από το διπολισμό που επικρατούσε στο υπάρχον πολιτικό σύστημα. Χαρακτηριστικά, η *Προσφυγική Φωνή* ανέφερε «Οι πρόσφυγες κινούνται προς ἰδρυσιν κομμάτων».²¹⁶

Πράγματι, μελετώντας τα στατιστικά στοιχεία των εκλογικῶν αποτελεσμάτων του 1926 διαπιστώθηκε η εκλογή δύο μελών του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου» σε μικρά ανεξάρτητα προσφυγικά κόμματα. Συγκεκριμένα, ο Κ. Τσουρούκογλου εκλέχτηκε με το «Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα» και ο Ν. Νικολαΐδης με το «Ενιαίον Εκλογικόν Μέτωπον Εργατῶν, Αγροτῶν και Προσφύγων».²¹⁷ Ἐτσι επιβεβαιώνεται, ὅτι ο Σύλλογος αναμιγνυόταν στην πολιτική ασκώντας πιέσεις μέσω των αντιπροσώπων του για την επίλυση των προσφυγικῶν ζητημάτων.

Συνεπῶς, για τη διεκδίκηση της πολιτικῆς συμμετοχῆς στην εξουσία, η προβολή του επίκαιρου ζητήματος της απόδοσης της αποζημίωσης θα δημιουργούσε, το κατάλληλο έρεισμα για την εκλογή των υποψηφίων, οι οποίοι θα προέρχονταν από το συγκεκριμένο Σύλλογο. Ἐτσι, θεωρούμε, ὅτι η δυναμική του συγκεκριμένου συλλόγου στον τοπικό προσφυγικό συνοικισμό πρέπει να ἦταν μεγάλη και επέτρεπε στους εκλεγμένους πρόσφυγες να ασκήσουν πιέσεις στα κυβερνητικά κόμματα.

Το αίτημα της αποζημίωσης και η πολιτική διεκδίκησή του από τον «Γενικό Πολιτικό Σύλλογο» σχετίζεται με την επανόρθωση του συλλογικού τραύματος.²¹⁸ Ο Σύλλογος αξίωσε την αναγνώριση και την ένταξη των προσφύγων μέσα στο κοινωνικό και πολιτικό σύνολο ὥστε να επουλωθεῖ το συλλογικό τραύμα της προσφυγίας. Η απόδοση της αποζημίωσης λειτουργούσε ψυχολογικά, ὡς ηθική ικανοποίηση και ταυτόχρονα τόνωνε την αξιοπρέπεια της προσφυγικῆς ταυτότητας.

²¹⁴. Καταστατικόν - Πρακτικόν της πρώτης Γεν. Συνελεύσεως των ιδρυτῶν», *Βιβλίον Καταγραφῆς Σωματείων Πειραιᾶ*, Αρχεῖο Πρωτοδικείου Πειραιῶς.

²¹⁵. Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γ. Τζεδόπουλος, ὁ.π., σ. 135.

²¹⁶. «Οι πρόσφυγες κινούνται προς ἰδρυσιν κομμάτων», *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 237, 8/5/1926.

²¹⁷. *Στατιστική των Βουλευτικῶν Εκλογῶν της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

²¹⁸. Λίμπυ Τάτα Ἀρσελ, *Με το δίωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της μικρασιατικῆς καταστροφῆς σε τρεις γενιές*, Αθήνα, Κέρδος, 2014, σ. 73.

Με την απόδοση της οι πρόσφυγες θα μπορούσαν να ενταχθούν πιο ομαλά στην ελληνική κοινωνία ανασκευάζοντας την εικόνα της εξαθλίωσης και των αρνητικών στερεοτύπων που είχε αποδοθεί στην προσφυγική ταυτότητα την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Σύμφωνα με τον τελευταίο σκοπό, ο Σύλλογος θα μεριμνούσε γενικότερα για το έργο της αποκατάστασης και της επίλυσης των προβλημάτων του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, καθώς θα μεριμνούσε για την «πρόοδο των Προσφύγων» σε συνδυασμό με τα εθνικά ζητήματα. Ο σκοπός του Συλλόγου ήταν η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία και η διεκδίκηση των συμφερόντων τους, τα οποία ανάγονταν σε εθνικά ζητήματα.

Ο Σύλλογος αναγνώριζε την ενιαία και υπερβατική προσφυγική ταυτότητα, η οποία ήταν διακριτή από τους γηγενείς και για αυτό στο καταστατικό η λέξη πρόσφυγας εγγράφεται με κεφαλαίο Π.²¹⁹ Η χρήση κεφαλαίων χρησιμοποιείται συνήθως σε κύρια ονόματα, έτσι με αυτό τον τρόπο δηλώνεται η νέα συλλογική ταυτότητα, η οποία συγκροτήθηκε μετά την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Αυτή η ταυτότητα δήλωνε την ύπαρξη μιας θεσμικά αναγνωρισμένης κοινωνικής και πολιτικής οντότητας, η οποία εντάσσονταν στην ελληνική κοινωνία. Μπορεί οι πρόσφυγες να αποτελούσαν μια ενιαία διακριτή και αναγνωρισμένη συλλογικότητα με κοινωνικά χαρακτηριστικά, όμως ταυτόχρονα τα συμφέροντα τους ήταν εναρμονισμένα με τα εθνικά διότι οι πρόσφυγες θεωρούνταν κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού έθνους ευρύτερα.

Το γεφύρωμα με τους γηγενείς επιδιωκόταν από το Σύλλογο με την εγγραφή νέων μελών, όπου δεν αποκλείονταν οι γηγενείς. Συγκεκριμένα, «μέλη του Συλλόγου γίνονται δεκτά πάντες οι πρόσφυγες ενήλικοι, πολίται Έλληνες έχοντες πλήρη την εξάσκησιν των πολιτικών αυτών δικαιωμάτων, ανεξαρτήτως τόπου προελεύσεως μη αποκλειομένων ούδε των γηγενών εκείνων, οίτινες σέβονται απολύτως τας αρχάς και το σκοπόν του παρόντος καταστατικού».²²⁰

Στο άρθρο γίνεται αναφορά στην ιδιότητα του Έλληνα πολίτη, την οποία είχαν μεν αποκτήσει οι πρόσφυγες με τη Συνθήκη της Λωζάννης, η οποία τους παραχωρούσε την ελληνική ιθαγένεια. Εντούτοις, όμως πέρα από τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα που εγείρει η έννοια του πολίτη, σχετίζεται άμεσα και με τη διαμόρφωση των μνημονικών αφηγημάτων. Όπως αναφέρει ο Αντ. Λιάκος και η

²¹⁹. «Καταστατικόν Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 1

²²⁰. *Στο ίδιο.*

Αιμιλία Σαλβάνου η προοπτική και η προσδοκία της ιδιότητας του πολίτη επηρεάζει τη δημιουργία των μνημονικών αφηγημάτων. Η διαδικασία που τα άτομα γίνονται κυβερνήσιμα, παράγει είτε ενσωματικές μορφές μνήμης, είτε αποκλεισμούς.²²¹

Έτσι, ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» έστησε το μνημονικό αφήγημα της προσφυγιάς με τέτοιο τρόπο ώστε να συμβάλλει στην ενσωμάτωση των προσφύγων. Αποδέχτηκε τη θεσμικά αναγνωρισμένη, ενιαία και διακριτή προσφυγική ταυτότητα και έκανε χρήση του πολιτικού του δικαιώματος, του εκλέγεσθαι για να εξυπηρετήσει τη διαδικασία της ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία. Έτσι, ενώ μπορεί να υπάρχει η διάκριση μεταξύ προσφύγων και γηγενών, η διάκριση δεν αποκλείει τη συμμετοχή των δευτέρων στη σωματειακή ζωή με απώτερο σκοπό τη γόνιμη συνεργασία για την καλύτερη αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, που πλέον ήταν εθνικό. Η προϋπόθεση για την εγγραφή των γηγενών ήταν η αποδοχή των σκοπών του Συλλόγου, ένας από τους οποίους ήταν η διεκδίκηση της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων περιουσιών από την Τουρκία. Συνεπώς, το ζήτημα της αποζημίωσης δεν ήταν αποκλειστικά και μόνο προσφυγικό, αλλά αναγόταν σε ελληνικό στο λόγο του Συλλόγου. Η αποζημίωση του προσφυγικού κόσμου από την Τουρκία θα τόνωνε την αξιοπρέπεια του ελληνικού έθνους μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και το τέλος του αλυτρωτισμού της Μεγάλης Ιδέας με την υπογραφή της Λωζάννης.

Η πολιτική διαχείριση της προσφυγικής ταυτότητας, η αποδοχή της και η ελληνικότητα των προσφύγων αποδεικνύεται από το λόγο που χρησιμοποιεί ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» στο άρθρο για την αναγνώριση των επίτιμων μελών, «επίτιμα μέλη θεωρούνται εκείνα άτομα δια των γνώσεων των και προσωπικής αυτών ικανότητος προσφέρον εξαιρετικάς υπηρεσίας εις τον προσφυγισμόν και την Πατρίδα» (άρθρο 4). Εδώ ο προσφυγισμός αποκτά διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος, που απαιτούσε άμεση επίλυση αφενός για την επούλωση του τραύματος των ίδιων των προσφύγων, και αφετέρου για την ομοιογένεια του ελληνικού κράτους.

Επίσης, στο λόγο του Συλλόγου υπήρχε μια πατρίδα για γηγενείς και πρόσφυγες, εννοώντας την Ελλάδα. Με αυτόν τον τρόπο ενίσχυε την ελληνικότητα των προσφύγων, οι οποίοι αναγνώριζαν, ως πατρίδα τους την Ελλάδα. Εκλείπουν οι αναφορές στον τόπο προέλευσης. Συνεπώς, για τον Σύλλογο τα μέλη του ένιωθαν

²²¹. Αντώνης Λιάκος, Αιμιλία Σαλβάνου, «Citizenship, Memory and Governmentality. A Tale of Two Migrant Communities», στο Ann Katherine Isaacs. (edit.), *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, Plus-Pisa, University Press, 2010, σ. 156-173.

φορείς της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Το μνημονικό αφήγημα των προσφύγων κατασκευάζεται μέσα στη χώρα που δέχεται το μεταναστευτικό ρεύμα, μέσα από το πρίσμα του του εθνικού κράτους.²²² Συνεπώς, το μνημονικό αφήγημα των προσφύγων ακολούθησε την κοινωνική κατασκευή της εθνικής μνήμης, που είχαν διαμορφώσει οι ελληνικές κρατικές αρχές. Οι Σύλλογοι λοιπόν ανέλαβαν να ενισχύσουν αυτή τη προσφυγική μνήμη, των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας. Έτσι φαίνεται πώς η ταυτότητα αναθεωρείται και αναπροσαρμόζεται ανάλογα με τις κοινωνικές ανάγκες και τις απαιτήσεις που γεννά κάθε ιστορική χρονική στιγμή.

Όσον αφορά της λειτουργίες του Συλλόγου, ο ίδιος αναλάμβανε, την έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας (άρθρο 41)²²³, έναντι του αντιτίμου των 5 δραχ, που αποτελούσε και πηγή εσόδων. Από το ΙΑΕΤ, εντοπίστηκαν δεκαπέντε πιστοποιητικά προσφυγικής ταυτότητας, που είχαν κατατεθεί για την προκαταβολή της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων,²²⁴ ενώ ο μεγαλύτερος αύξοντας αριθμός δελτίου ήταν ο 145.²²⁵ Συνεπώς, ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» στα δύο πρώτα χρόνια της ίδρυσής του (1926-1927) διέθετε δυναμική εκδοτική λειτουργία πιστοποιητικών, αν υπολογίσουμε ότι στο συνοικισμό υπήρχαν αρκετοί προσφυγικοί σύλλογοι με την ίδια δραστηριότητα. Επίσης, η ύπαρξη των πιστοποιητικών στην Εθνική Τράπεζα αποδεικνύει ότι ο Σύλλογος ενεργούσε δραστικά στην τοπική κοινωνία για το δικαίωμα της αποζημίωσης και παρέμενε συνεπής στην αιτία της δημιουργία του. Τα οχτώ από τα δεκαπέντε πιστοποιητικά αφορούσαν εγκατεστημένους στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, ενώ στα τέσσερα από τα οχτώ είχαν δηλώσει ως τόπο καταγωγής την εκκλησιαστική επαρχία της Πισιδίας της κοινότητας της Μάκρης, που από την προσωπική έρευνα στο Ληξιαρχείο της Νίκαιας εντοπίστηκε ως τόπος καταγωγής αρκετών εγκατεστημένων του συνοικισμού.²²⁶

Όσον αφορά την προβολή της θρησκευτικότητας της προσφυγικής ταυτότητας, ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» σε αντίθεση με τους άλλους τρεις πολιτικούς συλλόγους του συνοικισμού, ανέφερε στο καταστατικό του, ως επίσημη εορτή την ημέρα του Αγίου Νικολάου (άρθρο 49).²²⁷ Η επιλογή του εορτασμού τη

²²². Για την κατασκευή της νέας ταυτότητας και τη σχέση της με την εθνική για τις μεταναστευτικές εθνοτικές ομάδες βλ. Λίνα Βεντούρα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικές και τις κοινωνικές θέσεις*, Ε.Μ.Ν.Ε-Μνήμων, Αθήνα 1994, σ. 65-80.

²²³. Καταστατικόν Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 9.

²²⁴. «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²²⁵. Στο ίδιο.

²²⁶. *Ληξιαρχικές Πράξεις Γάμων 1934-1944*, Δημαρχείο Νίκαιας.

²²⁷. Καταστατικόν Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 11.

συγκεκριμένη μέρα από το Σύλλογο είναι ενδεικτική της δυναμικής του συλλόγου στην τοπική κοινωνία μιας και ο Άγιος Νικόλας είναι ο πολιούχος άγιος της περιοχής και η πρώτη εκκλησία που ιδρύθηκε στο Συνοικισμό το 1923 από τον Σεβαστίας Γερβάσιο Αρχιερατικό Επίτροπο της Νέας Κοκκινιάς.²²⁸

Επίσης, η επιλογή του συγκεκριμένου αγίου έγινε και από τον τόπο, που ο Σύλλογος έδρευε. Αν και από το καταστατικό δεν υπάρχει αναφορά σε διεύθυνση γραφείου από τα πιστοποιητικά βρέθηκε, ως χώρος του Συλλόγου κάποιο οίκημα στην οδό Κορδελείου και Θείρων,²²⁹ που ήταν δύο στενά από τη γειτονιά του Αγίου Νικολάου. Η γειτονιά σύμφωνα με την έρευνα της R. Hirschon χτίστηκε το 1924 από καλής κατασκευής σπίτια και σε αυτήν εγκαταστάθηκαν κυρίως Κωνσταντινοπολίτες και θεωρούνταν η καλύτερη περιοχή του συνοικισμού.²³⁰

Το σύμβολο που είχε στη σφραγίδα του ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» ήταν η συνήθης χειραψία (άρθρο 46), η οποία υποδήλωνε το αίσθημα αλληλοβοήθειας και ισχυρών δεσμών που αναπτύσσονταν μέσα στους συλλόγους.²³¹ Ιδιαίτερα στους πρόσφυγες, οι οποίοι διαθέτουν ως στοιχείο πολιτισμικής συνάφειας το συλλογικό τραύμα, το οποίο δημιουργεί ισχυρούς δεσμούς.

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου από τους τριάντα-έξι άνδρες που υπέγραψαν την ιδρυτική πράξη του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου», εμφανίζονται τα επαγγέλματα μόνο των έξι μελών, οι οποίοι αποτελούσαν τους εμπνευστές του Συλλόγου. Οι δυο από αυτούς ήταν φαρμακοποιοί, ένας γιατρός, ένας εργοστασιάρχης, ένας παντοπώλης στην εθνική αγορά και ένας ταπητουργός.²³² Από τη δήλωση των επαγγελμάτων προκύπτει ότι την πρωτοβουλία της ίδρυσης του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου» είχαν τα μεσαία αστικά στρώματα, ενισχύοντας την άποψη ότι οι μορφές της δημόσιας κοινωνικότητας αφορούν την αστική κοινωνικότητα στο χώρο της πόλης.

Στις 15 Αυγούστου του 1925 με έδρα τη Νέα Κοκκινιά ιδρύθηκε ο «Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς» με την επωνυμία «Νέα Κοκκινιά».²³³ Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού, ο χαρακτήρας του Συνδέσμου ήταν

²²⁸ Αρχοντία Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια, 1998, σ. 59.

²²⁹ «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *ό.π.*

²³⁰ Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 127.

²³¹ «Καταστατικόν Γενικός Πολιτικός Σύλλογος», *ό.π.*, σ. 10.

²³² «Καταστατικόν - Πρακτικόν της πρώτης Γεν. Συνελεύσεως των ιδρυτών», *ό.π.*

²³³ «Ιδρυτικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

ηθικοφιλανθρωπικός.²³⁴ Η ημερομηνία της ιδρυτικής πράξης του Συνδέσμου συμπίπτει με την θρησκευτική εορτή της Παναγιάς γεγονός που συνάδει με τον ηθικοφιλανθρωπικό χαρακτήρα του Συνδέσου και τη θρησκευτικότητα των προσφύγων. Επίσης πιθανόν να παραπέμπει και στον πιο συντηρητικό χαρακτήρα του, ο οποίος θα ήταν εναρμονισμένος απόλυτα με την ηθική της εποχής.

Η ιδρυτική πράξη του Συνδέσμου υπογράφηκε από εφτά άτομα, τα οποία σύμφωνα με τα επαγγέλματά τους ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα του συνοικισμού, ο οποίος στην πλειονότητά του είχε εποικιστεί από πρόσφυγες των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων σύμφωνα δήλωση επαγγέλματος από την έρευνα στις ληξιαρχικές πράξεις γάμων του Δήμου Νίκαιας.²³⁵ Χαρακτηριστικά την πρωτοβουλία για την ίδρυση του συνοικισμού είχαν δυο γιατροί, ένας επόπτης, ένας φαρμακοποιός, ένας δικηγόρος, ένας επιχειρηματίας και ένας ιδιωτικός υπάλληλος.²³⁶ Συνεπώς, η πολιτισμική συνάφεια που ώθησε τους ανωτέρω στη συσσωμάτωση πιθανόν να μην ήταν μόνο η προσφυγική ταυτότητα, αλλά και η κοινωνική τους τάξη. Τα εφτά ιδρυτικά μέλη αποτελούσαν μια μικρή ελίτ πιθανόν διακριτή, μέσα στον προσφυγικό συνοικισμό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε σχετική βιβλιογραφία «την ιδρυτική πράξη του Συλλόγου υπέγραφαν οι εκλεκτικοί οικιστάι τη πόλεως».²³⁷ Όπως είδαμε στην ανάλυση του σωματειακού φαινομένου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η φιλεκπαιδευτική και πνευματική δραστηριότητα αποτελούσε συνήθη πρακτική των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων των ελληνορθόδοξων.²³⁸ Ο επιστημονικός χαρακτήρας του Συλλόγου επιβεβαιώθηκε και από σχετική αρθρογραφία της εποχής, στην οποία ο Σύλλογος χαρακτηρίζεται με την ακαδημαϊκή, πνευματική ταυτότητα του, «Την περασμένη Κυριακή εις το συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς εγένετο αι αρχαιρεσΐαι του Συλλόγου των διανοουμένων».²³⁹

Ο εκπαιδευτικός και πνευματικός ρόλος του Συλλόγου προκύπτει και από τη μελέτη των πολυποίκιλων σκοπών που ορίζονται στο καταστατικό του. «Σκοπός του Συνδέσμου η ηθικοκοινωνική ανάπτυξις των μελών αυτού, ο φιλανθρωπικός πνευματισμός, η ψυχαγωγία και η μέριμνα υπέρ των συμφερόντων των κατοίκων των

²³⁴. «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», ό.π., σ. 1.

²³⁵. *Ληξιαρχικές Πράξεις Γάμων 1934-1944*, Δημαρχείο Νίκαιας.

²³⁶. «Ιδρυτικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», ό.π.

²³⁷. Δημήτριος Β. Γόνης, *Νίκαια ιστορία, θεολογία, πολιτισμός, 325-1987*, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, 1998, σ. 415.

²³⁸. Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006.

²³⁹. «Αι οργανώσεις Κοκκινιάς», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 201, 28/1/1926.

άνω δυο συνοικισμών και η πρόοδος αυτών, (ήτοι την γνωριμία των μελών την καλλιέργεια φιλικών σχέσεων μεταξύ τούτων, και η παροχή περίθαλψης εις τα απολύτως άπορα και ενδεή αυτού μέλη κατά τας ασθενείας αυτών, και τας λοιπάς μεγάλας αυτών ανάγκας αναλόγως δε και προς τα οικονομικάς δυνάμεις του Συνδέσμου και την ανάπτυξιν των άνω κοινωνικώς και πνευματικώς και την ψυχαγωγίαν των μελών του Συνδέσμου δια της οργανώσεως εκδρομών, συναυλιών, διαλέξεων, χορών και άλλων παρεμφερών μέσων και τελευταίον αλλά θεμελιώδη σκοπόν και μέριμναν περί εξευρέσεως εργασίας προς προστασίαν εργατίδων πτωχών χήρων και ορφανών και την εκπαίδευσιν εν νυχτεριναίς σχολαίς των άπορων παιδων» (άρθρο 1).²⁴⁰

Μελετώντας τους σκοπούς του συλλόγου διαπιστώνεται ότι υπήρχε μια ιεράρχηση στους σκοπούς του. Αρχικά, η βασική λειτουργία της ίδρυσής του, ήταν η πνευματική καλλιέργεια των μελών, η ανάπτυξη ηθικών αξιών, όπως η φιλανθρωπία και τέλος η ψυχαγωγία. Η μέριμνα για τις ανάγκες του προσφυγικού συνοικισμού ήταν δευτερεύον στόχος. Ο Σύνδεσμος αποτελούσε τον πρώτο φιλεκπαιδευτικό και ψυχαγωγικό σύλλογο, που είχε ιδρυθεί στην Νέα Κοκκινιά. Ο Σύλλογος δεν λειτουργούσε απλά για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των προσφύγων της Νέας Κοκκινιάς, αλλά μέγιστος σκοπός του ήταν η παιδεία των μελών και η καλλιέργεια της φιλομάθειας. Η αξία της παιδείας και της καλλιέργειας ήταν οι βασικές αρχές του Συλλόγου.

Όπως προέκυψε από τη μελέτη του καταστατικού του Συνδέσμου ευδιάκριτες λειτουργίες του ήταν πνευματικές και φιλανθρωπικές. Έδινε έμφαση στο μορφωτικό ρόλο και την αξία της παιδείας και για αυτό και είχε ξεκινήσει από το 1937 τις προσπάθειες για τη δημιουργία της πρώτης βιβλιοθήκης της Νίκαιας. Όπως διαπιστώνεται από την αίτηση του Συνδέσμου στο Πρωτοδικείο Πειραιώς για τροποποίηση του άρθρου 30, που αφορά την εκταμίευση χρημάτων του Συνδέσμου για το σκοπό βιβλιοθήκης.²⁴¹

Η σωματειακή ζωή επιδίωκε την ανάπτυξη ανθρώπινων επαφών και σχέσεων ανάμεσα στα μέλη, συμβάλλοντας έτσι στην κοινωνικοποίηση τους. Το γραφείο του συλλόγου λειτουργούσε ως εντευκτήριο για τα μέλη. Μέσα από τη σωματειακή ζωή εκδηλωνόταν η κοινωνικότητα των προσφύγων και αναπτύσσονται ανθρώπινες

²⁴⁰. «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», ό.π., σ. 1.

²⁴¹. «Αίτηση του Συνδέσμου Νέας και Παλαιάς Κοκκινιάς», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

επαφές. Το γραφείο, του Συνδέσμου αποτελούσε εντευκτήριο, ήταν δηλαδή ο χώρος στο οποίο δημιουργούνταν κοινωνικοί δεσμοί διαφορετικοί από αυτούς που διαμορφώνουν οι παραδοσιακοί θεσμοί κοινωνικοποίησης των ατόμων, όπως η οικογένεια και οι δομές εξουσίας.²⁴² Σε αυτό συναντιόνταν και αξιοποιούσαν τον ελεύθερο χρόνο τους, ενώ παράλληλα ενίσχυαν τους μεταξύ τους δεσμούς και διαμόρφωναν νέες συλλογικές ταυτότητες, οι οποίες ήταν μεν διαφορετικές από την εθνική, όχι όμως σε αντιδιαστολή με αυτή.

Άλλος ένας ακόμη σκοπός του Συνδέσμου ήταν η ψυχαγωγία των μελών, η οποία είναι συνδεδεμένη με την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου και την καλλιέργεια της προσωπικότητας του ατόμου. Σύμφωνα με το καταστατικό ο Σύνδεσμος ως μέσα για την πραγματοποίηση των σκοπών του μπορούσε να οργανώνει εκδρομές, χορούς, συναυλίες και διαλέξεις. Συνεπώς, πρόσφερε ένα πλήθος από πολιτιστικές εκδηλώσεις για τα μέλη του, οι οποίες αποτελούσαν τρόπους αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου.

Αυτές οι εκδηλώσεις του Συνδέσμου λειτουργούσαν αντισταθμιστικά σε σχέση με τη μαζική διασκέδαση, που πρόσφεραν οι ταβέρνες, τα καφενεία και τα χαμαιτυπεία, τα οποία διέθετε ο συννοικισμός της Νέας Κοκκινιάς και αποτελούσαν συνήθη οικονομική επιλογή για τη διασκέδαση των εργατικών στρωμάτων του συννοικισμού. Οι μορφές ψυχαγωγίας που πρόσφερε ο Σύνδεσμος συνδέονται με την αντίληψη περί ελεύθερου χρόνου, στον οποίο το άτομο ασχολείται με δραστηριότητες οι οποίες ελευθερώνουν και εξευμενίζουν την ψυχή του.²⁴³ Επίσης, συνδέεται με την Αριστοτελική άποψη όπου διατυπώνεται στα Ηθικά Νικομάχεια σύμφωνα με την οποία, «ο ελεύθερος χρόνος πρέπει να αφιερώνεται στην επιστήμη, στην τέχνη, και κατά προτίμηση στη φιλοσοφία».²⁴⁴

Επίσης, ερμηνεύοντας τις ψυχαγωγικές εκδηλώσεις του Συλλόγου, οι οποίες διέφεραν από άλλου είδους διασκεδάσεις μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Σύνδεσμος προσπαθούσε να ανασκευάσει την εικόνα και τα στερεότυπα που είχαν οι γηγενείς για τους πρόσφυγες. Ο Σύνδεσμος με τις ψυχαγωγικές εκδηλώσεις πρόβαλε τον πολιτισμό και το ήθος των προσφύγων επιδιώκοντας να αντιστρέψει τα στερεότυπα που χαρακτήριζαν συλλήβδην τον προσφυγικό κόσμο, καθώς και την υποτιμητική διάσταση, που είχε αποκτήσει η προσφυγική ταυτότητα. Βρίθουν τα παραδείγματα

²⁴². Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 30.

²⁴³. Toti Gianni, *Ο ελεύθερος Χρόνος*, Αθήνα, Μνήμη, 1985, σ. 9.

²⁴⁴. Στο ίδιο, σ. 9-11.

όπου ο ανταγωνισμός ανάμεσά σε γηγενείς και πρόσφυγες εκδηλώθηκε όχι μόνο σε οικονομικό, κοινωνικό, αλλά και σε πολιτισμικό επίπεδο. Οι πρόσφυγες έγιναν αποδέχτες ποικίλων εχθρικών διαθέσεων. Την μεσοπολεμική περίοδο οι γηγενείς κατηγορούσαν τους πρόσφυγες για ροπή στη διασκέδαση, τη χρήση ναρκωτικών ουσιών, και ελευθεριότητα στα ήθη.²⁴⁵

Μελετώντας τους σκοπούς του Συνδέσου διαπιστώνεται η φιλανθρωπία και η αλληλοβοήθεια ανάμεσα στα μέλη και κυρίως τα οικονομικά ασθενή. Η αλληλοβοήθεια έπαιρνε τη μορφή της περιθάλψης σε προβλήματα υγείας, ή οποιαδήποτε άλλη μορφή βοήθειας ανάλογα τις οικονομικές δυνατότητες του Συνδέσμου. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η τελευταία λειτουργία του Συνδέσμου, η οποία αφορούσε την εύρεση εργασία σε χήρες και ορφανά, καθώς και την εκπαίδευση των τελευταίων σε νυχτερινές σχολές. Όπως έχει επισημανθεί ο χαρακτήρας του Συνδέσμου ήταν ηθικός και πολιτιστικός, συνεπώς υπήρχε ιδιαίτερη μέριμνα για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα προκειμένου να μην πέσουν θύματα εκμετάλλευσης και παράλληλα να διαφυλαχθεί το ήθος των ίδιων και εμμέσως ολόκληρου του προσφυγικού κόσμου του συνοικισμού της νέας Κοκκινιάς.

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια πάγια τακτική των γηγενών ήταν η ταύτιση όλων των δεινών της Ελλάδας, όπως οι ασθένειες, η ανεργία και η εγκληματικότητα με την άφιξη των προσφύγων. Είχαν προκύψει προβλήματα σχετικά με ζητήματα ηθικής διότι επικρατούσε η φήμη σχετικά με την ελευθεριότητα των γυναικών από τη Μικρά Ασία και ιδιαιτέρως τη Σμυρνιά.²⁴⁶ Η εικόνα της προσφυγοπούλας συνυποδήλωνε τη «φιλήδονη ανατολίτισσα». Χαρακτηριστικά, όπως επισημαίνει ο Κ. Κατσάπης «στο Υπουργείο Περιθάλψεως είχε συσταθεί ειδικό τμήμα που συνέλεγε εκθέσεις, ενώ το πρόβλημα εντοπιζόταν σε περιπτώσεις σωματεμπορίας γυναικών και παιδιών».²⁴⁷

Έτσι ο Σύνδεσμος αφενός απέκτησε μια λειτουργία πρόνοιας με τη μορφή της μέριμνας προς τα ασθενέστερα στρώματα, και αφετέρου αναδείχθηκε σε θεματοφύλακα της ηθικής των προσφύγων του συνοικισμού. Οι προσπάθειες να αντιμετωπιστούν και να αρθούν τα αρνητικά στερεότυπα, όπως αυτό του ηθικού ελλείμματος του προσφυγικού κόσμου με τη δημιουργία θετικών στερεοτύπων, όπως

²⁴⁵. Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 114-119· Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 161-164.

²⁴⁶. Renee Hirschon, *ό.π.*, σ. 73.

²⁴⁷. Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», *ό.π.*, σ. 138-139.

αυτά της θρησκευτικότητας, του πολιτισμού, της καλλιέργειας, της αλληλεγγύης και της ηθικής, αποτελούν προϊόντα θετικής κοινωνικής διαφοροποίησης,²⁴⁸ τα οποία καλλιέργησαν οι πρόσφυγες την περίοδο του Μεσοπολέμου προκειμένου να αντιμετωπίσουν την εχθρική διάθεση των γηγενών και να επιτευχθεί ομαλότερα η ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Αυτόν τον επιτελεστικό ρόλο είχε αναλάβει και ο ηθικοκοινωνικός Σύνδεσμος «Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς», ο οποίος αργότερα μετονομάστηκε σε «Φιλολογικό Σύλλογο Νίκαιας».

Άλλη μια λειτουργία του «Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς», όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα στο ΙΑΕΤΕ ήταν η έκδοση πιστοποιητικών προσφυγής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, στο Αρχείο εντοπίστηκαν έξι πιστοποιητικά που είχε εκδώσει ο Σύνδεσμος κατά το χρονικό διάστημα 1926-1928.²⁴⁹ Τα πιστοποιητικά κατατέθηκαν στην Εθνική Τράπεζα για την παροχή ομολογιακών τίτλων, που δόθηκαν από την Τράπεζα ως προκαταβολή του 20% της αποζημίωση των δικαιούχων ανταλλάξιμων.²⁵⁰

Όσον αφορά τα μέλη ο Σύνδεσμος τα διέκρινε σε τακτικά, αντεπιστέλλοντα και επίτιμα. Από το δεύτερο άρθρο για την εγγραφή νέων μελών ο Σύνδεσμος παρουσίαζε μια εξωστρέφεια, η οποία όμως είχε κάποιες ασφαλιστικές δικλίδες, ώστε να αποκλείονται κατώτερες κοινωνικές ομάδες. Συγκεκριμένα, «Τακτικά Μέλη είναι (αδιακρίτως φύλου) οι εγγραφόμενοι και κατοικούντες εν τη Νέα και Παλαιά Κοκκινιά άγοντες τουλάχιστον το 21 έτος καταβάλουσι εις το Ταμείο του Συνδέσμου 25 δρχ ανά μήνα (άρθρο 2).²⁵¹ Η μηνιαία συνδρομή του Συνδέσμου ήταν πιο ακριβή σχετικά με τους υπόλοιπους συλλόγους που δρούσαν στο συνοικισμό. Με αυτόν τον τρόπο έθετε περιορισμούς στην εγγραφή και δημιουργούσε εισοδηματικά κριτήρια. Στο καταστατικό φαίνεται ότι ο αριθμός των πρώτων μελών του Συνδέσμου ήταν τριάντα-τέσσερα άτομα και ήταν όλοι άνδρες.

Ακόμη, ο Σύνδεσμος για την εγγραφή νέων μελών δεν έθετε κριτήριο φύλου ή διάκριση ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς. Γεγονός που δείχνει ότι επιδίωκε τη συναναστροφή μέσα από τη σωματειακή ζωή ώστε να επιτευχθεί ομαλότερα η

²⁴⁸. Η θετική κοινωνική διαφοροποίηση υιοθετείται από ομάδες που χαρακτηρίζονται από χαμηλή αυτοεκτίμηση. βλ. Θ. Δραγώνα, «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ), *Τι είν' η πατρίδας μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, 1997, σ. 83.

²⁴⁹. «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

²⁵⁰. Στο ίδιο.

²⁵¹. «Καταστατικόν Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Η Νέα Κοκκινιά», *ό.π.*, σ. 1.

ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Επίσης, ο Σύνδεσμος αναγνώριζε ως επίτιμα μέλη κυρίως «πρόσωπα κατέχοντα εξέχουσες θέσεις εν τη Πολιτεία και εν τη Εκκλησία».²⁵² Η συγκεκριμένη αναφορά είναι ενδεικτική για τις σχέσεις που ανέπτυξε ο Σύνδεσμος, τόσο με την επίσημη κρατική εξουσία, όσο και με τους εκκλησιαστικούς δεσμούς προκειμένου να επιτευχθεί η ενσωμάτωση των προσφύγων του συνοικισμού στην ελληνική κοινωνία.

Η αυστηρότητα του Συνδέσμου και ο ηθικός προσανατολισμός φαίνεται στο ένατο άρθρο, όπου αιτία διαγραφής μέλους αποτελεί οποιαδήποτε πράξη, θίγει την αξιοπρέπεια και την ηθική του Συνδέσμου.²⁵³ Θα ήταν χρήσιμο να υπήρχαν τα πρακτικά διαγραφών μελών ώστε να μπορέσει να εκτιμηθεί ποιες πράξεις θεωρούνται επιλήψιμες σύμφωνα με το πνεύμα ηθικής του Συνδέσμου.

Η σφραγίδα του Συνδέσμου απεικόνιζε δυο χέρια συνεσφιγμένα (άρθρο 26).²⁵⁴ Το ίδιο σχέδιο με χειραψία έχουμε συναντήσει σε πολλά σωματεία, στοιχείο που δηλώνει την αλληλοβοήθεια και την αλληλεγγύη που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέλη ανεξάρτητα από τον χαρακτήρα του συλλόγου. Η σφραγίδα του Συνδέσμου εκτός από τη συνήθη χειραψία έχει γύρω της ένα κλαδί ελιάς, το οποίο υποδηλώνει το αρχαίο ιερό δέντρο των Ελλήνων.

Η επίσημη εορτή του Συλλόγου ήταν η Κυριακή του Θωμά και η εορτή γινόταν με αρτοκλασία στο Ναό του Αγίου Νικολάου, που είναι ο πολιούχος του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς (άρθρο 27). Η εορτή του Συλλόγου είχε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα και αποτελούσε αφορμή για δημόσια εκδήλωση της θρησκευτικότητας των μελών του Συνδέσμου.

Ιδιαίτερα σημαντική για το ρόλο των συλλόγων, ως θεσμών μνήμης αποτελεί η χρήση των μνημοτεχνικών, όπως της ζωγραφικής και της αναπαράστασης εικόνων. Ο Σύνδεσμος είχε επιλέξει την απεικόνιση της καταστροφής της Σμύρνης συμβολίζοντας τη μικρασιατική καταστροφή στο δίπλωμα του. Σύμφωνα με το καταστατικό, «το δίπλωμα παρίστανον εις την άνω αριστεράν γωνίαν την Ελλάδα και παραπλεύρως αυτής την Μικράν Ασίαν, ήτις δια μεν της δεξιάς χειρός κρατεί την δεξιάν της Ελλάδος, δια δε της αριστεράς δεικνύει την Σμύρνην καιόμενην μετά σωρού πτωμάτων σφαγιασθέντων Ελλήνων» (άρθρο 29).²⁵⁵ Στην εικόνα με συμβολικό τρόπο απεικονίζονταν η μικρασιατική καταστροφή, που ταυτίστηκε με το

²⁵². Στο ίδιο, σ. 2.

²⁵³. Στο ίδιο, σ. 3.

²⁵⁴. Στο ίδιο, σ. 8.

²⁵⁵. Στο ίδιο, σ. 9.

τερματισμό των αλυτρωτικών βλέψεων της Ελλάδας στη Μικρά Ασία. Η καταστροφή της Σμύρνη συμβολοποιείται παίρνοντας μυθικές διαστάσεις για το τραύμα της καταστροφής και του εκτοπισμού όλων των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η μικρασιατική καταστροφή ανάγεται σε εθνική καταστροφή και με αυτόν τον τρόπο εντάσσεται στο εθνικό αφήγημα των Ελλήνων. Ο Σύλλογος χρησιμοποίησε την εικόνα της καταστροφής της Σμύρνης για να ανακαλεί στη μνήμη των μελών το συλλογικό τραύμα της καταστροφής όλων των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής των μελών του, μιας και δεν υπήρχε το κριτήριο της αποκλειστικής καταγωγής από τη Σμύρνη. Για το ελληνικό φαντασιακό η Σμύρνη υποδήλωνε όλες τις χαμένες πατρίδες και γινόταν η συμβολική πόλη όλων των προσφύγων και του μικρασιατικού ελληνισμού εν γένει.

Η επεξήγηση της εικόνας *πτώματα σφαγιασθέντων Ελλήνων* καθιστά αυτόματα όλους τους σκοτωμένους, Έλληνες ενώ ταυτόχρονα κινητοποιούσε τα αισθήματα μίσους για τα αποτρόπαια εγκλήματα των Τούρκων. Έτσι το συλλογικό τραύμα παράγει κυρίαρχες μνημονικές αφηγήσεις, οι οποίες προσδιορίζουν το θύμα, τον θύτη και τη σχέση του θύματος με την ευρύτερη κοινωνία. Στην συγκεκριμένη περίπτωση το θύμα ήταν οι Έλληνες, ο θύτης, ο Τούρκος και με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνονταν η ενσωμάτωση των προσφύγων στην Ελληνική κοινωνία μιας και τα σφαγιασμένα πτώματα δεν ήταν μόνο ελληνορθόδοξοι της Μικράς Ασίας, αλλά Έλληνες. Η εικόνα με την επεξήγηση δεν άφηνε περιθώρια να αμφισβητηθεί η ελληνικότητα των προσφύγων.

Ο Σύνδεσμος με αυτή την εικόνα δημιουργούσε ένα μνημονικό αφήγημα για την ελληνικότητα των προσφύγων και συνέβαλλε στην ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Κινητοποιούσε τη μνημονική διεργασία και τραύμα που φέρει το θύμα. «Η συλλογική διεργασία του τραύματος μεταβάλλεται σε έναν αγώνα για αναγνώριση μόνο του θύματος, αποσιώπηση του πόνου του Άλλου, ο οποίος είναι αποκλειστικά θύτης δημιουργώντας μια μονομερή αφήγηση, η οποία εξυπηρετούσε την εθνική μνήμη».²⁵⁶ Συνεπώς, ο Σύλλογος λειτουργούσε ως φορέας του συλλογικού τραύματος, το οποίο πρόβαλε και μέσα από το οποίο διεκδικούσε την αποκατάσταση των προσφύγων

Η συγκεκριμένη εικόνα είναι ενδεικτική μνημονική πρακτική για την κατασκευή της ταυτότητας του πρόσφυγα. Μια ταυτότητα, η οποία στηρίχθηκε στο

²⁵⁶. Λίμπυ Τάτα Άρσελ, *ό.π.*, σ. 75.

τραύμα και τη θυματοποίηση. Τα μέλη του Συνδέσμου που έπαιρναν το δίπλωμα, ένιωθαν συμμετοχοί του τραύματος και της συλλογικής τραυματικής εμπειρίας, ακόμα και αν δεν κατάγονταν από τη Σμύρνη ή δεν είχαν βιώσει οι ίδιοι τη συγκεκριμένη καταστροφή. Εντούτοις, η εικόνα ενεργοποιούσε τη μνήμη και τις παρόμοιες εξατομικευμένες τραυματικές εμπειρίες, έτσι ένιωθαν συμμετοχοί στο τραύμα και ενισχύονταν οι δεσμοί ανάμεσα στα μέλη. Επίσης, με την απονομή του συγκεκριμένου διπλώματος στις επόμενες γενιές των προσφύγων ο Σύνδεσμος κληροδοτούσε τη μνήμη της μικρασιατικής καταστροφής και της προσφυγιάς στους απογόνους.²⁵⁷ Οι επόμενες γενιές γίνονταν οι κληρονόμοι της συλλογικής μικρασιατικής μνήμης και του συλλογικού πολιτισμικού τραύματος.

Πέραν όμως από τους εμφανείς σκοπούς, οι λειτουργίες του Συνδέσμου εξυπηρετούσαν και άλλους υφέρποντες σκοπούς μέσω των μνημονικών πρακτικών. Μέσα στη σωματειακή ζωή διαμορφώνονταν η προσφυγική ταυτότητα και λειτουργούσε ως μέσο για την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Αυτή η ταυτότητα είχε ως άξονες τα θετικά στερεότυπα με έμφαση στην ηθική, τον πολιτισμό και την πνευματική καλλιέργειά και τη θρησκευτικότητα των προσφύγων. Άλλος ένας άξονας της προσφυγικής ταυτότητας ήταν η μνήμη. Ο Σύνδεσμος λειτουργούσε ως θεματοφύλακας της προσφυγικής μνήμης, η οποία στηριζόταν, στο τραύμα, την ηρωική πλευρά του μικρασιατικού δράματος και στον χαμό των πατρίδων. Επίσης, μέσα από τις μνημοτεχνικές και την προβολή των χαμένων πατρίδων προσπαθούσε να άρει οποιοδήποτε αμφιβολία και αμφισβήτηση περί ελληνικότητας των προσφύγων. Έτσι ο Σύλλογος των διανοομένων της Νέας Κοκκινιάς λειτουργούσε ως φορέας του πολιτισμικού τραύματος. Παράλληλα, ο Σύνδεσμος προωθούσε την κοινωνικοποίηση και την ανάμιξη γηγενών και προσφύγων μέσα από τις ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Επιδίωκε την επαφή και τη γνωριμία ώστε να αναμιχθούν οι δυο πολιτισμοί και πραγματοποιηθεί ομαλότερα το έργο της ενσωμάτωσης.

Φυσικά, η προσπάθεια διαμόρφωσης της νέας προσφυγικής ταυτότητας δεν αποτελούσε μια καινοτομία του Συνδέσμου της Νέας Κοκκινιάς, αλλά ακολουθούσε την τάση αφενός των επιστημονικών προσφυγικών συλλόγων, οι οποίοι προσπαθούσαν να οργανώσουν τη μνήμη της Μικράς Ασίας από τους ίδιους τους πρόσφυγες, και αφετέρου του μικρασιατικού τύπου, ο οποίος πρόβαλε το

²⁵⁷. Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, *ό.π.*, σ. 75.

μικρασιατικό ζήτημα σε όλες του τις διαστάσεις κατά τον Μεσοπόλεμο.²⁵⁸ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χ. Εξερτζόγλου η πρώτη απόπειρα αν και ανολοκλήρωτη για τη συλλογή ιστορικού και λαογραφικού υλικού από τη Μικρά Ασία, η οποία θα εξυπηρετούσε την απόδειξη της ελληνικότητας των χαμένων πατρίδων ξεκίνησε το 1924 από τον Γεώργιο Ν. Χατζηδάκι, Καθηγητή Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος σε ομιλία του τον Δεκέμβριο 1924 στην Επιστημονική Εταιρεία Αθηνών ζήτησε να προχωρήσει η συλλογή λαογραφικού υλικού με την αρωγή του μικρασιατικού συλλόγου Η Ανατολή και του προέδρου του Κ. Λαμέρα.

Επίσης, έγιναν συλλογικές προσπάθειες που στόχευαν στη συστηματική καταγραφή και διάσωση λαογραφικού και ιστορικού υλικού από τη Μικρά Ασία, όπως η Επιτροπή Ποντιακών Μελετών και η Ένωσις Σμυρναίων.²⁵⁹ Σχετικά με αυτή την πρακτική ενδεικτικό στοιχείο αποτελεί το άρθρο προσφυγικής εφημερίδας της εποχής, στο οποίο γίνεται έκκληση στον προσφυγικό κόσμο για συγκέντρωση λαογραφικού αρχείου με σκοπό την ίδρυση μικρασιατικού αρχείου, «Η ίδρυσις Μικρασιατικού Αρχείου».²⁶⁰

Όσον αφορά τις σχέσεις του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς στην πολιτική διαπιστώθηκε η συμμετοχή του Δ. Αναγνώστου,²⁶¹ από τα ιδρυτικά μέλη του Συλλόγου, στην εκλογική διαδικασία του 1926 με το κόμμα Ανεξάρτητων και Προσφύγων. Φυσικά η συμμετοχή ενός εκ των μελών δεν μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για τη συλλογική πολιτική ταυτότητα του Συλλόγου την περίοδο του Μεσοπολέμου Εντούτοις, η συμμετοχή σε μη κυβερνητικό σχηματισμό, όπως και των προηγούμενων υποψηφίων του «Γενικού Πολιτικού Συλλόγου» ίσως να αποτελεί μια ένδειξη για τη θέληση μερίδας του προσφυγικού κόσμου του συνοικισμού να αποστασιοποιηθεί από το κόμμα των Φιλελευθέρων και να ιδρύσει ένα ανεξάρτητο πολιτικό φορέα των προσφύγων.

Όσον αφορά την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα παρέμενε κυβερνητική αστάθεια με στρατιωτικές επεμβάσεις. Την δικτατορία του Πάγκαλου, την ανέτρεψε ένας άλλος διδάκτορας, ο Κονδύλης. Κατά τη διάρκεια του 1924-1925

²⁵⁸. Χάρης Εξερτζόγλου, «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Έφη Αβδελά, Χάρης Εξερτζόγλου, Χρήστος Λυντζέρης (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 219-221 · Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.) *Πέρα από την μικρασιατική καταστροφή, ό.π.*, σ. 156-157, 167-169.

²⁵⁹. Χάρης Εξερτζόγλου, *στο ίδιο*, σ. 221-222.

²⁶⁰. «Η ίδρυσις Μικρασιατικού Αρχείου», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 5, 17/7/1927.

²⁶¹. *Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

επιβεβαιώνοντας τη ρήση του Σεραφείμ Μάξιμου ότι ο κοινοβουλευτισμός και η δικτατορία αποτελούν εναλλακτικές μορφές άσκησης της εξουσίας.²⁶² Από τις βουλευτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1926 κανένα κόμμα, ούτε από τους Βενιζελικούς, ούτε από το Λαϊκό συγκέντρωσε την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, έτσι σχηματίστηκε οικουμενική κυβέρνηση στις 4 Δεκεμβρίου του 1926 υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη.

Μέσα σε αυτό το κλίμα πολιτικής αστάθειας ευνοήθηκε η εθελοντική συσσωμάτωση των προσφύγων, οι οποίοι ίδρυναν συλλόγους τακτικά. Έτσι στις 25 Οκτωβρίου 1927 εντοπίστηκε η ίδρυση του σωματείου, «Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς.»²⁶³ Στον πρώτο άρθρο του καταστατικού αναφέρονται μόνο οι σκοποί του Συλλόγου, οι οποίοι ήταν πολλαπλοί, χωρίς να αυτοπροσδιορίζεται, ως πολιτικό ή αλληλοβοηθητικό σωματείο. Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο, «σκοπός δε αυτού η γενική εξυπηρέτησις και προαγωγή των τοπικών συμφερόντων του Συνοικισμού, αναλόγως προς τας οικονομικάς δυνάμεις του, περίθαλψις των ενδεών και απόρων μελών του, κατά τας ασθενείας και λοιπάς μεγάλας ανάγκας αυτών, και εν γένει η κοινωνική και πνευματική ανάπτυξις τούτων, οργανώσεων, εκδρομών, διαλέξεων, και λοιπών άλλων παρεμφερών μέσων».²⁶⁴

Από τη μελέτη των σκοπών του Συλλόγου είναι αξιοσημείωτο ότι δεν αναφερόταν πουθενά η λέξη πρόσφυγας και προσφυγικός. Έντεχνα επιλέχθηκε ο επιθετικός προσδιορισμός *τοπικά* αντί *προσφυγικά* συμφέροντα του συνοικισμού. Η απουσία της προσφυγικής ιδιότητας τόσο από την επωνυμία, όσο και από τους σκοπούς του Συλλόγου προξενεί εντύπωση για την ίδρυση του σωματείου μέσα σε έναν προσφυγικό συνοικισμό και εγείρει ερωτήματα τόσο για την ταυτότητα των ιδρυτικών μελών, στο δίπολο γηγενής - πρόσφυγες, όσο και για την πολιτική απόχρωση του Συλλόγου.

Η έντεχνη αποσιώπηση της προσφυγικής ιδιότητας αποτελεί ένδειξη για την πολιτική ταυτότητα των ιδρυτών, οι οποίοι ανήκαν στην παράταξη των αντιβενιζελικών. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα συμφέροντα του συνοικισμού δεν ήταν προσφυγικά, αλλά τοπικά, άρα ελληνικά. Επίσης, από την επωνυμία του Συλλόγου δηλώνεται το εθνικό και το τοπικό στοιχείο αφήνοντας στη λήθη το προσφυγικό και

²⁶² Γρηγόρης Δαφνής, *ό.π.*, σ. Σεραφείμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Αθήνα, Στοχαστής 1975· Κώστας Κωστής, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Πατάκης, 2015, σ. 603.

²⁶³ «Καταστατικόν-Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

²⁶⁴ *Στο ίδιο*, σ. 1.

την προσφυγική ταυτότητα. Τα προβλήματα του συνοικισμού μπορεί να ήταν προβλήματα σχετικά με την εγκατάσταση, αλλά ανασκευάζονταν σε τοπικά και ελληνικά. Η μεγάλη εθνική ταυτότητα των ομογενοποιημένων εθνικών κρατών μπορεί να περιλαμβάνει πολιτισμικές διακριτές ταυτότητες, όμως τις υπερβαίνει.

Επίσης, το αίσθημα αλληλοβοήθειας προς τα άπορα μέλη μπορεί να υπήρχε στον Σύλλογο, όπως και οι πνευματικοί σκοποί του μέσω των πολιτιστικών εκδηλώσεων και της κοινωνικοποίησης, όμως αφορούν τη σωματειακή ζωή ανάμεσα στα μέλη των οποίων το συνεκτικό στοιχείο δεν ήταν η προσφυγική ταυτότητα. Η πολιτισμική συνάφεια θα πρέπει να αναζητηθεί στον ιδεολογικό προσανατολισμό των μελών του «Εθνικού Συλλόγου».

Έτσι, άλλο ένα στοιχείο που ενισχύει το επιχείρημα ότι ο «Εθνικός Σύλλογος» πλαισιωνόταν από άτομα της αντιβενιζελικής παράταξης ήταν ότι στο δεύτερο άρθρο σχετικά με την εγγραφή νέων μελών εκλείπει πάλι η αναφορά στην προσφυγική ταυτότητα. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται «τακτικά μέλη είναι οι εγγραφόμενοι και κατοικούντες εν τη Νέα και Παλαιά Κοκκινιά, και πληρώνοντες τακτικώς τας μηνιαίας συνδρομάς των, άγοντες δε ηλικίαν ουχί κατωτέρα των 21 ετών» (άρθρο 2).²⁶⁵ Για τον «Εθνικό Σύλλογο» απαραίτητες προϋποθέσεις ήταν η εντοπιότητα, η χρηματική καταβολή της συνδρομής και η ηλικία. Το γεγονός της αποσιώπησης της προσφυγικής καταγωγής δεν σήμαινε κιόλας ότι απέκλειε τους πρόσφυγες εγκατεστημένους της Νέας Κοκκινιάς από τη σωματειακή ζωή. Σίγουρα όμως, θα τους απέτρεπε εφόσον η πολιτισμική συνάφεια, η οποία απέρρεε από την προσφυγική ιδιότητα έλειπε.

Επιπρόσθετο στοιχείο, το οποίο επιβεβαιώνει την υπόθεση για τον συντηρητικό χαρακτήρα του Συλλόγου ήταν οι σχέσεις με το στρατό. Ανατρέχοντας το ίδιο άρθρο βρίσκουμε, ότι «επίτιμα δε μέλη ονομάζονται πρόσωπα εξέχουσας κατέχοντα θέσιν εν τη Πολιτεία, εν τη Εκκλησία και εν τω Στρατώ».²⁶⁶ Επίσης, παρατηρώντας τη σφραγίδα του «Εθνικού Συλλόγου» βλέπουμε ότι την κοσμεί ένα στεφάνι από κλαδί ελιάς,²⁶⁷ το οποίο χρησιμοποιούσαν και οι βασιλόφρονες. Η παρουσία ενός εθνικού συλλόγου μέσα σε έναν αμιγώς προσφυγικό συνοικισμό αρχικά, μπορεί να εκπλήσσει, εντούτοις αποτελεί και ένδειξη της ύπαρξης αντιβενιζελικών στοιχείων εντός του προσφυγικού κόσμου, τα οποία εκφράστηκαν

²⁶⁵. Στο ίδιο.

²⁶⁶. Στο ίδιο.

²⁶⁷. Βλ. παράρτημα, φωτό σφραγίδα «Εθνικού Συλλόγου».

με ενάργεια στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις κυρίως μετά την υπογραφή της Σύμβασης της Άγκυρας.²⁶⁸

Ο «Εθνικός Σύλλογος» συμπαρατασσόταν είτε με τους βασιλόφρονες, είτε με το Λαϊκό Κόμμα. Εξετάσαμε και την περίπτωση να πρόκειται για Σύλλογο των Επιστράτων του Μεταξά, όμως η υπόθεση απορρίφθηκε γιατί το καταστατικό του Εθνικού Συλλόγου δεν ταίριαζε με τη μορφή του υποδείγματος των Επίστρατων που παρέχει η μελέτη του Γ. Μαυρογορδάτου.²⁶⁹

Ένα χρόνο αργότερα, το 1928 και ενώ η πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα μετά τη νίκη του Βενιζέλου όδευε σε μια περίοδο κυβερνητικής σταθερότητας, εντοπίστηκε από τη έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιώς η ίδρυση του σωματείου «Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς», η «Δημοκρατία» στις 23 Νοεμβρίου του 1928.²⁷⁰ Το σωματείο στο Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων έχει τον χαρακτήρα του κοινωνικού, εντούτοις από την επωνυμία του «Δημοκρατία» μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα είχε και πολιτικό χαρακτήρα. Άλλωστε ο ρόλος των σωματείων ήταν τόσο περίπλοκος και αποκλειστικοί χαρακτηρισμοί δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα.

Στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού, αναφέρονται οι πολλαπλοί σκοποί για τους οποίους ιδρύθηκε το σωματείο που επιμερίζονται σε πρωτεύοντες και δευτερεύοντες. Συγκεκριμένα, «σκοπός του σωματείου είναι α) να συνενώσει όλους τους πρόσφυγες του Συνοικισμού εις μίαν ενιαίαν οργάνωσιν δια την καλύτεραν εξυπηρέτησιν των κοινών αυτών συμφερόντων, β) να εκπροσωπή πάντα τα μέλη ως όλον το Συνοικισμόν, γ) να επιδιώξη παντός νομίμου μέσου την εκ μέρους του Κράτους και της Πολιτείας ίδρυσιν εν τω συνοικισμό Λαϊκών Ιατρείων, Φαρμακείου, Νοσοκομείου, μαιευτηρίου, και τη δωρεάν διατροφήν εν αυτοίς απάντων των τυχόν την ανάγκην νοσηλείας απόρων, δ) Ομοίως την ίδρυσιν Νυχτερινών Σχολών και δια την εν γένει παιδείαν αυτών, ε) την διεκδίκησιν των εκάστοτε αναφυομένων ζητημάτων ως καθαριότητος, υδρεύσεως, φωτισμού, συγκοινωνίας κ.λ.π γενικών και μερικών παρά των αρμοδίων αρχών στ) δια την πραγματοποίησιν των ανωτέρων το

²⁶⁸. George Mavrogordatos, *Stillborn Republic Social Coalition and Party Strategies in Greece 1922-1936*, California, University of California Press, 1983, p. 34-43· Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», *ό.π.*, σ. 138-139.

²⁶⁹. Γιώργος Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996, σ. 164-187.

²⁷⁰. «Καταστατικόν, Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

Διοικητικόν Συμβούλιον διορίζει επιτηρητάς πας τετραγώνων προς παρακολούθησιν των εκάστοτε αναφυομένων αναγκών εις τας περιοχάς αυτών» (άρθρο 2).

Από τους παραπάνω σκοπούς γίνεται αντιληπτό ότι η «Παμπροσφυγική Ένωση της Νέας Κοκκινιάς» επιδίωκε να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη δημόσια ζωή του προσφυγικού συνοικισμού. Αρχική επιδίωξη του σωματείου ήταν να αποτελέσει μια ενιαία παμπροσφυγική ένωση για τους πρόσφυγες της Νέας Κοκκινιάς. Ο σκοπός της συνένωσης των προσφύγων του συνοικισμού κάτω από ένα σύλλογο, ο οποίος θα είχε τη μορφή της ένωσης δηλώνεται και από την επωνυμία του σωματείου. Άλλωστε η ύπαρξη πολλών προσφυγικών σωματείων μέσα στον ίδιο συνοικισμό προφανώς δεν εξυπηρετούσε επι της ουσίας τα συμφέροντα του ίδιου του προσφυγικού κόσμου.

Η υπερπληθώρα προσφυγικών συλλόγων είχε καταγγελθεί και από τους ίδιους τους πρόσφυγες, ότι μερικές δεν παρήγαγαν ουσιαστικό έργο, αλλά μπορεί να εξυπηρετούσαν προσωπικά συμφέροντα. Χαρακτηριστικά η εφημερίδα Προσφυγικός Κόσμος ανέφερε σε άρθρο «Είνε γεγονός αναμφισβήτητον ότι αι πλείσται των διαφόρων προσφυγικών οργανώσεων δε εφάνησαν αντάξιαι της αποστολής των [...] διότι το πλείστον των ποικιλωνύμων οργανώσεων ιδρύθη λόγω φιλοδοξιών αρχομανιών, αίτινες χαρακτηρίζουν ημάς τους Έλληνας, λόγω προσωπικών ή άλλων ελατηρίων και ουχί προς εξυπηρέτησιν του καλώς εννοούμενου προσφυγικού συμφέροντος».²⁷¹

Σε αυτό το ενωτικό προσφυγικό πνεύμα ιδρύθηκε και η «Παμπροσφυγική Ένωση Νέας Κοκκινιάς». Η Ένωση επιδίωκε να αντιμετωπίσει τον πολυτεμαχισμό του προσφυγικού κόσμου της Νέας Κοκκινιάς ώστε να εκφραστεί ενωμένο το προσφυγικό κίνημα σε μια περίοδο που τα αιτήματα του ήταν ιδιαίτερα κρίσιμα. Από τη μια πλευρά το έργο της αποζημίωσης εκκρεμούσε, και από την άλλη ο Βενιζέλος προωθούσε την προσέγγιση με την Τουρκία λόγω της τάσης στην εξωτερική πολιτική που επιδίωκε την εξασφάλιση των συνόρων και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας.²⁷²

Σύμφωνα με το δεύτερο σκοπό της η «Παμπροσφυγική Ένωση» επιδίωκε να εκπροσωπεί όλους τους πρόσφυγες του συνοικισμού. Έτσι αναλάμβανε ένα ρόλο συντονιστή των προσφύγων του συνοικισμού προκειμένου οι πρόσφυγες να δράσουν

²⁷¹. «Οι πρόσφυγες και οι προσφυγικάί οργανώσεις», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 21, 6/11/1927.

²⁷². Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 124-126, 136-137.

μέσω μιας Ένωσης πιο οργανωμένα, ως ομάδα συμφερόντων. Συνεπώς, η Ένωση δρούσε στο δημόσιο χώρο και ασκούσε πολιτική λειτουργώντας ως ομάδα πίεσης. Συνεχίζοντας στον τρίτο σκοπό διαφαίνονται οι λειτουργίες της Ένωσης, ως ομάδα πίεσης, η οποία απέβλεπε στη συνεργασία με το Κράτος και την Πολιτεία για τη δημιουργία Λαϊκών Ιατρείων, Φαρμακείων, Μαιευτηρίου, καθώς και στην περίθαλψη των απόρων. Το αίσθημα αλληλοβοήθειας ξεπερνούσε την αρωγή μεταξύ των μελών και εκφραζόταν με αίτημα προς την Πολιτεία για τη δημιουργία φορέων Κοινωνικής Πρόνοιας.

Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς είχε επιτακτική ανάγκη ιατρικής περίθαλψης με τη δημιουργία Νοσοκομείου και Φαρμακείων για την περίθαλψη των εγκατεστημένων. Πολλοί κάτοικοι αντιμετώπιζαν πολλά προβλήματα υγείας λόγω των άσχημων συνθηκών εγκατάστασης, τις ελλείψεις στα έργα υποδομής και φυσικά της προσωπικής ένδειας. Το Νοσοκομείο των Αμερικανίδων Κυριών, το οποίο λειτουργούσε από το 1923 ως φιλανθρωπικός ξένος φορέας περίθαλψης δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες των κατοίκων του συνοικισμού. Η ζοφερή εικόνα που περιγράφει στο βιβλίο της η Αρ. Παπαδοπούλου είναι ενδεικτική για τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης που επικρατούσαν σε κάποιες γειτονιές του συνοικισμού. «Η περιοχή, των Κιλικιανών αποκαλούνταν Σπιναλόγκα από τους υπόλοιπους Κοκκινιώτες λόγω των ασθενειών, του μολυσμένου νερού, της έλλειψης αποχωρητηρίων και της εγκατάλειψης».²⁷³

Η ανάγκη ιατρικής περίθαλψης ήταν άμεση λόγω των μολυσματικών ασθενειών, όπως της φυματίωσης και των τραχωμάτων από τα οποία πλήττονταν ο πολυπληθής συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς. Τα προβλήματα υγιεινής λόγω έλλειψης έργων υποδομής ήταν κοινά για τους περισσότερους αστικούς συνοικισμούς.²⁷⁴ Η φυματίωση που χαρακτηριστικά αποκαλούνταν «η νόσος της κατοικίας»,²⁷⁵ ήταν άμεσα συνδεδεμένη με τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των φτωχών προσφύγων στα παραπήγματα των αστικών συνοικισμών. Συνεπώς, η «Παμπροσφυγική Ένωση της Νέας Κοκκινιάς» προσπαθούσε να αναπτύξει τη δημόσια δράση της ασκώντας πιέσεις στους κρατικούς φορείς για την αντιμετώπιση

²⁷³ Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 14.

²⁷⁴ Βίκα Δ. Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 108-109

²⁷⁵ Νίκος Οικονομόπουλος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνύόμενα μέτρα προς καταπολέμησης* αυτής, Αθήνα, 1930, σ. 28· Κώστας Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 49-50.

του άμεσου προβλήματος της ιατρικής περίθαλψης των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων.

Άλλος ένας σκοπός της Ένωσης ήταν ο μορφωτικός, η ίδρυση νυχτερινών σχολείων. Στο συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς μπορεί να λειτουργούσαν Δημοτικά από το 1924,²⁷⁶ εντούτοις τα σχολικά κτίρια ήταν ανεπαρκή.²⁷⁷ Στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* ανέφερε σχετικό άρθρο, «τι πρέπει να λεχθή για την κατάστασιν των σχολείων των προσφυγικών συννοικισμών, όπου στη Νέα Κοκκινιάν ως τοιαύτα χρησιμοποιούνται τα πλυντήρια».²⁷⁸

Επίσης, η «Παμπροσφυγική Ένωση» έθετε το ζήτημα της ίδρυσης νυχτερινών σχολείων, στα οποία θα φοιτούσαν οι εργαζόμενοι μαθητές. Η παιδική εργασία ήταν συχνό φαινόμενο στις περιοχές που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες και για αυτό το μορφωτικό τους επίπεδο ήταν χαμηλό. Τα παιδιά αποτελούσαν φτηνό εργατικό δυναμικό και την περίοδο του μεσοπολέμου αρκετές βιομηχανίες απασχολούσαν στο εργατικό τους δυναμικό εκτός από γυναίκες και παιδιά.²⁷⁹ Για αυτό και ήταν απαραίτητα τα νυχτερινά σχολεία προκειμένου να αποκτήσουν τη βασική εκπαίδευση οι μικροί εργαζόμενοι. Σε άρθρο του *Προσφυγικού Κόσμου* διαπιστώνεται η τακτική των προσφυγικών συλλόγων για τη στήριξη των νυχτερινών σχολείων. «Ο Μικρασιατικός Σύλλογος Αθηνών διατηρεί Δώδεκα Νυχτερινάς Σχολάς».²⁸⁰

Επίσης, μελετώντας το καταστατικό της «Παμπροσφυγικής Ένωσης» διαπιστώνεται, ότι η δημόσια κοινωνικότητα του σωματείου εκδηλωνόταν ενεργά μέσα στο χώρο της γειτονίας, παίρνοντας θέση για τα ζωτικά προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζε ο συννοικισμός της Νέας Κοκκινιάς και αφορούσαν την ύδρευση, την ηλεκτροδότηση και την συγκοινωνία. Ο συννοικισμός της Νέας Κοκκινιάς, όπως και η πλειονότητα των φτωχών προσφυγικών συννοικισμών της Αττικής αντιμετώπιζαν προβλήματα στην ύδρευση καθώς ελλείπει χρόνου και χρημάτων η ανέγερση των συννοικισμών δε συνοδευόταν από τα απαραίτητα έργα υποδομής και κοινής ωφέλειας.²⁸¹

²⁷⁶ Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 31-32.

²⁷⁷ Ο αριθμός μαθητών ανά τάξη ήταν 65 παιδιά, Renne Hirschon, *ό.π.*, σ. 121.

²⁷⁸ «Τα προσφυγικά Σχολεία», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 9, 14/8/1927.

²⁷⁹ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής, εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, σ. 195-201 · Κώστας Κατσαπής, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο Αν. Λιάκος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 159.

²⁸⁰ «Η εκπαίδευσις των προσφύγων», εμ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 45, 14/8/1927.

²⁸¹ Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 98-113 · Κώστας Κατσαπής, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 57-61, Νίκος

Οι πρόσφυγες εξασφάλιζαν το απαραίτητο νερό από δημόσιες βρύσες, από ιδιώτες, οι οποίοι μεταφέραν το νερό με κάρα, και από πηγάδια,²⁸² τα οποία αποτελούσαν άμεση λύση στο πρόβλημα της υδροδότησης, όπως επισημαίνει και ο Henry Morgenthau.²⁸³ Όμως, το γλυφό νερό των πηγαδιών συχνά αποτελούσε πηγή μολυσματικών ασθενειών. Η εξασφάλιση νερού ήταν πραγματικό πρόβλημα και ο καθημερινός αγώνας για την απόκτηση του εξέλισσόταν σε επεισόδια και καβγάδες ανάμεσα στους πρόσφυγες.²⁸⁴ Όπως χαρακτηριστικά μας ενημερώνει η εφημερίδα *Παμπροσφυγική* «Στη Κοκκινιά γίνονταν λυσσώδεις μάχες στις δημόσιες βρύσες».²⁸⁵

Η υδροδότηση για το συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς ήταν προβληματική διότι δεν υπήρχαν υπόγεια ύδατα, όπως στην Νέα Ιωνία. «Ο μεγαλύτερος και φτωχότερος οικισμός της Κοκκινιάς υπέφερε περισσότερο. Το νερό μεταφερόταν από ιδιωτικές πηγές και πουλιόταν στους πρόσφυγες».²⁸⁶ Σύμφωνα με την Β. Γκιζελή, το 1926 η Εταιρεία Ούλεν είχε ανοίξει πηγάδια στην περιοχή του Ρέντη, τα οποία όμως δεν επαρκούσαν για τον πληθυσμό του συνοικισμού. Έτσι το 1928 είχε προγραμματιστεί να κατασκευαστεί στο λόφο του συνοικισμού μια μεγάλη δεξαμενή και ένα δίκτυο αγωγών, το οποίο θα συνδεόταν με βρύσες.²⁸⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, η Ένωση σκόπευε να κάνει τα απαραίτητα διαβήματα στις αρμόδιες αρχές για τη διευθέτηση της ύδρευσης του συνοικισμού.

Εκτός από την ύδρευση η «Παμπροσφυγική Ένωση» είχε πρόθεση να διεκδικήσει αιτήματα σχετικά με την ηλεκτροδότηση του συνοικισμού. Η Νέα Κοκκινιά ως το 1928 είχε περιορισμένη ηλεκτροδότηση. Ο Δήμος του Πειραιά είχε τοποθετήσει 450 λαμπτήρες σε κάποιες οδούς, όμως η επέκταση του δικτύου ήταν αργή.²⁸⁸ Την περίοδο του μεσοπολέμου η αγγλική εταιρεία Πάουερ σε συνεργασία με την Εθνική Τράπεζα είχε αναλάβει την ηλεκτροδότηση και την επέκταση του συγκοινωνιακού δικτύου.²⁸⁹ Βέβαια για τις φτωχές προσφυγικές συνοικίες, ο

Ανδριώτης, «Αστική Αποκατάσταση», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ.) *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 140-159.

²⁸². Βλ. Παράρτημα, Φωτό Πηγάδι.

²⁸³. Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 – το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τροχαλία, 1994, σ. 341.

²⁸⁴. Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 109-110.

²⁸⁵. «Στη Κοκκινιά γίνονταν λυσσώδεις μάχες στις δημόσιες βρύσες», εφ. *Παμπροσφυγική* 13/7/1927.

²⁸⁶. Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 86.

²⁸⁷. Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 102.

²⁸⁸. Στο ίδιο, σ. 15.

²⁸⁹. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 40-41.

ηλεκτρισμός και το φωταέριο αποτελούσαν πολυτέλεια, η λάμπα πετρελαίου ήταν το μοναδικό μέσο φωτισμού των κατοικιών.²⁹⁰

Το άλλο ζήτημα, το οποίο θα μεριμνούσε να διευθετήσει η «Παμπροσφυγική Ένωση», ως ομάδα συμφερόντων του συνοικισμού ήταν του συγκοινωνιακού δικτύου. Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς αποτελούνταν κυρίως από χαμηλά και μεσαία στρώματα προσφύγων, οι οποίοι αποτελούσαν το εργατικό δυναμικό της βιομηχανικής ζώνης τόσο του Πειραιά, όσο και της Αθήνας. Η έλλειψη, όμως δρόμων ανάγκαζε πολλούς ανθρώπους να μετακινούνται καθημερινά στον τόπο εργασίας τους με τα πόδια. Έτσι η ΕΑΠ, ενώ δεν είχε αναλάβει κανένα έργο υποδομής, εντούτοις είχε κάνει προτάσεις στο Υπουργείο Συγκοινωνιών σχετικά με τη επέκταση του οδικού δικτύου, ώστε να συνδεθεί η Αθήνα με την Κοκκινιά.²⁹¹

Όπως έφερε στην επιφάνεια η έρευνα της Β. Γκιζελή, η ΕΑΠ σχεδίαζε για να συνδέσει την αστικής προσφυγικής αποκατάσταση με την εκβιομηχάνιση της ελληνικής οικονομίας.

*Η ΕΑΠ υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα των έργων των οποίων κεντρικός πυρήνας θα γίνει η Κοκκινιά. Η οδική αρτηρία θα συνδέσει την Αθήνα με την Κοκκινιά και θα επεκταθεί μέχρι τον κόλπο του Αγ. Γεωργίου, όπου η εταιρεία Power and Traction ανεγείρει εργοστάσια και όπου τα λιμενικά έργα συνεχίζονται με έντονο ρυθμό. Ο Άγιος Γεώργιος προσδιορίζεται να γίνει σημαντικό βιομηχανικό κέντρο. Όλο το όφελος λοιπόν, θα το εισπράξει ο συνοικισμός μας, που θα προσφέρει στα εργαστήρια τα απαραίτητα εργατικά χέρια και που καθώς θα έχει διευρυνθεί από τα οικόπεδα που θα έχουμε παραχωρήσει στις υπεράριθμες οικογένειες, θα δει τις συνθήκες ζωής των κατοίκων του να διαφοροποιούνται με τον ευτυχέστερο τρόπο.*²⁹²

Σε αυτό το πλαίσιο, η «Παμπροσφυγική Ένωση» επιθυμούσε να διαδραματίσει ένα ισχυρό ρόλο, ως ομάδα των προσφυγικών συμφερόντων για την ανάπτυξη του συνοικισμού και την υλοποίηση των έργων υποδομής. Η ίδρυση του σωματείου συμπίπτει χρονικά με τα έργα υποδομής των ξένων επενδυτικών κεφαλαίων και τα αναπτυξιακά εκβιομηχανικά σχέδια της ΕΑΠ για τους προσφυγικούς συνοικισμούς γύρω από τη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά, οι οποίοι θα μετασχηματίζονταν σε εργατικούς.

²⁹⁰. Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 109.

²⁹¹. Φωτεινή Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 86.

²⁹². Βίκα Γκιζελή, *ό.π.*, σ. 200-201.

Η Ένωση πρόβαλε την ενιαία προσφυγική ταυτότητα την οποία προσάρμοσε στα νέα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα. Η πολιτισμική συνάφεια των μελών στηριζόταν στην ενιαία και αδιαίρετη προσφυγική ταυτότητα για αυτό και τα νέα μέλη θα έπρεπε να είχαν αποκλειστικά προσφυγική καταγωγή (άρθρο 3).²⁹³ Χρησιμοποίησε την προσφυγική ταυτότητα, την οποία προσάρμοσε σε μια μελλοντική αναπτυξιακή προοπτική, όχι μόνο για την ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, αλλά και για τη μελλοντική βελτίωση των οικονομικών δυνατοτήτων του συνοικισμού και του επιπέδου ζωής. Η αναπτυξιακή προοπτική της ΕΑΠ για το συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς φαίνεται ότι εξυπηρετούσε και τα συμφέροντα των ιδρυτικών μελών του σωματείου. Η Ένωση επιδίωξε να λειτούργησε ως ομάδα συμφερόντων και ανέπτυξε δημόσια κοινωνικότητα στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς αρθρώνοντας δημόσιο λόγο.

Στον ονομαστικό κατάλογο του διοικητικού συμβουλίου του σωματείου αναφέρονται τα επαγγέλματα των ιδρυτικών μελών, τα οποία ανήκουν στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Πρόκειται για έναν ξυλουργό, τροchioδρομικό, καφεπώλη, λιπαντή, κουρέα, καπνεργάτη και εργάτη.²⁹⁴ Τα κατώτερα και μεσαία κοινωνικά στρώματα είχαν πληγεί ιδιαίτερα από τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς, συνεπώς η σωματειακή οργάνωση θα τους έδινε την ευκαιρία να διεκδικήσουν πιο οργανωμένα, τα συμφέροντα τους, ως πρόσφυγες και ως εργάτες σε μια μελλοντική προοπτική.

Μετά την υπογραφή της Λωζάννης, το όνειρο του αλυτρωτισμού είχε πλέον σβήσει, συνεπώς η εξωτερική πολιτική της χώρας απέβλεπε αποκλειστικά στην διαφύλαξη της εθνικής κυριαρχίας και στην ασφάλεια της εδαφικής ακεραιότητας. Γεγονός που προϋπέθετε καλές σχέσεις με τις γειτονικές χώρες, οι οποίες οδήγησαν σε διμερείς συμφωνίες ανάμεσα στην Ελλάδα και τα άλλα κράτη.²⁹⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής, η ελληνοτουρκική προσέγγιση είχε ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1925, με έντονη διπλωματική δραστηριότητα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Τον Ιούνιο του 1925 υπογράφηκε η Σύμβαση της Άγκυρας και το

²⁹³. «Καταστατικόν, Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία», ό.π., σ. 1.

²⁹⁴. «Ονομαστικός Κατάλογος Διοικητικού Συμβουλίου- Καταστατικόν Παμπροσφυγική Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

²⁹⁵. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 342-358· Προκόπης Παπαστράτης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 124-154.

Δεκέμβριο του 1926 υπογράφηκε η Συμφωνία των Αθηνών. Αυτές ρύθμιζαν τα επίμαχα θέματα μεταξύ τω δυο κρατών, όμως δεν εφαρμόστηκαν ποτέ.

Ο προσφυγικός κόσμος αντιμετώπιζε με καχυποψία την ελληνοτουρκική προσέγγιση και καθημερινά ο προσφυγικό τύπο έβριθε από τα άρθρα σχετικά με τις διπλωματικές εξελίξεις ανάμεσα στις δυο χώρες, καθώς και όλων των επίμαχων θεμάτων, όπως το δικαίωμα της αποζημίωσης, το θέμα των αιχμαλώτων και των Ρωμιών της Κωνσταντινούπολης. Χαρακτηριστικά, ο *Προσφυγικός Κόσμος* παρακολουθούσε την ελληνοτουρκική προσέγγιση με σχετικά άρθρα όπως, «Τα εν τη Σμύρνη κτήματα των Ελλήνων»,²⁹⁶ «Η Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας»,²⁹⁷ ενώ η Προσφυγική φωνή αναφερόταν στο θέμα των αιχμαλώτων στην Τουρκία, «Πόσοι αιχμάλωτοι μένουν ακόμη εις τα βάθη της Ανατολής».²⁹⁸ Επίσης, η εφημερίδα Προσφυγική Φωνή ανέφερε, ότι το Β' Παμπροσφυγικό Συνέδριο, το οποίο έλαβε χώρα στην Αθήνα το τελευταίο δεκαήμερο του Απριλίου του 1926 αφορούσε το ζήτημα των αποζημιώσεων και τα άλλων επίμαχων ζητημάτων των ανταλλάξιμων.²⁹⁹

Οι πρόσφυγες είχαν ιδρύσει σε κεντρικό επίπεδο την Προσφυγική Οργάνωση Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων (ΠΟΑΔΑ), η οποία μεριμνούσε για τα προσφυγικά συμφέροντα. Ταυτόχρονα στους κατά τόπους προσφυγικούς συννοικισμούς είχαν ιδρυθεί διάφορα προσφυγικά σωματεία για τους ανταλλάξιμους.

Στο συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς με το ζήτημα των ανταλλάξιμων ασχολούταν κυρίως ο «Γενικός Πολιτικός Σύλλογος» από το 1926, ο οποίος ανέφερε το ζήτημα της αποζημίωσης στους ιδρυτικούς σκοπούς του. Παραταύτα δεν είχε το αποκλειστικό δικαίωμα επι των ανταλλάξιμων μιας και οι άλλοι σύλλογοι εκδίδαν πιστοποιητικά προσφυγικής ιδιότητας για την προκαταβολή της αποζημίωσης από την Εθνική Τράπεζα, όπως προέκυψε από την έρευνά μας. Γεγονός που δηλώνει τον διαμελισμό του προσφυγικού κόσμου για το ζήτημα των ανταλλάξιμων ακόμα και μέσα σε ένα συννοικισμό. Για αυτό και η *Προσφυγική Φωνή* έκανε έκκληση στους προσφυγικούς συλλόγους να παρουσιαστούν ενωμένοι στο επερχόμενο Παμπροσφυγικό Συνέδριο.³⁰⁰

²⁹⁶ «Τα εν τη Σμύρνη κτήματα των Ελλήνων», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 8, 24/7/1927.

²⁹⁷ «Η Σύμβασις μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 18, 16/10/1927.

²⁹⁸ «Πόσοι αιχμάλωτοι μένουν ακόμη εις τα βάθη της Ανατολής», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, αρ. 277, 26/6/1926.

²⁹⁹ «Το Β' παμπροσφυγικό Συνέδριο», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Αθήνα, αρ. 234, 29/4/1926.

³⁰⁰ «Η ψυχική ενότης του προσφυγικού κόσμου», εφ. *Προσφυγική Φωνή*, Αθήνα, αρ. 234, 29/4/1926.

Το 1928 με την εκλογική νίκη του Βενιζέλου και την σταθερότητα στην πολιτική κατάσταση της Ελλάδας, εντατικοποιήθηκαν οι διπλωματικές ενέργειες όσον αφορά την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1930. Πρόκειται για το οικονομικό σύμφωνο μεταξύ των δύο χωρών, τη γνωστή Συμφωνία της Άγκυρας τον Ιούνιο του 1930 και την ολοκλήρωσή της τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου για το Σύμφωνο φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, καθώς και τα συνακόλουθα Πρωτόκολλα για τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών, τη Σύμβαση εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτιλίας.³⁰¹

Το 1929, πριν την υπογραφή της Συμφωνίας, οι σχέσεις του Βενιζέλου με τον προσφυγικό κόσμο είχαν διαταραχθεί εξαιτίας της ελληνοτουρκικής προσέγγισης. Οι πρόσφυγες διχάστηκαν ανάμεσα στην ΠΟΑΔΑ και το Βενιζέλο. Η Οργάνωση κατηγορούσε την πολιτική του Βενιζέλου για προδοσία και καλούσε τους πρόσφυγες να απέχουν από τις γερυσιαστικές εκλογές του Απριλίου. Εντέλει τα προσφυγικά σωματεία παρά τη γραμμή της ΠΟΑΔΑ στήριξαν και πάλι τον Βενιζέλο.³⁰²

Μέσα σε αυτό το κλίμα, της έντονης αντιπαράθεσης μεταξύ του προσφυγικού κόσμου και του επί σειρά ετών πολιτικού του ηγέτη, ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά, ένα σωματείο κυρίως για τη διευθέτηση του θέματος των ανταλλάξιμων. Η επωνυμία του Συλλόγου ήταν «Σύλλογος Ανεξάρτητος Ενώσεως Ανταλλαξίμων Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου» με έδρα τη Νέα Κοκκινιά και ημερομηνία ίδρυσης 29/1/1930.³⁰³ Η ίδρυση ενός επιπλέον συλλόγου με αποκλειστική λειτουργία το ζήτημα των ανταλλάξιμων ήταν ένδειξη της σοβαρότητας που είχε λάβει το θέμα των ανταλλάξιμων λόγω των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία. Ο προσφυγικός κόσμος ανησυχούσε ιδιαίτερα για τις αποζημιώσεις, που δικαιούνταν για την περιουσία, που είχε εγκαταλείψει στο τουρκικό κράτος.

Στο πρώτο άρθρο του καταστατικού διευκρινίζεται, ότι ο σύλλογος απευθυνόταν σε όλους τους πρόσφυγες ανταλλάξιμους και μη ανταλλαξιμους από τις

³⁰¹. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, «Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930» στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 309-393.

³⁰². Νίκος Οικονόμου, *Εκλογές και Δημοψηφίσματα*, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-40 · Κώστας Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 139.

³⁰³. «Καταστατικόν-Σύλλογος Ανεξάρτητος Ενώσεως Ανταλλαξίμων Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

κοινότητες της Μικράς Ασίας, της Θράκης, της Κωνσταντινούπολης και του Πόντου. Συγκεκριμένα, «Σύλλογος των απανταχού εν Ελλάδι προσφύγων Ανταλλαξίμων και προσφύγων μη ανταλλαξίμων των κοινοτήτων Θράκης, Κωνσταντινουπόλεως, Μικράς Ασίας και Πόντου» (άρθρο 1).³⁰⁴ Από το παραπάνω γίνεται σαφές, ότι επιδίωξη του Συλλόγου ήταν η ένωση, δηλαδή η συσσωμάτωση όλων των ανταλλάξιμων και μη προσφύγων ώστε να σταματήσει το φαινόμενο της πολυδιάσπασης του προσφυγικού κόσμου. Η ανάγκη για ένωση των προσφύγων σε ένα Σύλλογο, ο οποίος θα ασχολούνταν κατ' αποκλειστικότητα με συγκεκριμένα θέματα φάνηκε και στην «Παμπροσφυγική Ένωση της Νέας Κοκκινιάς». Αυτό το στοιχείο καταδεικνύει την τάση του προσφυγικού κόσμου για συσπείρωση τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 1920 προκειμένου να περιοριστεί η υπερπληθώρα των προσφυγικών σωματείων, που είχαν ιδρυθεί κατά τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης του προσφυγικού συνοικισμού.

Μελετώντας το ίδιο άρθρο προκύπτει, ότι υπήρχε σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε πρόσφυγες ανταλλάξιμους και πρόσφυγες μη ανταλλάξιμους. Δηλαδή δικαιούχους ανταλλάξιμους και μη. Πέρα, όμως από το διαχωρισμό η ταυτότητα των ανταλλάξιμων, η οποία διεκδικούσε συγκεκριμένα δικαιώματα δεν αφαιρούσε τη προσφυγική ιδιότητα, χαρακτηριστικά διατυπώνεται ως, «πρόσφυγας ανταλλάξιμος και πρόσφυγας μη ανταλλάξιμος». Συνεπώς, η μεγάλη προσφυγική ταυτότητα ήταν ενιαία και δεν ξεχώριζε τον προσφυγικό κόσμο σε ανταλλάξιμους και πρόσφυγες. Οι ανταλλάξιμοι μπορεί να προέρχονταν από διαφορετικές περιοχές κυρίως από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, την Καπαδοκία, τα νότια παράλια, το Ικόνιο και να έφτασαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή κουβαλώντας διαφορετικές μνήμες, τόσο για την καταστροφή, όσο και για την ανταλλαγή, όμως και αυτοί για το Σύλλογο ανήκαν στην υπερβατική ταυτότητα τον πρόσφυγα. Συνεπώς, η εμπειρία της προσφυγιάς συγκρότησε ταυτότητες στο ευρύτερο πλαίσιο της προσφυγιάς, στο σύνολο της Μικράς Ασίας κι στους γύρω γεωγραφικούς χώρους, όπως ο Πόντος, η Θράκη και η Κωνσταντινούπολη.

Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται η επιδίωξη του Συλλόγου να αποτελέσει ένα κεντρικό ρόλο, ως συντονιστικό όργανο με τη δημιουργία παραρτημάτων σε όλη την Ελλάδα και με έδρα τη Νέα Κοκκινιά, που ήταν ο μεγαλύτερος από τους προσφυγικούς αστικούς συνοικισμούς μετά τη Θεσσαλονίκη. Χαρακτηριστικά,

³⁰⁴. Στο ίδιο, σ. 1.

ανέφερε «Ο Σύλλογος έχει την έδρα στη Νέα Κοκκινιά Πειραιώς στην πλατεία Αγίου Νικολάου, δύναται δε να ιδρυθώσι και παραρτήματα εις διάφορα μέρη της Ελλάδος π.χ. εις Θεσσαλονίκην, Ιωάννινα, Κρήτην, Βόλον, Καβάλλαν, Αλεξανδρούπολιν, Δράμαν και νήσους και εις διαφόρους συνοικισμούς ιδίως δε Αθηνών και Πειραιώς» (άρθρο 1).³⁰⁵

Η τυπική οργάνωση της δομής του Συλλόγου προέβλεπε τον καταμερισμό των εργασιών και το συντονισμό ανάμεσα στη κεντρική διοίκηση και τα παραρτήματα της Ένωσης. Η σχέση ανάμεσα στο κέντρο και τα παραρτήματα καθορίζεται στο δέκατο ένατο άρθρο του καταστατικού, «Το Κέντρον δια αποφάσεως του Διοικητικού Συμβουλίου διορίζει Διευθυντή του ιδρυόμενου παραρτήματος όστις εκπροσωπεί το Διοικητικό Συμβούλιον του Κέντρου, δικαιούμενος να ενεργή ως τοπικός Πρόεδρος συμφώνως προς το καταστατικόν του συλλόγου και τας υπό του κέντρου διδόμενας εκάστοτε οδηγίας, μη δυνάμενος εν ουδενί ζητήματι να παρεκκλίνη των εκ του κέντρου οδηγιών» (άρθρο 19).³⁰⁶ Συνεπώς, τα τοπικά παραρτήματα συντονίζονταν και ελέγχονταν από το κεντρικό «Σύλλογο Ανταλλαξίμων» της Νέας Κοκκινιάς. Με αυτό τον τρόπο παρουσιάζεται μια ιεραρχία και οργανωτική δομή στη συσσωμάτωση των προσφύγων όσον αφορά το μείζον ζήτημα των δικαιούχων ανταλλάξιμων.

Ενδιαφέρον θα είχε να μπορούσαν να ερευνηθούν οι σχέσεις της Ένωσης Ανταλλαξίμων με την ΠΟΑΔΑ. Πιθανόν ο «Σύλλογος Ενώσεως Ανταλλαξίμων της Νέας Κοκκινιάς» να αποτελούσε συντονιστικό όργανο της ΠΟΑΔΑ, η οποία βρισκόταν στην ανώτερη βαθμίδα της ιεραρχίας των σωματείων για τους ανταλλάξιμους.

Ο σκοπός της «Ένωσης Ανταλλαξίμων της Νέας Κοκκινιάς» σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού ήταν «η καθολική υποστήριξις και εξυπηρέτησις των πολιτών περί πολιτικών και κοινοτικών δικαιωμάτων των απανταχού εν Ελλάδι και εν τω εξωτερικώ ευρισκομένων προσφύγων ανταλλάξιμων».³⁰⁷ Έτσι, η προσφυγική ταυτότητα εμπεριέχει κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά. Η Ένωση είχε αναλάβει να υπερασπιστεί τα συμφέροντα των δικαιούχων ανταλλάξιμων, όπως προκύπταν από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Ο προσφυγικός κόσμος διεκδικούσε τη θεσμική κατοχύρωση του πλούτου, που είχε στερηθεί, ενώ ταυτόχρονα με αυτή την αναγνώριση ανασκεύαζε την εικόνα του αναξιοπαθούντα πρόσφυγα, λειτουργούσε

³⁰⁵. Στο ίδιο, σ. 2

³⁰⁶. Στο ίδιο, σ. 3.

³⁰⁷. Στο ίδιο, σ. 1.

σαν επούλωση στο τραύμα της προσφυγιάς και των αρνητικών στερεοτύπων με τα οποία είχε συνδεθεί λόγω της διένεξης με τους γηγενείς. Με την αποζημίωση και την ηθική ικανοποίηση συντελείται επανόρθωση του τραύματος, η οποία επιδρά επανορθωτικά στην ψυχολογία και έτσι διευκολύνεται η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Μια από τις βασικές λειτουργίες της Ένωσης ήταν η παραχώρηση πιστοποιητικών προσφυγικής ταυτότητας, όπως και άλλων σωματείων που συναντήσαμε. Στο ΙΑΕΤΕ ανευρέθηκε το έγγραφο οικογενειακής πιστοποίησης, το οποίο παραχωρούσε η «Ένωση Ανταλλαξίμων Νέας Κοκκινιάς», το οποίο διέφερε από τα άλλα πιστοποιητικά καθώς επιβεβαίωνε την ελληνική καταγωγή και το ορθόδοξο δόγμα του αιτούντα πρόσφυγα. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται στο πιστοποιητικό «Έλληνες το γένος Ορθόδοξοι Χριστιανοί του Ανατολικού Δόγματος».³⁰⁸ Αυτά τα πιστοποιητικά, τα οποία η Ένωση ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη να εκδίδει με την παρουσία μαρτύρων, πιστοποιούσαν αφενός την προσφυγική προέλευση, και αφετέρου με την αναφορά στο γένος και το θρήσκευμα επιβεβαίωναν την ελληνικότητα και το θρήσκευμα των προσφύγων ώστε να άρουν οποιαδήποτε αμφισβήτηση της εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας των προσφύγων. Οι Σύλλογοι με την παραχώρηση των παραπάνω πιστοποιητικών είχαν το θεσμικό ρόλο να παραχωρούν την προσφυγική ταυτότητα, την εθνική και τη θρησκευτική και με αυτό τον τρόπο συνέβαλαν στην ένταξη του προσφυγικού κόσμου στην ελληνική κοινωνία και το ελληνικό έθνος.

Οι Σύλλογοι αποκατάσταση με βάση τον τόπο εγκατάστασης των προσφύγων στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς είχαν πολλαπλούς ρόλους και λειτουργίες. Ο μεγάλος αριθμός σωματείων δηλώνει τον βαθμό κοινωνικότητας των προσφύγων και την δράση τους αφενός στο επίπεδο του συνοικισμού και αφετέρου στη μεγαλύτερη κλίμακα της ελληνικής κοινωνίας ως ομάδες πιέσεις. Οι σύλλογοι, ως νέες μορφές συλλογικότητας μπορεί να λειτουργούσαν για την εξυπηρέτηση των προσφυγικών αιτημάτων, όπως τη διευθέτηση των προβλημάτων του συνοικισμού και την απόδοση της αποζημίωσης ή των άλλων προσφυγικών επιδομάτων, όμως παράλληλα λειτουργούσαν ως φορείς του πολιτισμικού τραύματος και διαμορφωτές της προσφυγικής ταυτότητας και θεματοφύλακες της μικρασιατικής μνήμης. Μέσα στη σωματειακή ζωή παράγονταν ισχυροί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη του συλλογικού

³⁰⁸. «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχείρισεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

τραύματος, συγκροτούταν η μνήμη των χαμένων πατρίδων και διαμορφωνόταν η νέα συλλογική ταυτότητα του μικρασιάτη πρόσφυγα.

Η θεσμική λειτουργία της έκδοσης πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας, που είχαν οι σύλλογοι αφενός εξυπηρετούσε τις γραφειοκρατικές εργασίες με τις ελληνικές αρχές, και αφετέρου σε ένα συμβολικό επίπεδο αποτελούσαν το μέσο εγγραφής στον προσφυγικό κόσμο. Η προσφυγική ταυτότητα είχε αντικαταστήσει τα εξατομικευμένα στοιχεία του κάθε ατόμου. Η νέα συλλογική ταυτότητα, η οποία διαμορφωνόταν μέσα στους συλλόγους αποκτούσε κοινωνικά και πολιτικά χαρακτηριστικά και άρθρωνε το δημόσιο λόγο της προκειμένου να διευκολύνει την ένταξή της στην ελληνική κοινωνία. Οι σύλλογοι κατασκεύαζαν και ενίσχυαν την ενιαία συλλογική προσφυγική ταυτότητα, η οποία παρά τις τόσες διαφοροποιήσεις της κυριαρχούσε. Επίσης, η μικρασιατική συλλογική μνήμη διαμορφωνόταν μέσα στους συλλόγους και τις μνημοτεχνικές τους πρακτικές. Τέλος οι σύλλογοι με τις λειτουργίες τους διευκόλυναν την ένταξη του προσφυγικού κόσμου στην ελληνική κοινωνία, διαμορφώνοντας την προσφυγική ταυτότητα, η οποία στηριζόταν στο τραύμα, τη μνήμη, την ελληνικότητα των προσφύγων και τα θετικά στερεότυπα.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα και προσδιορισμό των προσφυγικών συλλόγων στη Νέα Κοκκινιά πέρα από τους τέσσερις συλλόγους που ξεκάθαρα προσδιορίζονται ως πολιτικοί σύλλογοι, για τους υπόλοιπους δεν μπορούν εύκολα να αποδοθούν μεμονωμένοι χαρακτηρισμοί, ως αποκλειστικά και μόνο φιλανθρωπικά σωματεία αλληλοβοήθειας, κοινωνικά, φιλεκπαιδευτικά. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο της εθελοντικής συσσωμάτωσης των προσφύγων στην ολότητά του μεμονωμένοι χαρακτηρισμοί δεν επαρκούν. Γιατί η πολυπλοκότητα και οι ποικίλες λειτουργίες τους εμπεριέχουν τον χαρακτήρα του κοινωνικού, της αλληλοβοήθειας, , του ψυχαγωγικού και του πολιτικού μέσα στη σωματειακή ζωή. Η δημιουργία συλλογικοτήτων από τον προσφυγικό κόσμο εξετάστηκε στη συγχρονία με το διακύβευμα της ομαλότερης ένταξης των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Εθνοτοπικοί Σύλλογοι στη Νέα Κοκκινιά: Εθνοπολιτισμικές ταυτότητες

Στο συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς η εθελοντική συσσωμάτωση των προσφύγων εκφράστηκε, όπως είδαμε με την ίδρυση σωματείων είτε με αναφορά τον τόπο εγκατάστασης, είτε τον τόπο καταγωγής των προσφύγων. Στους εθνοτοπικούς συλλόγους το βασικό κριτήριο, που ώθησε τους πρόσφυγες στη συσσωμάτωση ήταν

η απώλεια και η μνήμη της ιδιαίτερης πατρίδας. Η νέα πολιτισμική συνάφεια των προσφύγων εντοπίστηκε κυρίως στην εθνοτοπική ταυτότητα πέραν της μεγάλης προσφυγικής ταυτότητας.

Η ίδρυση όμως, των εθνοτοπικών προσφυγικών σωματείων θα πρέπει να ενταχθεί στο γενικότερο πλαίσιο της ανάπτυξης του σωματειακού φαινομένου με βασικό κριτήριο την ιδιαίτερη τοπική ταυτότητα. Τα τοπικά σωματεία συγκροτούνταν από συμπατριώτες εγκατεστημένους μακριά από τον τόπο καταγωγής τους προκειμένου να διατηρηθούν τα ήθη, τα έθιμα, η ιδιαίτερη κουλτούρα και να αναπτυχθούν ισχυροί δεσμοί αλληλοβοήθειας. Ο τόπος καταγωγής αποτελούσε ισχυρή ταυτότητα και κριτήριο για την εθελοντική συσσωμάτωση.³⁰⁹ Το κριτήριο της τοπικότητας ωθούσε στη συσσωμάτωση, ως τρόπος άμυνας και ασφάλειας που παρείχε -το οικείο- τοπικό σε σχέση με τη νέα κατάσταση που διαμορφωνόταν στο πλαίσιο της συγκρότησης εθνικών κρατών.

Η τοπικότητα μεσολαβούσε ανάμεσα στην ατομική ταυτότητα και την εθνική και συνέβαλε στην εθνική ομογενοποίηση.³¹⁰ Η συγκρότηση του έθνους-κράτους βασίστηκε στη σταδιακή προσάρτηση νέων εδαφών, όπου οι επιμέρους τοπικές ταυτότητες των νεοαποκτηθέντων εδαφών εντάσσονταν στην εθνική ταυτότητα, την εμπλούτιζαν και συνέβαλαν στο αμάλγαμα του ελληνικού πολιτισμού.³¹¹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ιδρύθηκαν και οι προσφυγικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου με κριτήριο την καταγωγή. Με σημαντική όμως διαφορά, η τοπικότητα στην οποία αναφέρονται δεν υπάρχει, ήταν χαμένη πατρίδα και έχει αντικατασταθεί από τη μνήμη για αυτό και οι ταυτότητες που συγκροτούνται είναι εθνοτοπικές και όχι τοπικές.

Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι συγκροτούν την ταυτότητα στο περιφερειακό πλαίσιο, το οποίο αναφέρεται σε πολιτισμικές γεωγραφικές ενότητες, όπως ανακαλύπτονται από τη λαογραφική επιστήμη, Πόντος, Μικρά Ασία, Καππαδοκία.³¹² Η ίδρυση προσφυγικών σωματείων με κέντρο την ιδιαίτερη τοπική προέλευση και όχι απλά την προσφυγική ταυτότητα ή την αναφορά στην ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια ή στα επιφανέστερα κέντρα, όπως η Σμύρνη είναι αξιοσημείωτη διότι αποτελεί ένα στοιχείο για την πολυπολιτισμικότητα, η οποία διέπει τη συλλογική

³⁰⁹. Χριστίνα Κουλούρη, *ό.π.*, σ. 156.

³¹⁰. A. Confino, *The Nation as a Local Metaphor: Wurttemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918* (University of North Carolina Press, 1997), σ. 98.

³¹¹. Robert Peckham, *National Histories, National Stories: Nationalism and the politics of place in Greece* (Tauris, 2001). 76-88.

³¹². Μιχάλης Βαρλάς, *ό.π.*, σ. 154.

προσφυγική ταυτότητα. Επίσης, είναι ένδειξη για τις αντιθέσεις ανάμεσα στις προσφυγικές ομάδες και κυρίως για τις διαφορετικές μνήμες που έφεραν οι κοινοτικές ομάδες. Έτσι, ανάλογα με το μνημονικό αφήγημα κάθε εθνοπολιτισμικής ομάδας ιδρύονταν ένας σύλλογος, ο οποίος λειτουργούσε ως μνημονικός τόπος για τη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας.

Από την έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας εντοπίστηκαν τα πιστοποιητικά που έκδιδε ο Σύλλογος Ποντίων Νέας Κοκκινιάς το 1926. Γεγονός, που επιβεβαιώνει την ύπαρξη και τη δράση του συγκεκριμένου εθνοτοπικού Συλλόγου στο συνοικισμό. Σε σχετική βιβλιογραφία ως έτος ίδρυσης του Συλλόγου αναφέρεται το 1923.³¹³ Δυστυχώς, όμως στο Πρωτοδικείο του Πειραιά δεν βρέθηκε το καταστατικό της ίδρυσης του Συλλόγου στο Μεσοπόλεμο. Επίσης, δεν επιτράπηκε η ιστορική έρευνα στα αρχεία του συγκεκριμένου Συλλόγου, ο οποίος πιθανόν να ήταν ο πρώτος εθνοτοπικός σύλλογος του συνοικισμού. Οι περιφερειακές ταυτότητες, όπως των Ποντίων επιβεβαιώνουν την άποψη, ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ένα ενιαίο σύνολο, αλλά ότι η προσφυγική ταυτότητα περιείχε πολλές διακριτές πολιτισμικές ταυτότητες.

Σύμφωνα με την μελέτη της Μ. Βεργέτη,³¹⁴ η νέα ταυτότητα των Ποντίων διαμορφώθηκε από το κοινό παρελθόν της ζωής στον Πόντο, τις συνθήκες βίαιης μετανάστευσης και εγκατάστασης, καθώς και από τα ίδια τα προβλήματα της ένταξης στην Ελλάδα. Τα διακριτικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, όπως η γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, ο χορός και η μουσική ήταν αυτά που διέκριναν τους Πόντιους από το υπόλοιπο έθνος και πρόσδιδαν στοιχείο κοινωνικής συνοχής. Αυτή η ιδιαιτερότητα δημιουργούσε στα μέλη του κοινωνικού συνόλου το αίσθημα αλληλεγγύης και προσπάθειας για επιβίωση και ομαλή ένταξη στο νέο κοινωνικό περιβάλλον.

Στη δεκαετία του 1920 δημιουργήθηκαν οι πρώτοι Ποντιακοί Σύλλογοι αφενός για να εξυπηρετήσουν τις πρακτικές ανάγκες της αποκατάστασης, και αφετέρου για να διατηρήσουν τη μνήμη της ποντιακής ιστορίας, να διαφυλάξουν μαζί με την οικογένεια τον ποντιακό τρόπο ζωής, να διατηρήσουν δηλαδή τα ιδιαίτερα πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά και να τα κληροδοτήσουν στις επόμενες γενιές. Η

³¹³ *Η Χ.Α.Ν στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Νίκαια, Χ.Α.Ν, 2014, σ. 155.

³¹⁴ Για περαιτέρω ανάλυση σχετικά με την Ποντιακή ταυτότητα, το τραύμα, τη μνήμη και τους ποντιακούς συλλόγους, βλ. Μαρία Βεργέτη, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, ό.π., Θεσσαλονίκη, 2004· Βλάσης Αγτζίδης, *Μνήμη, ταυτότητα στον ποντιακό ελληνισμό*, στο Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010.

σωματειακή ζωή ισχυροποιούσε την ποντιακή ιδιότητα ως στοιχείο της ατομικής ταυτότητας.

Από την έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου του Πειραιά εντοπίστηκε η παρουσία έξι διαφορετικών εθνοτοπικών συλλόγων, οι οποίοι ιδρύθηκαν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα με τους συλλόγους αποκατάστασης στη βάση του συνοικισμού.

Στις 26 Μαρτίου του 1926 ιδρύθηκε ο Σύλλογος «Κοινότης Νησίου (Εγυρδέρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι».³¹⁵ Σκοπός του Συλλόγου ήταν «η συγκέντρωση και η εγκατάστασις επι τω αυτώ δι εποικισμού πάντων των εκ Νησίου της Πισιδίας καταγόμενων και καταφυγόντων ήδη εις την Ελλάδα Ελλήνων, η εύρεσις εργασίας εις τα μέλη αυτού και εν γένει η ανάπτυξις του αισθήματος της αλληλεγγύης και άλλης βοήθειας των μελών αυτού» (άρθρο 1).³¹⁶

Από τον παραπάνω σκοπό της ίδρυσης του Συλλόγου εντοπίζεται η ύπαρξη της ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας, των καταγόμενων από το Νησί της Πισιδίας. Έτσι, η πολιτισμική συνάφεια των μελών στηριζόταν στην ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα. Ο Σύλλογος είχε ως σκοπό να συγκεντρώσει και να εγκαταστήσει τους πρόσφυγες από το Νησί στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς ή αν ήταν ανέφικτο κάτι τέτοιο να εγγραφούν στο Σύλλογο. Η ΕΑΠ μπορεί να είχε σχεδιάσει να αποκαταστήσει στον ίδιο χώρο τους πρόσφυγες που προέρχονταν από τον ίδιο οικισμό ή την ευρύτερη περιοχή, εντούτοις αυτός ο σχεδιασμός κατά την εφαρμογή συναντούσε πολλά προβλήματα λόγω της συνεχούς περιπλάνησης των προσφύγων.³¹⁷ Η πρακτική αδυναμία για εγκατάσταση σε κοινοτική βάση οδήγησε στη δημιουργία φαντασιακών κοινοτήτων ανάμεσα στα διάσπαρτα μέλη των ιδιαίτερων πατρίδων με σημείο αναφοράς τους συλλόγους.

Εκτός από τη συγκέντρωση όλων των καταγόμενων από το Νησί στο Σύλλογο, άλλος σκοπός του συλλόγου ήταν η εύρεση εργασίας για την αποκατάστασή τους. Η παραγωγική απασχόληση ήταν βασική προϋπόθεση για την ομαλή ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Εν συνεχεία, σύμφωνα με το σχετικό άρθρο φαίνεται η ανάπτυξη του αισθήματος της αλληλοβοήθειας, που ήταν έντονο μέσα στους συλλόγους, ιδιαίτερα στις συλλογικότητες που μοιράζονταν τραυματικές εμπειρίες. Οι ισχυροί δεσμοί που δημιουργούσε η τοπική ταυτότητα και το κοινό

³¹⁵ «Καταστατικόν- Κοινότης Νησίου (Εγυρδέρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

³¹⁶ Στο ίδιο, σ. 1

³¹⁷ Νίκος Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 87.

τραυματικό παρελθόν ανέπτυσαν έντονο το αίσθημα της αλληλοβοήθειας. Οι ισχυροί δεσμοί της συλλογικότητας και το αίσθημα της αρωγής μεταξύ τους, ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασης επιβεβαιώνονται και από την πρόβλεψη του καταστατικού σχετικά με την περιουσία του Συλλόγου σε περίπτωση διάλυσης. Σύμφωνα με το δεκατρία άρθρο, «εν περιπτώσει διαλύσεως του Συλλόγου η περιουσία αυτού διανέμεται εις απόρους της κοινότητος Νησίου».³¹⁸

Ένας πρόσθετος λόγος για την ίδρυση του Συλλόγου ήταν η μεταφορά των χρημάτων, που είχε αφήσει ένας οικονομικά ευκατάστατος συντοπίτης τους για την ανέγερση και τη συντήρηση σχολείου στο Νησί. Τα χρήματα χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία του κληροδοτήματος «Σπύρου Αϊβαζίδη» για τις σπουδές παιδιών από το Νησί ή την Πισιδία στη Σιβιτανίδειο Σχολή.³¹⁹ Η φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα του Συλλόγου επιβεβαιώθηκε και από τον τωρινό Προέδρο του Συλλόγου. Αξιοσημείωτη είναι πάλι η ισχυρή παρουσία της διακριτής εθνοτοπικής ταυτότητας όσον αφορά την παροχή του κληροδοτήματος.

Το συνεκτικό στοιχείο ανάμεσα στα μέλη ήταν η τραυματική απώλεια της γενέτειρας τους και οι μνήμες τόσο από την πρότερη ζωή, όσο και του εκτοπισμού. Συνεπώς, μέσα στο Σύλλογο συγκροτούνταν μια ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα στη βάση της μνήμης της χαμένης πατρίδας. Η συγκρότηση της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας φαίνεται και από την εγγραφή νέων μελών στο Σύλλογο. Σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του καταστατικού, «Μέλη του Συλλόγου είναι αυτοδικαίως άπαντες οι εκ Νησίου της Πισιδίας καταγόμενοι οίτινες εγγράφονται ως τακτικά μέλη. Υπό της Γενικής Συνελεύσεως εκλέγονται και επίτιμα μέλη πρόσωπα άτινα παρέσχον τω Συλλόγω τας ηθικάς ή υλικάς ενισχύσεις».³²⁰

Η διάκριση μεταξύ τακτικών και επίτιμων μελών γινόταν στη βάση του τόπου καταγωγής, δηλαδή της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας. Όσοι είχαν καταγωγή από το Νησί της Πισιδίας είχαν δικαίωμα να εγγραφούν. Το δικαίωμα εγγραφή τους παρουσιαζόταν ως διάταξη αναγκαστικού δικαίου (αυτοδικαίως) λόγω της καταγωγής. Έτσι αποδεικνύεται η ισχυρή εθνοτοπική ταυτότητα ως συνεκτικό στοιχείο των μελών.

Όσον αφορά την εγγραφή επίτιμων μελών, δεν παρουσιάζεται κριτήριο καταγωγής ή προσφυγικής ιδιότητας παρά μόνο η έμπρακτη υλική ή ηθική

³¹⁸. «Καταστατικόν- Κοινότης Νησίου (Εγιδίρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», ό.π., σ. 4.

³¹⁹. Η Χ.Α.Ν στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης, Νίκαια, Χ.Α.Ν, 2014, σ. 211.

³²⁰. «Καταστατικόν- Κοινότης Νησίου (Εγιδίρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», ό.π., σ. 1.

υποστήριξη των σκοπών του Συλλόγου. Στο λόγο του καταστατικού δεν αναφέρεται σκόπιμα η λέξη πρόσφυγας γιατί η νέα ταυτότητα που συγκροτούταν μέσα στο Σύλλογο ήταν η εθνοτοπική, η οποία αποτελούσε μέρος της μεγάλης προσφυγικής ταυτότητας. Από το λόγο του καταστατικού προκύπτει, ότι το κριτήριο της καταγωγής ήταν το βασικότερο έτσι ο Σύλλογος έθετε κάποια ασφαλιστική δικλίδα γιατί ακόμα και αν δεν απέκλειε ρητά την εγγραφή άλλων προσφύγων, σίγουρα λειτουργούσε αποτρεπτικά.

Ο Σύλλογος συγκροτούσε τη νέα ταυτότητα των μελών του από την καταγωγή τους. Ο τύπος καταγωγής αποτελεί στοιχείο αυτοπροσδιορισμού, ετεροαναγνώρισης και χορηγεί ταυτότητα. Βέβαια στη περίπτωση μας ο τύπος καταγωγής δεν υπάρχει πλέον. Έτσι η τοπικότητα επαναπροσδιορίστηκε και κατασκευάστηκε η τοπικότητα της χαμένης πατρίδας.³²¹ Η νέα ταυτότητα διέθετε τα δικά της ήθη έθιμα και ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που έδιναν στην ομάδα την αίσθηση του συνανήκειν. Η χαμένη πατρίδα, το Εγυρδίρ έμεινε για αυτούς ένας χώρος αμετάβλητος στο φαντασιακό τους και σε αυτόν στηριζόταν η πολιτισμική τους συνάφεια. Η νέα ταυτότητα συγκροτήθηκε στη βάση της τοπικότητας. Η τοπικότητα ήταν η αναγνωριστική ταυτότητα για τους ίδιους και η μνήμη των χαμένων πατρίδων μεσολάβησε στη συγκρότηση της νέας προσφυγικής ταυτότητας.

Επίσης, μελετώντας το περιεχόμενο του σκοπού ίδρυσης του Συλλόγου διαπιστώνεται η συμβολή του Συλλόγου για την απόδειξη της ελληνικότητας των καταγόμενων από το Νησί της Πισιδίας. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται «πάντων των εκ Νησίου της Πισιδίας καταγόμενων και καταφυγόντων ήδη εις την Ελλάδα Ελλήνων». Ο Σύλλογος απευθυνόταν σε όλους τους καταγόμενους από το Νησί και όσους από αυτούς είχαν καταφύγει στην Ελλάδα, οι οποίοι στην εθνική τους καταγωγή ήταν όλοι Έλληνες. Με αυτό τον τρόπο ο Σύλλογος, ως θεσμικό όργανο επιβεβαιώνει την ελληνικότητα της πληθυσμιακής κοινότητας, η οποία καταγόταν από το Νησί της Πισιδίας. Έτσι, ο Σύλλογος κατασκευάζει το μνημονικό αφήγημα περί ελληνικότητας της χαμένης πατρίδας, την οποία εντάσσει ως διακριτή πολιτισμική ταυτότητα στην εθνική. Η μνήμη των χαμένων πατρίδων συγκροτήθηκε στο πλαίσιο του εθνικού κράτους. Συνεπώς η ταυτότητα των καταγόμενων από το Νησί της Πισιδίας ανασκευάστηκε και απέκτησε ελληνικό χαρακτήρα, τον οποίο ο

³²¹. Χάρης Εξερτζόγλου, "Organizing the memory of the „lost Homelands“. The Asia Minor memory culture and forms of refugee sociality in Greece during the interwar period", Paper presented at the Uluslararası Mudabele Sympozyomu, Ege Universitesi, Smyrna, 8-9 May 2014.

Σύλλογος επιβεβαιώνει ότι διέθετε από πάντα γιατί στο Νισί της Πισιδίας ζούσαν Έλληνες.

Αξιοσημείωτο είναι ότι εκλείπει επίσης, η αναφορά στην λέξη πρόσφυγες και αντ' αυτής επιλέγεται η λέξη *καταφυγόντας*. Γεγονός που παραπέμπει στη διαφορά μεταξύ των προσφύγων και των ανταλλάξιμων μετά τη Λωζάννη. Αν και η Πισιδία ανήκε στα νότια παραλία της Μικράς Ασίας, όπου οι ελληνορθόδοξοι είχαν φτάσει στην Ελλάδα μετά την καταστροφή,³²² η προσφυγοποίηση του πληθυσμού από το λόγο του καταστατικού αποφεύγεται. Η παράλειψη της λέξης πρόσφυγας έγινε έντεχνα γιατί ο πρόσφυγας ήταν συνδεδεμένος με αρνητικά στερεότυπα, όπως της έλλειψης ελληνικής καταγωγής λόγω της γλωσσικής ιδιαιτερότητας. Οι πληθυσμοί των εσωτερικών επαρχιών στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν τουρκόφωνοι.³²³ Πράγματι σύμφωνα και με την προφορική μαρτυρία του τωρινού Προέδρου του Συλλόγου, οι πρόγονοί του ήταν στην πλειονότητά τους τουρκόφωνοι. Συνεπώς εύλογα παραλείπεται η λέξη πρόσφυγας και επιλέγεται *οι καταφυγόντες Έλληνες*, μιας και το διακύβευμα του Συλλόγου ήταν η ομαλή ένταξη της ομάδας στην ελληνική κοινωνία.

Όσον αφορά τον χαρακτήρα του Συλλόγου μπορεί να μην υπήρχε η έμφυλη διάκριση στο κριτήριο για την εγγραφή νέων μελών, όμως μελετώντας το καταστατικό διαπιστώνεται ότι η γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα ψήφου για την εκλογή του εννεαμελούς Διοικητικού Συμβουλίου. Χαρακτηριστικά, το καταστατικό προέβλεπε «Ο Σύλλογος διοικείται υπό εννεαμελούς Διοικητικού Συμβουλίου εκλεγόμενου εκ των αρρένων μελών» (άρθρο 5).³²⁴

Όσον αφορά την πολιτική ταυτότητα του Συλλόγου, το βέβαιο είναι ότι απαγορευόταν ρητά από το καταστατικό η σχέση των επίτιμων μελών και του Προέδρου με τα Κομμουνιστικά κόμματα. Χαρακτηριστικά το τρίτο άρθρο ανέφερε «Απαγορεύεται ανακήρυξις επίτιμων μελών ή Προέδρων προσώπων ανηκόντων εις Κομμουνιστικά ή αναρχικά εν γένει Σωματεία. Παν μέλος ανήκον εις εν από τα ανωτέρω Σωματεία διαγράφεται. Όταν πρόκειται περί κομμουνιστικού στοιχείου κατέχοντος θέσιν εις το Διοικητικόν Συβούλιον τούτο εκπίπτει του δικαιώματος και

³²². Δημήτρης Σταματόπουλος, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Αντ. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001, σ. 95-97.

³²³. Στο ίδιο, σ. 95.

³²⁴. «Καταστατικόν- Κοινότης Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», ό.π., σ. 1.

αντικαθίσταται αμέσως υπό του πρώτου επιλαχόντος εις το αξίωμα». ³²⁵ Προφανώς ο Σύλλογος δεν ήθελε στους κόλπους του αριστερά στοιχεία γεγονός που ερμηνεύεται σύμφωνα με τη γενικότερη στάση του προσφυγικού κόσμου απέναντι στην αριστερά κατά τον Μεσοπόλεμο.

Εκείνη την περίοδο μπορεί να είχε δημιουργηθεί το ΚΚΕ και να αποτελούσε μια εναλλακτική επιλογή για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Εντούτοις, η πολιτική στάση του προκατόχου του, ΣΕΚΕ τόσο κατά τη μικρασιατική εκστρατεία, όσο και η στάση του κόμματος για την αποκατάσταση δεν εξυπηρετούσε τον προσφυγικό κόσμο. Η αντίθεση του κόμματος στις αλυτρωτικές προσδοκίες των ελληνορθόδοξων πληθυσμών κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας ήταν ακόμη νωπές. ³²⁶ Επίσης η στάση του ΣΕΚΕ στην Γ' Κομμουνιστική Διεθνή για το Μακεδονικό ζήτημα ³²⁷ έθιγε το δικαίωμα για αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες θεωρούσαν ως αποκλειστικό εκφραστή τους τη βενιζελική παράταξη, η οποία προωθούσε την αγροτική μεταρρύθμιση. Συνεπώς, μέχρι το 1930 ο βαθμός επιρροής του ΚΚΕ ήταν μικρός στον προσφυγικό κόσμο. Για αυτό και ο συγκεκριμένος Σύλλογος ήταν αρνητικά διακείμενος προς το ΚΚΕ.

Επίσης, σημαντικό τμήμα των προσφύγων δεν εκφράστηκε πολιτικά από το ΚΚΕ, γιατί όπως επισημαίνει και ο Κ. Τσουκαλάς «σε καμία περίπτωση δεν θέλησε να αποποιηθεί την αστική του προέλευση και δεν έπαψε να προσβλέπει στην κοινωνική και οικονομική του αποκατάσταση». ³²⁸ Παρά την απασχόλησή τους σε εργατικά επαγγέλματα δεν είχαν την αίσθηση, ότι ανήκουν στην εργατική τάξη. Γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τα επαγγέλματα που ασκούσαν τα ιδρυτικά μέλη του Συλλόγου, τα οποία στην πλειονότητά τους κατατάσσονταν στα μεσαία και κατώτερα εργατικά στρώματα. Συγκεκριμένα, ο Πρόεδρος και ο Ταμίας ήταν έμποροι, ο Αντιπρόεδρος και ο Γραμματέας ήταν κεραμοποιοί, ο ειδικός γραμματέας ήταν σιδηρουργός και τα μέλη ήταν ξυλουργός, κτίστης και παντοπώλης. ³²⁹

Ο Σύλλογος εκτός από φορέας συγκρότησης και διαφύλαξης της ιδιαίτερης εθνοτοπικής μνήμης, ανέπτυξε και τη δραστηριότητα της έκδοσης πιστοποιητικών

³²⁵. Στο ίδιο.

³²⁶. Philip Carabott, «Οι Έλληνες κομμουνιστές και η μικρασιατική εκστρατεία», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992.

³²⁷. Αλέκος Παπαπαναγιώτου, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918-1939*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

³²⁸. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η ελληνική τραγωδία από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1981, σ. 29

³²⁹. «Ονομαστικός Κατάλογος- Καταστατικών- Κοινότης Νησίου (Εγυρδίου) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι», ό.π.

καταγωγής για την πρακτική εξυπηρέτηση των μελών του σχετικά με την αποκατάστασή τους. Συγκεκριμένα, ο Σύλλογος παρείχε πιστοποιητικά οικογενειακής κατάστασης,³³⁰ στα οποία επιβεβαιωνόταν η προσφυγική ιδιότητα και η προέλευση από την κοινότητα του Νησιού της Πισιδίας προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την οικιστική αποκατάσταση της οικογένειας. Οι αιτούντες προσέφευγαν στο Σύλλογο ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασής τους, βέβαια απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η καταγωγή τους από την κοινότητα του Νησιού της Πισιδίας.

Στις 18 Δεκεμβρίου του 1926 ιδρύθηκε ο Μικρασιατικός Σύλλογος «Η Παμβιθυνιακή» με έδρα τη Νέα Κοκκινιά με χαρακτήρα αλληλοβοηθητικό και κοινωνικό.³³¹ Η παρουσία 66 συλλόγων στην περιοχή και η φιλεκπαιδευτική δράση της *Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Χουδίου*, μαρτυρούσαν την εμπειρία των Βιθυνίων στη σωματειακή οργάνωση.

Ο Σύλλογος αυτοπροσδιορίζεται ως μικρασιατικός δηλώνοντας τη νέα συλλογική μικρασιατική ταυτότητα με σημείο αναφοράς τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Ταυτόχρονα, όμως με τη μεγάλη Μικρασιατική ταυτότητα υπάρχει κι η ιδιαίτερη Βιθυνιακή, η οποία δηλώνει τον συγκεκριμένο τόπο καταγωγής από τη Μικρά Ασία. Η πολιτισμική συνάφεια των προσφύγων που ίδρυσαν τον Σύλλογο στηριζόταν στην τοπικότητα της χαμένης πατρίδας και το τραύμα της απώλειάς της. Από την επωνυμία *Παμβιθυνιακή* γίνεται αντιληπτός ο επιδιωκόμενος σκοπός της συγκέντρωσης των καταγόμενων από τη Βιθυνία προσφύγων. Στη Νέα Κοκκινιά είχε συγκεντρωθεί μια σχετικά μεγάλη πληθυσμιακή ομάδα από τη Βιθυνία. Έτσι ο Σύλλογος επιδίωκε να αποτελέσει το σημείο αναφοράς όλων των Βιθυναίων, ώστε να δημιουργηθεί μια φαντασιακή κοινότητα από τους απανταχού διασκορπισμένους στην Ελλάδα Βιθυναίους και να δημιουργηθούν δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ τους.

Ο σκοπός της ίδρυσης του Συλλόγου σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο ήταν «η μετ' επιμέλειας εξακρίβωσις των αναγκών του συνόλου και η κατά το δυνατόν θεραπεία αυτών».³³² Ο σκοπός σε σχέση με άλλα σωματεία είναι λίγο ασαφής. Εντύπωση δημιουργεί η λέξη *συνόλου*, η οποία μπορεί να ερμηνευτεί διττά, είτε το σύνολο των προσφύγων του συνοικισμού, είτε αποκλειστικά των μελών του Συλλόγου, τα οποία λόγω της εθνοτοπικής τους ταυτότητας αποτελούσαν μια

³³⁰ «Πιστοποιητικόν», *Αρχείο Συλλόγου Κοινότητος Νησιού Εγυρδέρ Πισιδίας*, Νίκαια· βλ. Παράρτημα, Πιστοποιητικό.

³³¹ «Καταστατικόν- Μικρασιατικού Συλλόγου η Παμβιθυνιακή», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

³³² Στο ίδιο, σ. 1.

συλλογικότητα. Αναπτύχθηκαν ισχυροί δεσμοί, αλληλοβοήθειας για να καλυφθούν οι ανάγκες των μελών.

Ο Σύλλογος προκειμένου να επιτύχει τους σκοπούς του ανέπτυξε πολιτική δράση με την ευρύτερη έννοια, με μια σειρά ενεργειών, όπως διατυπώθηκε στο τρίτο άρθρο, «η του σκοπού επίτευξις επιδιώκεται δια της δημοσιεύσεως δημοσιευμάτων αρμοδίων δι' υπομνημάτων προς την Βουλήν και Κυβέρνησιν, ως κι δια παντός άλλου μέσου κριθησομένου αναγκαίου υπό του συνόλου».³³³ Ο Σύλλογος λειτουργούσε ως ομάδα πίεσης για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων των μελών του έτσι άρθρωνε δημόσιο λόγο και θα ανέπτυξε σχέσεις τόσο με τη Κυβέρνηση, όσο και με τους Βουλευτές. Στο σημείο αυτό μπορούμε να υποθέσουμε ότι ίσως και τα ίδια τα μέλη του να ανέπτυσαν πολιτική δράση λαμβάνοντας υπόψιν ότι από το συγκεκριμένο Σύλλογο προήρθε ο μετέπειτα Δήμαρχος της πόλης και Βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, Ιωάννης Μελλάς.³³⁴ Έτσι λοιπόν αν και ο Σύλλογος είχε τον μανδύα του αλληλοβοηθητικού δεν απέκλειε την πολιτική δράση.

Όσον αφορά την εγγραφή νέων μελών ο Σύλλογος όριζε ρητά στο πέμπτο άρθρο, «Μέλη εγγράφονται οι εν Ελλάδι Βιθυνείς».³³⁵ Έτσι επιβεβαιώνεται η παρουσία της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας. Τα κοινά στοιχεία των μελών της ένωσης ήταν η μνήμη της χαμένης πατρίδας και το τραύμα της απώλειας. Η μνήμη στηρίζεται τόσο στη θετική εκδοχή της προηγούμενης ζωής, όσο και στο τραύμα της καταστροφής της ιδιαίτερης πατρίδας. Τα μέλη του Συλλόγου κατασκευάζουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους πάνω στην ανάμνηση της χαμένης πατρίδας και χρησιμοποιούν τις μνημονικές πρακτικές αφενός για να επουλώσουν, το συλλογικό τραύμα μέσα από την ανάμνηση, και αφετέρου για επιτύχουν την ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία προβάλλοντας την προαιώνια ελληνική ταυτότητα της χαμένης τους πατρίδας.

Χαρακτηριστικά, ο Σύλλογος χρησιμοποίησε τη μνημονική τεχνική, της επιμνημόσυνης δέησης, ορίζοντας συγκεκριμένη ημέρα μνήμης για την καταστροφή της Βιθυνίας. Σύμφωνα με το καταστατικό «Μια των ημερών του πρώτου δεκαπενθημέρου του μηνός Ιουνίου οριζόμενη υπό του Διοικητικού Συμβουλίου. Θεωρείτε ημέρα βαθυτάτου πένθους επί τη καταστροφή της Βιθυνίας και τελείται κατ' αυτήν μνημόσυνον και αναρτάται επί του καταστήματος του Συλλόγου σημαία

³³³. Στο ίδιο.

³³⁴. Στο ίδιο.

³³⁵. Στο ίδιο.

μελανή φέρουσα εις το μέσον λευκοίς γράμμασι τα εξής: ώλετο Βιθυνία κατά Ιούνιον 1920» (άρθρο 27).³³⁶ Η ημέρα μνήμης αναφέρεται στα γεγονότα του 1920 και στις διώξεις των ελληνορθόδοξων από τον τουρκικό εθνικισμό». ³³⁷ Βέβαια, οι διώξεις των ελληνορθόξων στη Βιθυνία είχαν ξεκινήσει από το 1914 με την είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ Παγκόσμιο.³³⁸ Η μνημονική πρακτική του συλλογικού πένθους χρησιμοποιείται ως *commemoration of the lost homelands*.³³⁹ Η συγκεκριμένη μέρα της επιμνημόσυνης δέησης λειτουργεί όπως αναφέρει ο Eric Hobsbawm, «ως επινοημένη παράδοση, η οποία συμβολίζει την κοινωνική συνοχή και δημιουργεί το αίσθημα της ταυτοποίησης σε μια κοινότητα». ³⁴⁰ Τη φαντασιακή κοινότητα της Βιθυνίας.

Με την ημέρα της μνήμης της καταστροφής της ιδιαίτερης πατρίδας τα μέλη βιώνουν το συλλογικό τραύμα και οι δεσμοί μεταξύ τους ενισχύονται. Στη συγκεκριμένη περίπτωση το πένθος, ο θάνατος και η απώλεια λειτουργούν ενοποιητικά για τα μέλη του συλλόγου, ενώ ταυτόχρονα κληροδοτούν τη μνήμη της χαμένης πατρίδας στις επόμενες γενιές. «Η μνημονική της προσφυγιάς προσανατολίζεται, με άξονες τη θρησκεία και το έθνος, την ηρωική πλευρά του μικρασιατικού δράματος και το χαμό. Η μνήμη οργανώνεται τοπικά και χρονικά εστιάζοντας στο μακρινό παρελθόν». ³⁴¹

Βέβαια η συλλογική μνήμη του Συλλόγου ακουμπά στις αναμνήσεις από τη Βιθυνία και ιδιαίτερα στις τραυματικές εμπειρίες, οι οποίες βρίσκονται πάντα στο επίκεντρο της σκέψης της συλλογικότητας. ³⁴² Επίσης, σύμφωνα και με τη Ρίκα Μπεβενίστε «Στις αναμνηστήριες τελετές αναπαρίσταται ο ιστορικός, κοινωνικός και πολιτισμικός λόγος που το παρόν προβάλλει στο παρελθόν». ³⁴³ Συνεπώς, τα μέλη του συλλόγου κατασκευάζουν τη συλλογική τους μνήμη για το παρελθόν και την καταστροφή της Βιθυνίας σύμφωνα με τις επιταγές του παρόντος και της εθνικής

³³⁶. «Καταστατικόν- Μικρασιατικού Συλλόγου η Παμβιθυνιακή», *ό.π.*, σ. 6.

³³⁷. 23 Ιουνίου 1923, το Ολοκαύτωμα Φουλατσίκ της Βιθυνίας, <http://mikrasiatis.gr/olokaytoma-sto-foulatzik-vithynias/> (προσπέλαση 17/2/16).

³³⁸. Για τις καταστροφές συγκεκριμένων χωρίων της περιοχής. Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Η μαύρη βίβλος, διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Κωνσταντινούπολη, Τυπογραφείο Πατριαρχείου, 1919, σ. 191-195.

³³⁹. Haris Exertzoglou, "Organizing the memory of the „lost Homelands“, *ό.π.*

³⁴⁰. Eric Hobsbawm, Η επινόηση της παράδοσης, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004, σ.18-19.

³⁴¹. Μιχάλης Βαρλάς, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», *ό.π.* σ. 166.

³⁴² Maurice Halbwachs, Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης, Αθήνα, Νεφέλη, 2013, σ. 174.

³⁴³. Ρίκα Μπεβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο Ρ. Μπεβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995, σ. 23.

μνήμης για το μικρασιατικό ελληνισμό, προκειμένου να ενσωματωθούν στο εθνικό αφήγημα των Ελλήνων. Έτσι, η μνήμη του παρελθόντος ανάγεται στην ιστορία των αναπαραστάσεων με τα μάτια πάντα του παρόντος.

Ο Σύλλογος, όπως και οι υπόλοιποι είχαν ως δραστηριότητα την έκδοση πιστοποιητικών, όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα στο Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας.³⁴⁴ Από τα οχτώ πιστοποιητικά στα έξι έχουν δηλώσει ως ιδιαίτερη καταγωγή το Ορτάκιοϊ της Βιθυνίας. Πράγματι, στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς είχε εγκατασταθεί μεγάλος αριθμός προσφύγων από τη συγκεκριμένη περιοχή ανάμεσά τους και το μέλος του Συλλόγου, Ιων. Μελάς, ο οποίος έδωσε και την ονομασία στο Δήμο της Νίκαιας. Άλλη μια απόδειξη συλλογικής μνημονικής πρακτικής, της ονοματοθεσίας του οικιστικού συνόλου.³⁴⁵ Στα πιστοποιητικά εντοπίστηκε και η σφραγίδα του Συλλόγου, η οποία συμβολίζει ένα δαδί αναμμένο, το οποίο παραπέμπει σε αρχαιοελληνικό παρελθόν.³⁴⁶

Στο ΙΑΕΤΕ εντοπίστηκαν εξήντα πιστοποιητικά,³⁴⁷ τα οποία είχαν εκδοθεί από το «Σωματείο Ρενκιωτών Άγιος Γεώργιος» της Νέας Κοκκινιάς κατά τα έτη 1926-1927.³⁴⁸ Στοιχείο που επιβεβαιώνει την ύπαρξη και την εκδοτική δραστηριότητα του Σωματείου, πριν από την επίσημη κρατική αναγνώρισή του. Εντούτοις, η εγγραφή στο βιβλίο αναγνωρισμένων Σωματείων έγινε στις 30 Ιανουαρίου 1929 σύμφωνα με την έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου Πειραιώς. Η επωνυμία του Σωματείου ήταν «Αδελφότης των εκτός του Ρένκιου εγκατεστημένων Ρενκιωτών ο Άγιος Γεώργιος».³⁴⁹ Ο σκοπός του σωματείου ήταν αλληλοβοηθητικός.

Το καταστατικό του Σωματείου δυστυχώς δεν βρέθηκε ούτε στο Πρωτοδικείο, ούτε στον τωρινό «Σύλλογο Ρενκιωτών της Νίκαιας», ο οποίος επανιδρύθηκε μεταπολεμικά, τον Απρίλιο του 1946.³⁵⁰ Αρχικά, από την επωνυμία δηλώνεται η ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα των Ρενκιωτών. Το Σωματείο αναγνωρίστηκε, ως «Αδελφότητα Ρενκιωτών», η οποία δηλώνει την επιθυμία των ιδρυτικών μελών να συγκεντρώσουν τους απανταχού Ρενκιώτες στο Σωματείο ή αν δεν ήταν εφικτό μέσω δικτύων να έχουν ως σημείο αναφοράς τους το Σωματείο.

³⁴⁴. «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

³⁴⁵. Connerton Paul, *How societies remember*, UK, University Cambridge Press, 1998, 1-12.

³⁴⁶. Βλ. Παράρτημα, σφραγίδα «Παμβιθυναϊκής Ένωσης».

³⁴⁷. Βλ. Παράρτημα, Πιστοποιητικό από «Σύλλογο Ρενκιωτών».

³⁴⁸. «Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων», *Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής*, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

³⁴⁹. *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

³⁵⁰. «Πρακτικά Διοικητικού Συμβουλίου», *Αρχείο Συλλόγου Ρενκιωτών*, Νίκαια.

Η πολιτισμική συνάφεια, που ωθούσε τα άτομα στην εθελοντική συσσωμάτωση ήταν η κοινή προέλευση, δηλαδή η εθνοτοπική ταυτότητα και η μνήμη της χαμένης πατρίδας: η ανάμνηση της προηγούμενης ζωής στο Ρένκιοι μια περιοχή κοντά στα Στενά των Δαρδανελλίων. Η κωμόπολη αριθμούσε πέντε χιλιάδες κατοίκους όλους ελληνορθόδοξους, εκτός από τους εκπροσώπους του Οθωμανικού Κράτους. Η γλώσσα ήταν ελληνική και το τοπικό ιδίωμα έμοιαζε με αυτό της Μυτιλήνης, όπως αναφέρει σχετική βιβλιογραφία.³⁵¹

Η ιδιαίτερη τοπική μνήμη με τις πολιτισμικές της παραδόσεις και το τραύμα της εξόδου από το Ρένκιοι ώθησε στην εθελοντική συσσωμάτωση και τη δημιουργία της συλλογικότητας στο νέο τόπο εγκατάστασης τους. Οι Ρενκιώτες είχαν δεχθεί τον πρώτο διωγμό του 1914, έπειτα παλιννόστησαν και εντέλει εγκατέλειψαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης το 1923.³⁵² Οι προσωπικές τραυματικές μνήμες της εγκατάλειψης, παρά την ποικιλία τους συγκροτούν τη συλλογική εθνοτοπική μνήμη των μελών του Σωματείου.

Στην επωνυμία υπάρχει η αναφορά στον Άγιο Γεώργιο, ο οποίος ήταν και ο προστάτης άγιος του Σωματείου. Ο Άγιος Γεώργιος παρέπεμπε αφενός στον μεγαλύτερο μαχαλά στο Ρένκιοι,³⁵³ και αφετέρου στη θρησκευτική εορτή με το πανηγύρι.³⁵⁴ Συνεπώς, η επωνυμία μαρτυρά στοιχεία τοπικής και πολιτισμικής ταυτότητας που δίνουν την αίσθηση του συνανήκειν στα μέλη. Επίσης, το Σωματείο είχε την έδρα του στην οδό Γρεβενών στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου στην Νέα Κοκκινιά, στην οποία είχαν εγκατασταθεί πολλοί Ρενκιώτες, Καππαδόκες και Δαρδανελλιώτες.³⁵⁵ Η επωνυμία του Αγίου Γεωργίου ήταν μια μνημοτεχνική, η οποία επιβεβαιώνει την επαναπρόσληψη των πολιτισμικών θεσμών από το οθωμανικό παρελθόν.

Το Σωματείο ιδρύθηκε, ως αλληλοβοηθητικό τονίζοντας τους ισχυρούς δεσμούς και το πνεύμα αλληλοβοήθειας που αναπτυσσόταν στη συλλογικότητα. Το Σωματείο, όπως είδαμε έκδιδε πιστοποιητικά προσφυγικής ταυτότητας, στα οποία επιβεβαιωνόταν η καταγωγή από το Ρένκιοι. Στο αρχείο του Συλλόγου φυλάσσεται το βιβλίο καταχώρησης των καταγόμενων από το Ρένκιοι, το οποίο χρησιμοποιούνταν ως ληξιαρχικό βιβλίο και λειτουργούσε ως διαπιστευτήριο για την έκδοση των

³⁵¹. Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, *Ο τελευταίος ελληνισμός του Ρενκιοϊ (Οφρύνιου)*, Ασπροβάλτα, Δήμος Ασπροβάλτας και Μικρασιατικός Πολιτιστικός Σύλλογος Ασπροβάλτας, 2002, σ. 22-23.

³⁵². Στο ίδιο, σ. 96-109.

³⁵³. Γιώργος Α. Γιαννακόπουλος, *ό.π.*, σ. 24.

³⁵⁴. Στο ίδιο, σ. 67-72.

³⁵⁵. Αρχοντία Παπαδοπούλου, *ό.π.*, σ. 65.

πιστοποιητικών προσφυγικής ταυτότητας. Αναμφίβολα ο ρόλο του Σωματείου ήταν σημαντικός για τις πρακτικές εξυπηρετήσεις για την ένταξή τους στον προσφυγικό κόσμο σε ένα συμβολικό επίπεδο.

Από την έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου βρέθηκε, ότι στις 28 Απριλίου του 1929 ιδρύθηκε ο προσφυγικός «Σύλλογος Μυλασσέων η Οσία Ξένη» με σκοπό αλληλοβοηθητικό.³⁵⁶ Η επωνυμία του Συλλόγου δηλώνει την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα, ο οποία μπορεί να είναι διακριτή, αλλά αποτελούσε μέρος της συλλογικής προσφυγικής ταυτότητας. Η πολιτιστική συνάφεια των μελών αφορούσε την τοπικότητα της χαμένης πατρίδας. Η ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα εμπεριείχε διακριτά τοπικά και πολιτισμικά πρότυπα, χωρίς όμως υπαρκτό γεωγραφικό χώρο, έτσι η χαμένη πατρίδα ήταν μνημονικά ανακλημένη με νοσταλγικούς τόνους. Η απώλεια του τόπου παράγει την μνημειοποίηση των χαμένων πατρίδων. Το τραύμα του εκτοπισμού και της απώλειας της γενέτειρας επουλώνεται μέσω των χαμένων πατρίδων ενώ ταυτόχρονα συγκροτούν τη νέα προσφυγική ταυτότητα.

Επίσης, στην επωνυμία του Συλλόγου διακρίνεται το θρησκευτικό στοιχείο, το οποίο είχε ιδιαίτερη σημασία για τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας των μελών. Η Οσία Ξένη αφενός πρόβαλε την έντονη θρησκευτικότητα, την οποία υπερθεμάτιζαν οι πρόσφυγες έναντι των γηγενών, αφετέρου αποτελούσε στοιχείο της χαμένης πατρίδας. Η Οσία Ξένη παρέπεμπε στην προστάτιδα αγία της περιοχής των Μυλασσίων. Στη Νέα Κοκκινιά οι πρόσφυγες είχαν ανεγείρει το ναό της Οσίας Ξένης το 1925, όπου ο αρχιμανδρίτης είχε μεταφέρει το λείψανο της Οσίας από τα Μύλασσα, στη Νέα Κοκκινιά. Συνεπώς η αναφορά στην επωνυμία αποτελούσε συνεκτικό στοιχείο της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας. Ακόμη, δείχνει την επαναπρόσληψη των παλαιών θεσμών στο νέο περιβάλλον με σκοπό να οικειοποιηθούν τον ξένο χώρο υποδοχής μέσω των μνημοτεχνικών πρακτικών. Χαρακτηριστικά κατά τον Μ. Βαρλά «Δημιουργήθηκε μια εικόνα μεταφύτευσης του μικρασιατικού ελληνισμού στην Ελλάδα, όπου αυτός θα συνέχιζε την παλιά του ζωή σε νέο γεωγραφικό χώρο».³⁵⁷

Ο σκοπός του Συλλόγου σύμφωνα με το πρακτικό της ίδρυσης ήταν «η εξυπηρέτηση απάντων των ιδιωτικών και Κοινοτικών προσφυγικών δικαιωμάτων, των απανταχού της Ελλάδος ευρισκόμενων, ως και η αντιπροσώπευσης των

³⁵⁶. «Καταστατικόν – Σύλλογος Μυλασσέων Οσία Ξένη», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

³⁵⁷. Μιχάλης Βαρλάς, *ό.π.*, σ. 167.

Προσφύγων ενώπιον πάσης αρχής επί ζητημάτων ανταλλαγής και λοιπών».³⁵⁸ Η ανάγκη υπεράσπισης και προώθησης των προσφυγικών συμφερόντων όσων αφορούν κυρίως την αποζημίωση ήταν η βασική αιτία της ίδρυσης του Συλλόγου. Είναι αξιοσημείωτο, ότι ενώ ο σύλλογος στην επωνυμία του δηλώνει την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα, μετά ο λόγος του απευθύνεται σε όλους τους πρόσφυγες αναγνωρίζοντας τη νέα συλλογική προσφυγική ταυτότητα. Συνεπώς, παρατηρείται συνύπαρξη της εθνοτοπικής και προσφυγικής ταυτότητας. Η ιδιαίτερη, διακριτή εθνοτοπική ταυτότητα, αποτελούσε μέρος της ενιαίας υπερβατικής προσφυγικής.

Ο Σύλλογος έθετε το ζήτημα της αποζημίωσης, το οποίο ήταν καίριο για τον προσφυγικό κόσμο. Το 1929 ήταν χρονιά έντονης διπλωματικής κίνησης όσον αφορά την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Τα οικονομικά ζητήματα ανάμεσα στις δυο χώρες βρίσκονταν στην επικαιρότητα, καθώς απασχολούσαν και ανησυχούσαν τον προσφυγικό κόσμο. Ένα χρόνο πριν, το *Ελεύθερο Βήμα* ανέφερε τις συντονισμένες κινήσεις της ΠΟΑΔΑ των άλλων προσφυγικών σωματείων προς την Κυβέρνηση για τα εκκρεμή ζητήματα των ανταλλαξιμών.³⁵⁹ Η ίδρυση σωματείων στη δεδομένη χρονική συγκυρία αποτελούσε ένδειξη για την ανησυχία του προσφυγικού κόσμου για τα δικαιώματά του.

Όσον αφορά την κοινωνική σύνθεση του Συλλόγου από τα επαγγέλματα των ιδρυτικών μελών συνάγεται, ότι ανήκαν στα μεσαία προς ανώτερα αστικά κοινωνικά στρώματα. Από τα εννέα μέλη, ο Πρόεδρος ήταν αρτοποιός, ο Αντιπρόεδρος και ο Γεν. Γραμματέας ήταν έμποροι, ο Ταμίας οινοπώλης και ανάμεσα στους Συμβούλους ήταν ένας ιατρός, αρτοποιός, μάγειρας, επιχειρηματίας και εργοδηγός.³⁶⁰

Από την έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου ανευρέθηκε η ίδρυση του «Σωματείου Ένωσις Σμυρναίων», στις 22 Νοεμβρίου του 1929 με σκοπό κοινωνικό και φιλανθρωπικό και έδρα την Νέα Κοκκινιά.³⁶¹ Από την επωνυμία του Σωματείου διαπιστώνεται η παρουσία της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας. Στο συννοικισμό είχε εγκατασταθεί σημαντική μερίδα προσφύγων από τη Σμύρνη και προκαλεί εντύπωση η καθυστέρηση της ίδρυσης ενός σωματείου με αναφορά στην πιο επιφανή πόλη της Μικράς Ασίας, ύστερα από την παρέλευση έξι χρόνων από την ανέγερση του συννοικισμού.

³⁵⁸ «Πρακτικόν - Καταστατικόν - Σύλλογος Μυλασσέων Οσία Ξένη», ό.π. σ. 1..

³⁵⁹ «Προσφυγικά», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 12/9/1928.

³⁶⁰ «Πρακτικόν - Πίνακας των αποτελούντων την Διοίκησιν - Σύλλογος Μυλασσέων Οσία Ξένη», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς

³⁶¹ «Καταστατικόν - Ένωσις Σμυρναίων», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς.

Σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του καταστατικού, «σκοπός της Ένωσης είναι η φροντίδα των συμφερόντων των κατοίκων του Συνοικισμού Ν. Κοκκινιάς Σμυρναίων, η εξεύρεσις εργασίας, η βελτίωσις των συνθηκών της διαβίωσις αυτών από απόψεως υγιεινής και ψυχαγωγίας, η θεραπεία των τοπικών αναγκών του αυτού Συνοικισμού, η οικονομική ενίσχυσις των απόρων ασθενών μελών της Ενώσεως και η εξεύρεσις εργασίας εις τους εξ αυτών στερουμένους τοιαύτης».³⁶²

Η ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα και οι ισχυροί δεσμοί των μελών δηλώνεται και από την ιεράρχηση των σκοπών της Ένωσης. Πρώτιστο μέλημα του Σωματείου ήταν η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των Σμυρναίων, η εύρεση εργασίας και η υγιεινή και η ψυχαγωγία αυτών και μετά η εξυπηρέτηση των γενικότερων τοπικών αναγκών του προσφυγικού συνοικισμού. Συνεπώς, η Ένωση φαινόταν ότι λειτουργούσε ως εκπρόσωπος των συμφερόντων της αποκατάστασης των Σμυρναίων μέσα στο συνοικισμό και έπειτα ως ομάδα πίεσης συλλήβδην των εγκατεστημένων προσφύγων.

Η Ένωση λειτουργούσε ως κοινωνικό σωματείο, το οποίο μεριμνούσε για την επίλυση των πρακτικών αναγκών της αποκατάστασης των Σμυρναίων του συνοικισμού και ενδιαφερόταν επίσης για την εύρεση εργασίας, μιας και το κράτος δεν συμπεριλάμβανε την εργασία στην αστική αποκατάσταση. Για την ενσωμάτωση των προσφύγων η αποκατάσταση και η παραγωγική απασχόληση ήταν οι βασικές προϋποθέσεις.

Το αίσθημα αλληλοβοήθειας και οι ισχυροί δεσμοί, που αναπτύσσονται μέσα στη σωματειακή ζωή δηλώνονταν από την φροντίδα των άπορων ασθενών μελών και την προσπάθεια για εύρεση εργασίας, καθώς και από την κάλυψη των εξόδων της κηδείας των ενδεών μελών της Ένωσης (άρθρο 17).³⁶³ Το ζήτημα της επαγγελματικής αποκατάστασης των αστών προσφύγων ήταν ιδιαίτερα δύσκολο. Οι πρόσφυγες ανεξαρτήτου φύλου και ηλικίας ήταν πρόθυμοι να κάνουν οποιαδήποτε δουλεία προκειμένου να επιβιώσουν.³⁶⁴ Μπορεί να μην απασχολήθηκαν όλοι στη βιομηχανική παραγωγή και να μην πραγματοποιήθηκε απόλυτα το όραμα της εκβιομηχάνιση της χώρας και του οικονομικού εκσυγχρονισμού, που πρόσβλεπε ο Βενιζέλος,³⁶⁵ όμως η

³⁶² Στο ίδιο, σ. 1.

³⁶³ «Καταστατικών – Ένωσης Σμυρναίων», ό.π., σ. 8.

³⁶⁴ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, 1993· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993·

³⁶⁵ Μαργαρίτα Δρίτσα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Θ. Βερέμης- Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, 1989, σ. 53· Κώστας

διαθεσιμότητά και η ετοιμότητά τους να εργαστούν με φθηνά ημερομίσθια και οι ειδικές γνώσεις τους βοήθησαν την ανάπτυξη συγκεκριμένων κλάδων της βιομηχανικής παραγωγής,³⁶⁶ όπως η ταπητουργία και η κλωστοϋφαντουργία, οι οποίες στελεχώθηκαν κυρίως από τη γυναικεία εργασία.³⁶⁷ Επίσης, η κυβέρνηση έδινε κίνητρα στους πρόσφυγες να απασχοληθούν με τον κλάδο των οικοδομικών υλικών ώστε να αποφευχθεί η προλεταριοποίηση τους.³⁶⁸

Η Ένωση λειτουργούσε, ως ομάδα πίεσης για τη διευθέτηση των γενικών τοπικών αναγκών που αντιμετώπιζε ο συνοικισμός. Μεριμνούσε για την υγιεινή διότι τα προβλήματα υγείας ήταν πολλά στο συνοικισμό λόγω έλλειψης έργων κοινής ωφέλειας. Χαρακτηριστικά, το *Ελεύθερον Βήμα* το 1928 επισήμανε την ανάγκη εκκένωσης των βόθρων στο συνοικισμό.³⁶⁹ Η έλλειψη αποχετευτικού συστήματος, τα κοινά αποχωρητήρια και τα προβλήματα στην ύδρευση που ήδη αναφέραμε έκαναν τη ζωή στο συνοικισμό αρκετά δύσκολη.

Η αποχέτευση ήταν ανύπαρκτη με αποτέλεσμα τα νερά να ρίχνονται σε αυτοσχέδια ρυάκια που διέσχιζαν τους χωμάτινους δρόμους δίπλα στις κατοικίες των προσφύγων μεταφέροντας λύματα. Οι ανθυγιεινές συνθήκες διαβίωσης εντεινόνταν στη φτωχή γειτονιά των Κιλικιανών της Νέας Κοκκινιάς, όπου οι πρόχειρες οικιστικές κατασκευές ήταν έκθετες στα καιρικά φαινόμενα, οι χώροι υγιεινής και τα πλυντήρια ήταν κοινόχρηστα και οι δρόμοι ήταν αδιάβατοι από το βούρκο.³⁷⁰ Δυστυχώς, η άθλια κατάσταση του συνοικισμού παρέμεινε για αρκετά χρόνια ίδια όπως φαίνεται από το πρωτοσέλιδο της Ακρόπολης το 1933 με χαρακτηριστικά λόγια «Οι εμπειρογνώμονες της ΚτΕ ας μεταδώσουν την φρίκην των εις όλον τον πολιτισμένον κόσμον δι' ό,τι τρομακτικόν και απαίσιον θ' αντικρύσουν εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς».³⁷¹

Όσον αφορά την ψυχαγωγία των μελών η Ένωση οργάνωνε εορτές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις τις οποίες αναλάμβανε ειδικός έφορος (άρθρο 22).³⁷² Μέσα

Κωστής, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, Αθήνα, 1992.

³⁶⁶ Μιχάλης Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999, σ. 204-221.

³⁶⁷ Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 195-201.

³⁶⁸ Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* τ. 7, ό.π. σ. 115-118.

³⁶⁹ «Προσφυγικά», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Αθήνα, 12/9/1928.

³⁷⁰ Αρχοντία Παπαδοπούλου, ό.π., σ. 14.

³⁷¹ «Ιδου κ. Υπουργέ [...] την Ελλάδα», εφ. *Ακρόπολις*, αρ. 1546, 21/5/1933.

³⁷² «Καταστατικόν – Ένωσις Σμυρναίων», ό.π., σ. 8.

στη σωματειακή ζωή οι δεσμοί ανάμεσα στα μέλη γίνονταν ισχυρότεροι και παράλληλα αναπτυσσόταν η κοινωνικοποίηση. Επίσης, το περιεχόμενο των εορτών ήταν συναφές με τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις στη Σμύρνη, όπως μας επιβεβαίωσε ο τωρινός Πρόεδρος της Ένωσης. Μέσα από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις διατηρούνταν αναλλοίωτες οι μνήμες από τη ζωή στη χαμένη πατρίδα και ενισχύονταν η εθνοτοπική ταυτότητα. Βέβαια, η μνήμη είναι πάντα διαμεσολαβημένη και έτσι δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην ειδυλλιακή ζωή των χαμένων πατρίδων, ιδιαίτερα στην εικόνα της εύπορης ευτυχισμένης ζωής, απαλείφοντας τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου, των διώξεων και της βιαιότητας και από τις δύο πλευρές.

Ο χαρακτήρας της Ένωσης μπορεί να χαρακτηριστεί κλειστός γιατί έθετε την προϋπόθεση της ιδιαίτερης καταγωγής από τη Σμύρνη και των γύρω περιοχών για την εγγραφή των μελών (άρθρο 2).³⁷³ Συνεπώς με τον περιορισμό του κριτηρίου της καταγωγής ενισχύονταν η διακριτή τοπική ταυτότητα. Η πολιτισμική συνάφεια των μελών αφορούσε την χαμένη πατρίδα και το τραύμα της καταστροφής, το οποίο είχε πάρει μυθικές διαστάσεις και συμβόλιζε την απώλεια όλου του μικρασιατικού ελληνισμού. Χαρακτηριστικά, ο *Προσφυγικός Κόσμος* στο πρωτοσέλιδό του είχε δυο φωτογραφίες από την προκυμαία της Σμύρνης πριν και μετά την καταστροφή και τίτλο «Αν ίσως δε μας επιτρέπεται να ομιλώμεν δι' αυτή, ουδέποτε όμως θα τη λησμονήσωμεν».³⁷⁴

Όσον αφορά τα σύμβολα της Ένωσης, «Η σφραγίδα έχει σχήμα στρογγυλόν και εις το μέσον έχει γυναίκα κρατούσαν πυρσόν».³⁷⁵ Η γυναικεία μορφή υποθέτουμε ότι συμβόλιζε τη Σμύρνη. Ο πυρσός ήταν αρχαιοελληνικό σύμβολο έτσι με αυτό τον τρόπο υπονοείται και ο ελληνικός χαρακτήρας της Σμύρνης και οι προαιώνιοι δεσμοί των Ελλήνων με τη Μικρά Ασία. Συνεπώς, η Ένωση διατηρούσε την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα, η οποία ήταν μικρασιατική και εντασσόταν στην εθνική.

Από την έρευνα στο Αρχείο του Πρωτοδικείου του Πειραιά βρέθηκε η ύπαρξη της Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών.³⁷⁶ Η εμπειρία της εθελοντικής συσσωμάτωσης ήταν γνωστή στους Δαρδανελλιώτες από τα σωματεία που δρούσαν στην περιοχή των Στενών επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

³⁷³. Στο ίδιο, σ. 1.

³⁷⁴. «Αν ίσως δε μας επιτρέπεται να ομιλώμεν δι' αυτή, ουδέποτε όμως θα τη λησμονήσωμεν», εφ. *Προσφυγικός Κόσμος*, αρ. 13, 11/9/1927.

³⁷⁵. «Καταστατικόν – Ένωσης Σμυρναίων», ό.π., σ. 7.

³⁷⁶. «Καταστατικόν – Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών», *Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων Πειραιά*, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιώς

Δυστυχώς, η ακριβής ημερομηνία της «Αδελφότητας Δαρδανελλιωτών» της Νέας Κοκκινιάς δεν εντοπίστηκε, όμως τοποθετούμε την ίδρυσή της ανάμεσα στο 1934 έως το 1940. Η ίδρυση του σωματείου κατά το συγκεκριμένο διάστημα συμπεραίνεται, ύστερα από κάποιες λογικές υποθέσεις με βάση την ιστορία του συνοικισμού. Στο δεύτερο άρθρο του καταστατικού αναφέρεται η Νέα Κοκκινιά, ως Δήμος και όχι ως συνοικισμός, όπως συνηθιζόταν στα άλλα καταστατικά. Η Νέα Κοκκινιά αναγνωρίστηκε ως Δήμος το 1934³⁷⁷ και το 1940 μετονομάστηκε σε Νίκαια.³⁷⁸ Συνεπώς, εύλογα τοποθετείται η ίδρυση του σωματείου ανάμεσα στο συγκεκριμένο διάστημα.

Η «Αδελφότητα των Δαρδανελλιωτών» ιδρύθηκε με βάση την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα. Σκοπός του σωματείου ήταν «η ευρύτερη πνευματική, κοινωνική και εκπολιτιστική μόρφωσις των μελών του, δια διαλέξεων και άλλων ενδεδειγμένων μέσων και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών ως οι νομικοί και ηθικοί κανόνες κελεύουσι» (άρθρο 1).³⁷⁹ Όπως προκύπτει από το σκοπό του σωματείου, ο λόγος της ίδρυσης του ήταν κυρίως εκπολιτιστικός και φιλεκπαιδευτικός. Η διεκδίκηση των προσφυγικών συμφερόντων δεν αναφερόταν διότι η ίδρυση του Συλλόγου τοποθετείται χρονικά σε μια περίοδο, που είχε ολοκληρωθεί το μεγαλύτερο μέρος του έργου της αποκατάστασης και το ζήτημα της αποζημίωσης είχε εξασθενήσει με την πολιτική διευθέτηση που προέβλεπε το σύμφωνο της Άγκυρας. Συνεπώς, η «Αδελφότητα των Δαρδανελλιωτών» επικεντρώθηκε περισσότερο σε μορφωτικά και εκπολιτιστικά ζητήματα με σκοπό τη διατήρηση της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας.

Η παρουσία της εθνοτοπικής ταυτότητας επιβεβαιώνεται και στα άρθρα για την εγγραφή νέων μελών. Τακτικά μέλη ήταν μόνο οι Δαρδανελλιώτες κατοικούντες στην Νέα Κοκκινιά (άρθρο 3). Εντούτοις, «Πας Δαρδανελλιώτης μη εγγεγραμμένος εις τον Δήμον της Νέας Κοκκινιάς δεν έχει δικαίωμα ψήφου πλην των εν Π. Κοκκινιά και Κορυδαλλού κατοικούντων».³⁸⁰ Ως Αντεπιστέλλοντα μέλη, «εγγράφωσι πάντες οι Δαρδανελλιώτες διαμένοντας εκτός της Κοκκινιάς (άρθρο 4). Αξιοσημείωτο, όμως είναι ότι πέραν της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας, η Αδελφότητα έθετε και το κριτήριο της εντοπιότητας. Δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι Δαρδανελλιώτες, που κατοικούσαν στις γύρω περιοχές της Νέας Κοκκινιάς. Συνεπώς, η Αδελφότητα

³⁷⁷. ΦΕΚ 22 Α'/18-1-1934.

³⁷⁸. *Η Χ.Α.Ν στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης*, Νίκαια, Χ.Α.Ν, 2014, σ. 14.

³⁷⁹. «Καταστατικόν – Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών», *ό.π.*, σ. 1.

³⁸⁰. *Στο ίδιο*.

αναγνώριζε εκτός από την εθνοτοπική ταυτότητα και την τοπική. Η πρώτη είχε ως σημείο αναφοράς την χαμένη πατρίδα, τα Δαρδανέλλια και η δεύτερη την τοπική της Νέας Κοκκινιάς και των γύρω περιοχών. Συνεπώς η ταυτότητα που συγκροτείται δίνει διττό περιεχόμενο στην τοπικότητα, με αναφορά το τότε και το τώρα.

Ο τόπος εγκατάστασης λειτουργούσε ως νέα πολιτισμική συνάφεια. Στη διαμόρφωση της τοπικής ταυτότητας συνέβαλε η αναγνώριση του συνοικισμού σε Δήμο, πράξη με την οποία συμβολικά ενσωματώνονταν οι αμιγώς προσφυγικοί συνοικισμοί στο ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας και του Πειραιά. Η Νέα Κοκκινιά από το 1934 έπαψε να διακρίνεται από το κράτος, ως αμιγώς προσφυγικός συνοικισμός, και αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος Δήμος. Με την κρατική αναγνώριση των ανεξάρτητων Δήμων τυπικά το κράτος ενσωμάτωνε τους προσφυγικούς συνοικισμούς στον πολεοδομικό χάρτη και σε συμβολικό επίπεδο στο εθνικό, συνεπώς η ένταξη τους είχε αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα.

Το αίσθημα της αλληλοβοήθειας ήταν ανεπτυγμένο ανάμεσα στα μέλη, όπως γενικότερα αναπτύσσεται στην εθελοντική συσσωμάτωση. Ενδιαφέρον προκαλεί η έγγραφη αναφορά, ότι η Αδελφότητα συμμορφωνόταν στο νομικό και ηθικό πλαίσιο της εποχής. Η μεν συμμόρφωση με τους νόμους αναφέρεται προφανώς γιατί ήδη από το 1931 ο Βενιζέλος είχε αρχίσει να περιστέλλει τη σωματειακή οργάνωση. Η δε αναφορά στην ηθική παραπέμπει στον ηθικοπλαστικό και ίσως συντηρητικό χαρακτήρα της Αδελφότητας.

Όσον αφορά την επιλογή συμβόλων της Αδελφότητας, αυτά ήταν σύμφωνα με την φιλεκπαιδευτική και πνευματική δράση της. Χαρακτηριστικά, «Έχει σήμα παρίστανουν τον άγιο Ιωάννη τον Χρυσόστομο και εορτάζει την Τρίτη Νοεμβρίου ημέραν καθ' ην εορτάζει ο Άγιος» (άρθρα 17, 18).³⁸¹ Η επιλογή του συγκεκριμένου Αγίου δεν παραπέμπει τόσο στην εθνοτοπική ταυτότητα, όσο στην φιλεκπαιδευτική λειτουργία του σωματείου. Ο Άγιος Ιωάννης εκτός ότι υπήρξε επίσκοπος της Κωνσταντινούπολης, που ανήκαν τα Δαρδανέλλια, ήταν ένας από τους τρεις Ιεράρχες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην Αδελφότητα η υπερίσχυση της εθνικής έναντι της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικά, «Η Αδελφότης έχει σημαίαν την Εθνικήν φέρον τας λέξεις Αδελφότης των εν Νέαν Κοκκινιάν Δαρδανελλιωτών και εν τω μέσω τον Άγιον Ιωάννη Χρυσόστομον» (άρθρο 15).³⁸² Η εθνική ταυτότητα υπερισχύει διότι επιλέχτηκε ως σύμβολο η εθνική σημαία έτσι η

³⁸¹. Στο *ίδιο*, σ. 3.

³⁸². Στο *ίδιο*.

εθνοτοπική έρχεται ως κομμάτι της μεγάλης εθνικής ταυτότητας, μιας και τα Δαρδανέλια ανήκαν στον μικρασιατικό ελληνισμό.

Επίσης, είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930 υποχωρούσε σταδιακά η διακριτή προσφυγική ταυτότητα. Στο καταστατικό της Αδελφότητας η προσφυγική ταυτότητα αποσιωπάται παντελώς διότι η αποκατάσταση των προσφύγων στο εθνικό αφήγημα είχε εν μέρει πραγματοποιηθεί. Πράγματι, το 1930 η ΕΑΠ είχε ολοκληρώσει το έργο της αποκατάστασης. Μετά τη διάλυσή της το ελληνικό κράτος ανέλαβε τις αρμοδιότητες της. Επίσης, το 1934 η επίσημη πολιτεία προέβη στην θεσμική αναγνώριση των προσφυγικών συνοικισμών σε ανεξάρτητους Δήμους.³⁸³ Συνεπώς, από την πλευρά της επίσημης πολιτείας το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων είχε ολοκληρωθεί στην πλειονότητά του, ύστερα από το πέρας μιας δεκαετίας από την έλευση του προσφυγικού κύματος στην Ελλάδα. Όσον αφορούσε βέβαια την ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία χρειαζόταν ακόμα αρκετός καιρός. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος θα λειτουργούσε ενοποιητικά και θα απάλυνε τις διακρίσεις γηγενών και προσφύγων.

Η προσφυγική ταυτότητα έχει αντικατασταθεί από την τοπική ταυτότητα της Κοκκινιάς. Η Αδελφότητα αναγνώριζε την ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα, η οποία συνδιαλεγόταν αφενός με την εθνική, που είναι υπερκείμενη, και αφετέρου με την τοπική. Η πολιτισμική συνάφεια των μελών εντοπιζόταν από την μια στην εθνοτοπική ταυτότητα, με την αναφορά στη μνήμη της χαμένης πατρίδας και από την άλλη στην τοπική, του Δήμου, όμως και οι δυο αποτελούσαν αναπόσπαστα μέρη του εθνικού φαντασιακού. Η Αδελφότητα δεν λειτουργούσε ως φορέας της προσφυγικής ταυτότητας, η οποία δραστηριοποιούνταν για την αποκατάσταση και την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, αλλά ως θεματοφύλακας της μνήμης της ιδιαίτερης εθνοτοπικής ταυτότητας.

Γενικότερα από την ίδρυση και τη δράση των προσφυγικών σωματείων, τα οποία συστήθηκαν με βάση τον τόπο προέλευσης, διαπιστώνεται η ισχυρή παρουσία της εθνοτοπικής ταυτότητας, η οποία αφορά τον ιδιωτικό χώρο και παρουσιάζει τις πολλαπλές πολιτιστικές ταυτότητες, που εμπεριέχονται στην ενιαία προσφυγική. Έτσι, τεκμηριώνεται η άποψη ότι η προσφυγική ταυτότητα δεν ήταν ενιαία, καθώς και ότι η μνήμη της καταστροφής ποίκιλε. Οι εθνοτοπικές ταυτότητες διαθέτουν τα πολιτισμικά στοιχεία των επαρχιών της Μικράς Ασίας, τα οποία συγκροτούσαν τη

³⁸³ . «Περί αναγνώρισεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομῷ Αττικοβοιωτίας», ΦΕΚ 22 Α΄/18-1-1934.

συλλογική μικρασιατική ταυτότητα. Η μικρασιατική ταυτότητα αντλούσε την ελληνικότητά της από τις χαμένες πατρίδες, οι οποίες διατηρούσαν προαιώνιους δεσμούς με την Ελλάδα, έτσι εντάσσονταν στο εθνικό φαντασιακό. Ο Δημόσιος λόγος των σωματείων ήταν εναρμονισμένος με το μνημονικό αφήγημα των εθνικών κρατών με αποτέλεσμα ο μικρασιατικός ελληνισμός να βρει το χώρο του στο εθνικό αφήγημα.

Η εθνοτοπική ταυτότητα που συγκροτούνταν μέσα από τη σωματειακή ζωή βασιζόταν στην τοπικότητα της μνήμης των χαμένων πατρίδων και στο τραύμα της απώλειας. Οι μνήμες από το παρελθόν ήταν ανακλημένες νοσταλγικά και κυριαρχούσε η ειδυλλιακή παρουσίαση της πρότερης ζωής. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι από τη μια πλευρά λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης αρθρώνοντας δημόσιο λόγο και ασκώντας πολιτική έχοντας ως πεδίο δράσης τον χώρο ανάμεσα στην ιδιωτική και τη δημόσια σφαίρα για τη διευθέτηση των προσφυγικών συμφερόντων. Από την άλλη όμως λειτουργούν ως φορείς του πολιτισμικού τραύματος της κάθε επαρχίας της Μικράς Ασίας και ως θεματοφύλακες της ιδιαίτερης πολιτισμικής εθνοτοπικής μνήμης. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι θεωρούνταν ως σημεία αναφοράς για όσους είχαν κοινή καταγωγή αναπτύσσοντας το αίσθημα του συνανήκειν και δημιουργώντας μια φαντασιακή κοινότητα ανεξάρτητα από τον τόπο εγκατάστασης.

Παράλληλα, ανέπτυξαν μνημονικές πρακτικές και λειτουργούν ως μνημονικοί τόποι ώστε να διατηρούν την ιδιαίτερη ταυτότητα τους στο πολιτιστικό επίπεδο και παράλληλα στο ψυχολογικό επίπεδο να επουλώνουν το τραύμα της απώλειας της χαμένης πατρίδας, η οποία συνέχιζε να υπάρχει στο φαντασιακό τους. Επίσης, κινητοποιούσαν τη διαγενιακή μνήμη κληροδοτώντας τη μνήμη της χαμένης πατρίδας στα μέλη των επόμενων γενιών.

Από την παραπάνω έρευνα διαπιστώθηκε ότι στο λόγο των εθνοτοπικών συλλόγων αποσιωπήθηκε η λέξη πρόσφυγας και επιλέχθηκε η ιδιαίτερη εθνοτοπική ταυτότητα. Επίσης προς τα μέσα της δεκαετίας του 1930 η προσφυγική ταυτότητα διαπιστώθηκε ότι έτεινε να εξασθενήσει έναντι της εθνοτοπικής, ενώ παράλληλα αναπτύχθηκε η τοπική ταυτότητα με αναφορά στο παρόν και το μέλλον του Δήμου της Νέας Κοκκινιάς.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία μελετήθηκαν δεκαπέντε προσφυγικοί σύλλογοι, οι οποίοι ιδρύθηκαν και λειτούργησαν την περίοδο του Μεσοπολέμου στο συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς του Πειραιά. Η πυκνότητα των συλλόγων δηλώνει το βαθμό εθελοντικής συσσωμάτωσης με τον οποίο οι πρόσφυγες ανέπτυξαν τη δημόσια κοινωνικότητά τους λειτουργώντας ως συλλογικότητες στο νέο τόπο εγκατάστασης.

Στην έρευνα, οι προσφυγικοί σύλλογοι κατηγοριοποιήθηκαν σε δυο υποομάδες με βάση το κριτήριο για την ίδρυσή τους. Στην πρώτη ομάδα περιλήφθηκαν οχτώ σύλλογοι, οι οποίοι συγκροτήθηκαν με βάση των τόπο εγκατάστασης και στην δεύτερη ομάδα, επτά εθνοτοπικοί σύλλογοι, οι οποίοι ιδρύθηκαν βάσει του τύπου καταγωγής των προσφύγων. Οι παραπάνω σύλλογοι κατηγοριοποιήθηκαν σε κοινωνικούς, πολιτικούς, αλληλοβοηθητικούς και πολιτιστικούς σύμφωνα με τις λειτουργίες τους. Όσον αφορά βέβαια τον χαρακτηρισμό του εκάστοτε συλλόγου δεν μπορούμε να είμαστε αυστηροί στην κατηγοριοποίηση διότι οι λειτουργίες τους ήταν ποικίλες και συμπληρωματικές.

Ένα από τα βασικά ερωτήματα που μας απασχόλησε ήταν οι αιτίες που ώθησαν τους πρόσφυγες στην εθελοντική συσσωμάτωση. Οι πρόσφυγες την περίοδο του Μεσοπολέμου ίδρυσαν συλλόγους εξαιτίας των προβλημάτων της εγκατάστασης, που αντιμετώπιζαν. Οι ίδιοι αυτοργανώθηκαν σε συλλογικότητες ώστε να δράσουν παράλληλα με τους κρατικούς φορείς και την Ε.Α.Π, ώστε να πραγματοποιηθεί το έργο της αποκατάστασης και πολύ περισσότερο της ενσωμάτωσης τους στην Ελλάδα.

Η πρότερη εμπειρία της οργάνωσης συλλόγων στις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους καθιστούσε επαρκείς στην γνώση και τη λειτουργία της σωματειακής οργάνωσης. Η προηγούμενη εμπειρία εκτός από τη γνώση, λειτούργησε και συμπληρωματικά, υποκαθιστώντας την έλλειψη κοινοτικής συγκρότησης, την οποία είχαν στις γενέτειρές τους. Ο ρόλος των σωματείων ήταν μεσολαβητικός ανάμεσα στους πρόσφυγες και το κράτος, με τις δομές του οποίου έρχονταν για πρώτη φορά σε επαφή, ως πολίτες.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέσω της σωματειακής οργάνωσης καλλιεργούσαν την εθνική συνείδηση και αποκτούσαν την αίσθηση του συνανήκειν στο ελληνικό έθνος, ενώ παράλληλα εντάσσονταν, ως διακριτές εθνοπολιτισμικές κοινότητες στον οθωμανικό χώρο. Εντούτοις, στην Ελλάδα η νέα ανάγκη που

προέκυψε από την άφιξή τους στη νέα πατρίδα ήταν η ενσωμάτωσή και η ένταξή τους στο πλαίσιο του έθνους-κράτους. Οι σύλλογοι, ως νέες μορφές συλλογικότητας τους επέτρεπαν την καλλιέργεια της κοινωνικότητας ώστε να επιτύχουν την ομαλότερη ένταξή τους στην ελληνική κοινωνία. Ταυτόχρονα, λειτουργούσαν ως ομάδες πίεσης για την καλύτερη εξυπηρέτηση των προσφυγικών αιτημάτων, όπως τη διευθέτηση των προβλημάτων του συννοικισμού και την απόδοση της αποζημίωσης ή των άλλων προσφυγικών αιτημάτων, καθώς εξυπηρετούσαν και διάφορες γραφειοκρατικές αρμοδιότητες, όπως η έκδοση πιστοποιητικών προσφυγικής ιδιότητας. Συνεπώς, από πρακτική άποψη λειτουργούσαν ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στο κράτος και την προσφυγική κοινότητα.

Οι προσφυγικοί σύλλογοι βρίσκονταν σε διαρκή αλληλεπίδραση με τους κρατικούς φορές. Άρθρωναν δημόσιο λόγο και πολλές φορές πολιτικό. Μέσω των συλλόγων οι πρόσφυγες δρούσαν ως ομάδες συμφερόντων ασκώντας πολιτική με την ευρεία έννοια του όρου. Επίσης, μέσω των πολιτικών συλλόγων συμμετείχαν ενεργά στην άσκηση εξουσίας, είτε στους κόλπους των κυβερνώντων κομμάτων και κυρίως της βενιζελικής παράταξης, είτε προσπαθούσαν να αυτονομηθούν με τη απόπειρα δημιουργίας προσφυγικών κομμάτων. Ως ομάδες πιέσεις προσπαθούσαν αρχικά να αποκατασταθούν και έπειτα να ενταχθούν και να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής τους στην νέα τους πατρίδα.

Επιπρόσθετα, πολλές φορές κάλυπταν τις κρατικές ανεπάρκειες σε θέματα κοινωνικής πρόνοιας. Μέσα στους συλλόγους αναπτύσσονταν ισχυροί δεσμοί αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης. Οι σύλλογοι προσέφεραν την αρωγή τους στα αναξιοπαθούντα μέλη τους. Η αλληλοβοήθεια εκφράστηκε με διάφορες μορφές μέριμνας, όπως η περίθαλψη, η ένδυση, η χρηματική βοήθεια και η αναζήτηση εργασίας κυρίως σε γυναίκες. Ακόμα μεριμνούσαν για την εκπαίδευση των εργαζόμενων παιδιών συντηρώντας νυχτερινά σχολεία.

Ένα άλλο βασικό ερώτημα που μας απασχόλησε ήταν η εξεύρεση της νέας πολιτισμικής συνάφειας, στην οποία τα μέλη στήριζαν τη συσσωμάτωσή τους. Ποια ήταν τα συνεκτικά στοιχεία που ένωναν ακόμα και τους άγνωστους μεταξύ τους πρόσφυγες του συννοικισμού για να εγγραφούν σε ένα προσφυγικό σύλλογο; Η νέα πολιτισμική συνάφεια των προσφύγων εντοπίστηκε στη διαμόρφωση και τη συντήρηση μιας ενιαίας προσφυγικής ταυτότητας. Η νέα τους ταυτότητα περιέκλειε όλους τους πρόσφυγες καλύπτοντας τις γλωσσικές, πολιτισμικές και κοινωνικές

διαφοροποιήσεις των προσφύγων. Η ενιαία ταυτότητα έδινε στους πρόσφυγες το διαβατήριο να ενταχθούν στην εθνική, κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας.

Βέβαια, η προσφυγική ταυτότητα επινοήθηκε και κατασκευάστηκε στο πλαίσιο του εθνικισμού συνεπώς βρισκόταν σε συμφωνία με την ελληνική εθνική ταυτότητα. Το επίσημο εθνικό αφήγημα αναζητούσε ένα τρόπο για να εντάξει τους πρόσφυγες στο εθνικό φαντασιακό. Έτσι οι πρόσφυγες έγιναν οι φορείς της Μικρασιατικής Καταστροφής, της εθνικής τραγωδίας και οι ζωντανές αποδείξεις της προαιώνιας ύπαρξης του μικρασιατικού ελληνισμού. Από την πλευρά τους οι πρόσφυγες πρόβαλαν την ελληνικότητά τους, την οποία αντλούσαν από την διαχρονική ελληνικότητα των «χαμένων πατρίδων». Σύμφωνα με αυτό το σχήμα οι προσφυγικοί σύλλογοι λειτούργησαν ως αρχιτέκτονες και φορείς της συλλογικής προσφυγικής ταυτότητας.

Μέσα στους συλλόγους κατασκευαζόταν η προσφυγική ταυτότητα, η οποία στηριζόταν στη μνήμη, στο τραύμα του εκτοπισμού και της απώλειας της γενέτειρας πατρίδας, η οποία μετουσιωνόταν σε χαμένη και νοσταλγικά ανακλημένη πατρίδα. Οι σύλλογοι, όπως είδαμε, επιδόθηκαν στη χρήση των μνημονικών πρακτικών μέσω των επετείων της καταστροφής, των συμβόλων και των κειμηλίων από τις αλλοτινές πατρίδες. Επίσης οι σύλλογοι εκτός από θεματοφύλακες της μικρασιατικής και προσφυγικής μνήμης αναδείχτηκαν φορείς του πολιτισμικού τραύματος. Το κληροδότημα της μνήμης και του τραύματος στις επόμενες γενιές διατηρούσε ζωντανή την προσφυγική μικρασιατική ταυτότητα επιτελώντας το έργο της ενσωμάτωσης, ενώ παράλληλα στο ψυχολογικό επίπεδο λειτουργούσε θεραπευτικά επουλώνοντας το τραύμα της απώλειας της χαμένης πατρίδας.

Στο συννοικισμό της Νέας Κοκκινιάς δίπλα στους προσφυγικούς συλλόγους είδαμε την παρουσία των εθνοτοπικών συλλόγων, οι οποίοι στήριζαν την νέα πολιτισμική τους συνάφεια στην προβολή όχι της προσφυγικής ταυτότητας, αλλά της διακριτής εθνοτοπικής ταυτότητας με τα ιδιαίτερα πολιτισμικά και γλωσσικά χαρακτηριστικά της. Σε αυτούς τους συλλόγους η συνάφεια εντοπίστηκε στην τοπικότητα, των χαμένων πατρίδων. Η αδυναμία εγκατάστασης σε κοινοτική βάση ώθησε τους πρόσφυγες να δημιουργήσουν συλλόγους με βάση την καταγωγή και να αναπτύξουν δίκτυα επικοινωνίας, ώστε να καλλιεργήσουν την αίσθηση του συνανήκειν στη φαντασιακή εθνοπολιτισμική τους κοινότητα. Φυσικά οι διακριτές εθνοπολιτισμικές ταυτότητες μπορεί να κατασκευάστηκαν στην ιδιωτική σφαίρα της προσφυγικής κοινότητας, όμως δεν βρίσκονταν σε αντιδιαστολή με την επίσημη

συλλογική προσφυγική ταυτότητα, που είχε επινοήσει το κράτος και οι ελίτ. Παρά την πολυμορφία τους, οι εθνοπολιτισμικές ταυτότητες των προσφύγων ήταν και αυτές κομμάτι της μικρασιατικής ταυτότητας και του ψηφιδωτού του μικρασιατικού ελληνισμού και ως τέτοιο εντάσσονταν στην εθνική ταυτότητα.

Επίσης, αξίζει να σημειωθεί, ότι στο λόγο των εθνοτοπικών συλλόγων που ιδρύθηκαν προς τα τέλη του Μεσοπολέμου, δίπλα στην εθνοτοπική ταυτότητα εμφανίστηκε η τοπική ταυτότητα της πόλης. Οι εθνοτοπικοί σύλλογοι μπορεί να αυτοπροσδιορίζονταν ως κομμάτι του μικρασιατικού ελληνισμού, αλλά ένιωθαν σταδιακά κάτοικοι της πόλης τους. Άρχισε επομένως να συγκροτείται μια νέα συλλογική ταυτότητα, η οποία αξίζει περαιτέρω διερεύνησης. Ο δημόσιος λόγος τους δεν αρθρώνονταν πλέον γύρω από τα προσφυγικά αιτήματα, αλλά από τα τοπικά συμφέροντα. Έτσι συντελούνταν η ενσωμάτωση και ο μετασχηματισμός του προσφυγικού συννοικισμού σε πόλη του αστικού πολεοδομικού συγκροτήματος.

Η ύπαρξη ενός αρκετά σημαντικού αριθμού προσφυγικών σωματείων στη Νέα Κοκκινιά μπορεί να συνδυαστεί με το μέγεθος και τα προβλήματα που αντιμετώπισε ο συγκεκριμένος συννοικισμός, καθώς και με την έλλειψη επαρκούς κρατικού ενδιαφέροντος για τους φτωχούς και περιθωριοποιημένους προσφυγικούς συννοικισμούς των αστικών κέντρων. Εντούτοις, η ύπαρξη πολλών συλλόγων δεν σήμαιναν και την καλύτερη αντιμετώπιση των προσφυγικών ζητημάτων γιατί αρκετές φορές, όπως είδαμε μέσω της συσσωμάτωσης προωθούνταν ιδιοτελείς σκοποί.

Όπως έδειξε η έρευνα τα άτομα από τα μεσαία αστικά κοινωνικά στρώματα. αναλάμβαναν την πρωτοβουλία για την ίδρυση προσφυγικών συλλόγων. Έτσι, επαληθεύεται η υπόθεση ότι η κοινωνική τάξη, που κυριαρχούσε στην εθελοντική συσσωμάτωση, ήταν η αστική και κυρίως η μεσοαστική. Αξιοσημείωτη ήταν η απουσία της γυναικείας συμμετοχής όσον αφορά τουλάχιστον την πρωτοβουλία για την ίδρυση σωματείων, όπως προέκυψε από τα ιδρυτικά μέλη των συλλόγων. Η γυναικεία απουσία, σε αντίθεση με τη συσσωμάτωση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μπορεί να αποδοθεί στη συμμετοχή τους στη βιοπάλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Κλείνοντας δεν θα πρέπει να παραληφθεί η έντονη κοινωνικότητα, η οποία αναπτυσσόταν μέσα στη σωματειακή ζωή, με δραστηριότητες, οι οποίες πρόβαλλαν τον μικρασιατικό πολιτισμό με ένα πλήθος από πολιτιστικές δραστηριότητες και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις. Μέσα από τη σωματειακή ζωή και τις διάφορες

δραστηριότητες προβαλλόταν η εξωστρέφεια και η κουλτούρα των προσφύγων και καλλιεργούνταν τα θετικά στερεότυπα της προσφυγικής ταυτότητας. Μέσα στο συνοικισμό με τις δραστήριες και ζωντανές γειτονιές αναπτυσσόταν ένα αίσθημα ανωτερότητας και υπερηφάνειας, το οποίο επέτρεψε στους πρόσφυγες να διεκδικήσουν την ενσωμάτωσή τους και τη θέση τους στην ελληνική κοινωνία των αστικών κέντρων και να επιβάλουν την προσφυγιά τους ως ντόπια πραγματικότητα, την οποία η πόλη έπρεπε να ενσωματώσει στους κοινωνικούς της ιστούς.³⁸⁴ Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, αν και περιορισμένοι στους συνοικισμούς τους, εκδήλωσαν μια έντονη εξωστρέφεια και κοινωνικότητα. Ανέπτυξαν μια πυκνή και δραστήρια συλλογικότητα, όπως δηλώνει καταρχάς ο ίδιος ο αριθμός των προσφυγικών συλλόγων. Η καθημερινή τους ζωή ήταν εξωστρεφής και εκδηλωνόταν στις πλατείες, τις γειτονιές, τα γραφεία των συλλόγων, τα καφενεία και τις ταβέρνες. Συνεπώς, οι προσφυγικοί συνοικισμοί έγιναν φορείς μιας προσφυγικής αρχικά κουλτούρας, η οποία σταδιακά εξελίχθηκε σε λαϊκή κουλτούρα των πόλεων.³⁸⁵

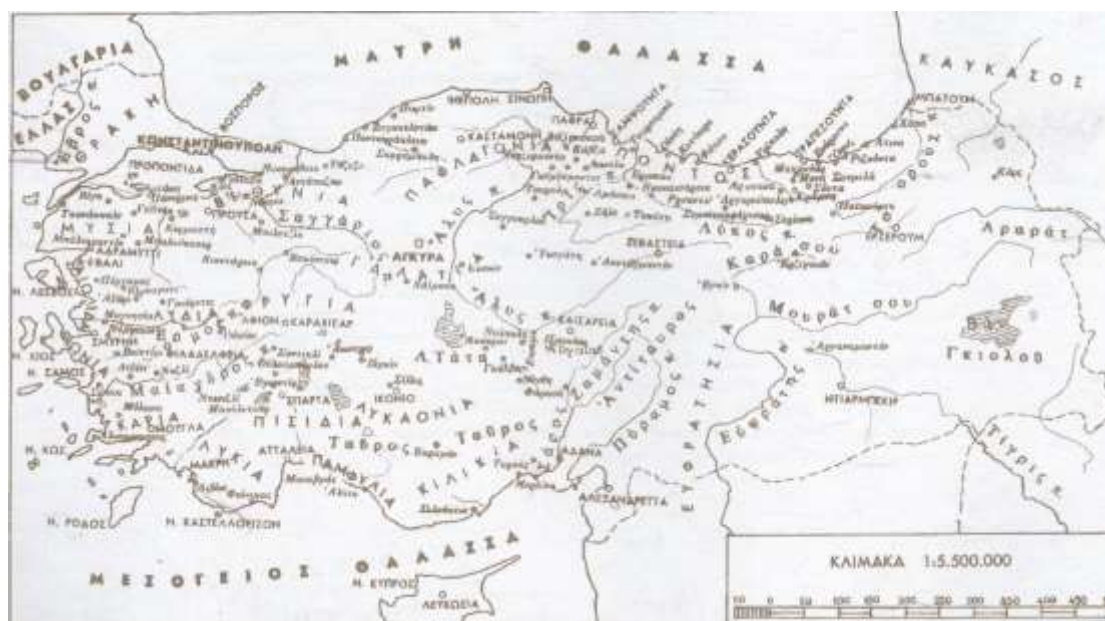
Τελειώνοντας θα πρέπει να επισημανθεί, ότι Ανταλλα³⁸⁶ Οι προσφυγικοί σύλλογοι, λοιπόν, στο πλαίσιο του έθνους-κράτους έστησαν με τέτοιο τρόπο το αφήγημά τους ώστε να επιτελεστεί το βασικό τους διακύβευμα, δηλαδή η ενσωμάτωση τους στην ελληνική κοινωνία.

³⁸⁴. Σία Αναγνωστοπούλου, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων» στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 258.

³⁸⁵. Στο *ίδιο*, σ. 260.

³⁸⁶. Αντώνης Λιάκος, «Το 1922 και εμείς», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 23.

Παράρτημα

Χάρτης Μικράς Ασίας (Πηγή: Μ. Ευθυμίου - Α. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006, σ. 10).

Πίνακας 1. Σύλλογοι ελληνορθόδοξων ανά επαρχία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία

Επαρχία	Σύνολο Συλλόγων	Γυναικείοι Σύλλογοι
Βιθυνία	66	9
Αιολίδα	58	14
Λυδία	52	13
Καρία	72	10
Λυκία	2	-
Παμφυλία	14	2
Πισιδία	11	2
Φρυγία	6	-
Γαλατία	2	-
Λυκαονία	8	-
Ιωνία	343	22
Καππαδοκία	54	-
Πόντος	108	4
Κιλικία	5	-
Μυσία	22	2
Παφλαγονία	13	1
Κωνσταντινούπολη	Πάνω από 500	60
Σύνολο	1336	137

(Πηγή: Κυριακή Μαμώνη, Λήδα Ιστικοπούλου, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2002, σ. 183-184).

Πίνακας 2: Προσφυγικοί Σύλλογοι βάσει εγκατάστασης στη Νέα Κοκκινιά στο Μεσοπόλεμο

ΕΠΩΝΥΜΙΑ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ
Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς	Αλληλοβοηθητικός	1924
Εθνικός Δημοκρατικός Σύλλογος	Πολιτικός	1924
Ανεξάρτητος Πολιτικός Σύλλογος Προσφύγων	Πολιτικός	1925
Σύνδεσμος Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς	Ηθικοφιλανθρωπικός	1925
Γενικός Πολιτικός Σύλλογος	Πολιτικός	1925
Εθνικός Σύλλογος Κοκκινιάς	Πολιτικός	1927
Παμπροσφυγική Ένωση Κοκκινιάς	Κοινωνικός	1928
Σύλλογος Ανεξάρτητος Ενώσεως Ανταλλαξίμων Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου.	Κοινωνικός	1930

Πίνακας 3: Εθνοτοπικοί Σύλλογοι στη Νέα Κοκκινιά στον Μεσοπόλεμο

ΕΠΩΝΥΜΙΑ	ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ	ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΗΣ
Σύλλογος Ποντίων	-	(1923)
Κοινότης Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας οι Άγιοι Ανάργυροι»	Κοινωνικός, Αλληλοβοηθητικός	1926
Παμβιθυνιακή Ένωσις	Αλληλοβοηθητικός	1926
«Αδελφότης των εκτός του Ρένκιου εγκατεστημένων Ρενκιωτών ο Άγιος Γεώργιος».	Αλληλοβοηθητικός	1926
Σύλλογος Μυλασσέων η Οσία Ξένη	Αλληλοβοηθητικός	1929
Ένωσις Σμυρναίων	Κοινωνικός, Φιλανθρωπικός	1929
Αδελφότης των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών	Πνευματικός, Πολιτιστικός	1934-1940

Σκηνές προσφύγων σε πλατεία του Πειραιά. (Πηγή: Ανδριώτης Νίκος, «Το πρώτο διάστημα», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ.) *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 113).

Ο συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς 1924, (Πηγή: Πηγή: Μ. Ευθυμίου - Α. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006, σ. 31).

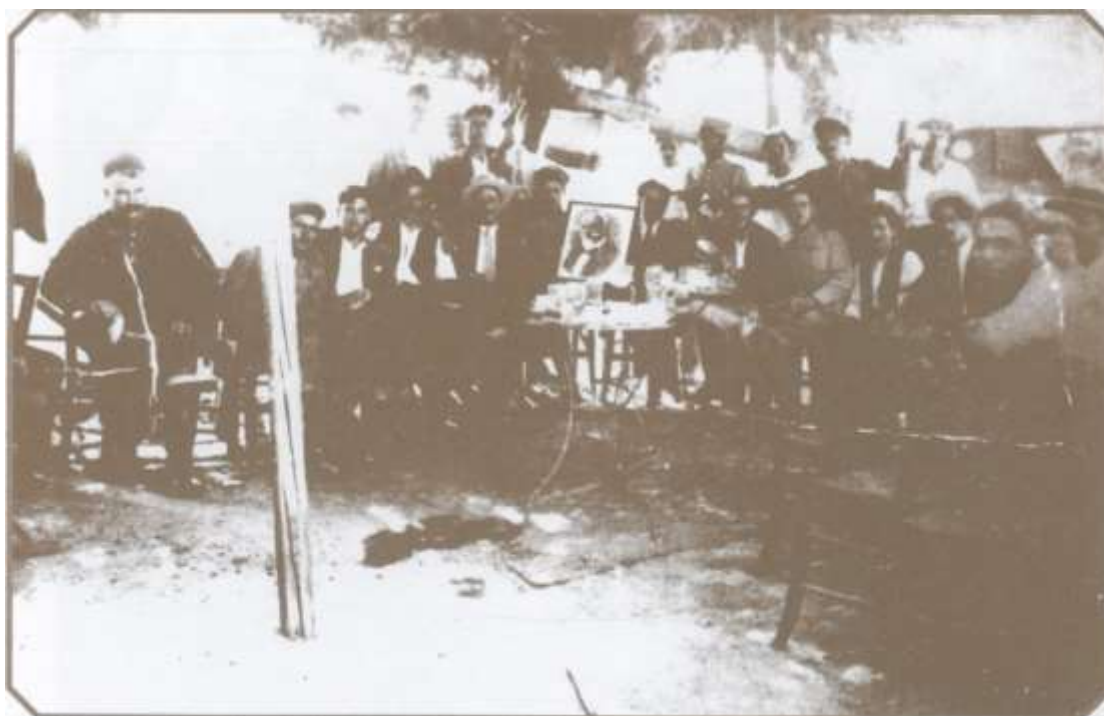

Αριστερά: Πηγάδι της γειτονιάς για την εξυπηρέτηση της ύδρευσης. (Πηγή: Μ. Ευθυμίου - Α. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006, σ. 34).

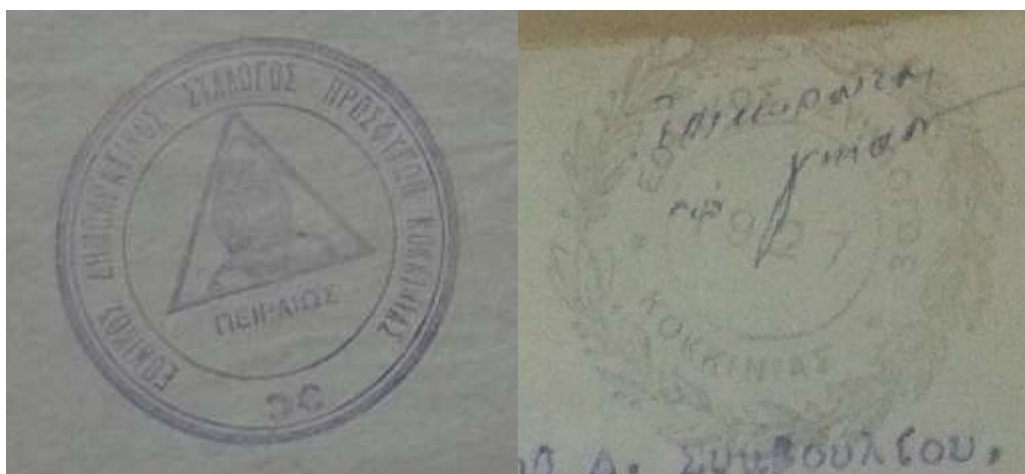
Δεξιά: Αναζήτηση νερού. (Πηγή: Ανδριώτης Νίκος, «Αστική Αποκατάσταση», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ..) *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 143).

Τα Γερμανικά το 1960 (Πηγή: Μ. Ευθυμίου - Α. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006, σ. 114).

Υποστηρικτές του Βενιζέλου στο καφενείο Χαραυγή της Νέας Κοκκινιάς 1926. (Πηγή: Μ. Ευθυμίου - Α. Κωνσταντάτου - Ανδ. Χριστοφοράτου, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006, σ. 35).

Αριστερά: Σφραγίδα του Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου Προσφύγων Κοκκινιάς (Πολιτικός Σύλλογος στους κόλπους των βενιζελικών).

Δεξιά: Σφραγίδα του Εθνικού Συλλόγου Κοκκινιάς. (Πολιτικός Σύλλογος στους κόλπους των αντιβενιζελικών).

Αριστερά: Σφραγίδα του αλληλοβοηθητικού σωματείου Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς.

Δεξιά: Σφραγίδα Συλλόγου Δαρδανελλιωτών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αριστερά: Σφραγίδα με θρησκευτικό σύμβολο του «Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου»

Δεξιά: Σφραγίδα εθνοτοπικού συλλόγου με αρχαιοελληνικό συμβολισμό, «Παμβιθυνιακή Ένωσις».

Πιστοποιητικό προσφυγικής ιδιότητας από το «Σύλλογο Ρεκιωτών» το 1926.

Πιστοποιητικό οικογενειακής κατάστασης προσφύγων από τον εθνοτοπικό «Σύλλογο Νησιού (Εγυρδίρ) της Πισιδίας, οι Αγιοι Ανάργυροι».

Πηγές

Καταστατικά Συλλόγων – Βιβλίο Καταγραφής Σωματείων, Αρχείο Πρωτοδικείου Πειραιά

Καταστατικόν της Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς, Πειραιάς 10 /2/ 1924.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών της Ένωσις Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς.
Καταστατικόν του Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου, Πειραιάς 25/10/1924.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Εθνικού Δημοκρατικού Συλλόγου.
Καταστατικόν του Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς, Πειραιάς 25/4/1925.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Ανεξάρτητου Πολιτικού Συλλόγου Προσφύγων Νέας Κοκκινιάς και Πειραιώς.
Καταστατικόν του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, η Νέα Κοκκινιά, Πειραιάς 15/8/1925.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Συνδέσμου Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς.
Καταστατικόν του Γενικού Πολιτικού Συλλόγου Κοκκινιάς, Πειραιάς 27/12/1925.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Γενικού Πολιτικού Συλλόγου Κοκκινιάς.
Καταστατικόν του Εθνικού Συλλόγου Κοκκινιάς, Πειραιάς 25/10/1927.
Καταστατικόν της Παμπροσφυγικής Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία, Πειραιάς 23/11/1925.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών της Παμπροσφυγικής Ένωσις Νέας Κοκκινιάς, η Δημοκρατία.
Καταστατικόν του Ανεξάρτητου Συλλόγου, Ενώσεως Ανταλλαξιμών Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου, Πειραιάς 29/1/1930.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Ανεξάρτητου Συλλόγου, Ενώσεως Ανταλλαξιμών Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου.
Καταστατικόν της Κοινότητος Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας, οι Άγιοι Ανάργυροι Πειραιάς 26/3/1926.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών της Κοινότητος Νησίου (Εγυρδίρ) της Πισιδίας, οι Άγιοι Ανάργυροι.
Καταστατικόν του Μικρασιατικού Συλλόγου, η Παμβιθυνιακή Νέας Κοκκινιάς, Πειραιάς 18/12/1926.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Μικρασιατικού Συλλόγου, η Παμβιθυνιακή Νέας Κοκκινιάς.
Καταστατικόν του Συλλόγου Μυλασσέων, η Οσία Ξένη εν Νέα Κοκκινιά, Πειραιάς 25/4/1929.
Πίνακας Ιδρυτικών Μελών του Συλλόγου Μυλασσέων, η Οσία Ξένη εν Νέα Κοκκινιά.
Καταστατικόν της Ένωσις Σμυρναίων Παιραιώς εν Νέα Κοκκινιά, Πειραιάς 22/11/1929.
Καταστατικόν της Αδελφότητος των εν Νέα Κοκκινιά Δαρδανελλιωτών, Πειραιάς.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας Προσφυγικών Συλλόγων, Συλλογή Πιστοποιητικών Προσφύγων της Διεύθυνσης Διαχειρίσεως Κτημάτων εξ Ανταλλαγής, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από τον Ανεξάρτητο Πολιτικό Σύλλογο Κοκκινιάς και Πειραιώς, Νέα Κοκκινιά 1926-1927.
Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από τον Σύνδεσμο Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, η Νέα Κοκκινιά, Νέα Κοκκινιά 1926-1928.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από τον *Γενικό Πολιτικό Σύλλογο Κοκκινιάς*, Νέα Κοκκινιά 1926-1927.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από τον *Ανεξάρτητο Σύλλογο, Ενώσεως Ανταλλαξίμων Επαρχιών Θράκης, Μικράς Ασίας, Κωνσταντινούπολης και Πόντου*. Νέα Κοκκινιά 1934.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από την *Ένωση Ποντίων Κοκκινιάς*, Νέα Κοκκινιά 1926-1927.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από το *Σωματείον Ρενκιωτών, Άγιος Γεώργιος*, Νέα Κοκκινιά 1926-1929.

Πιστοποιητικά Ταυτοπροσωπίας από την *Παμβιθυνιακή Ένωση*, Νέα Κοκκινιά 1927.

Αρχία Συλλόγων

Δαρδανελιωτών, Σύλλογος

Πανελλήνια Ένωση Εφesiών.

Ρενκιωτών, Άγ. Γεώργιος.

Σύλλογος Νησίου Πισιδίας Μ. Ασία, Σύλλογος.

Δήμος Νίκαιας

Ληξιαρχικές Πράξεις Γάμου 1934-1944, Ληξιαρχείο Δήμου Νίκαιας.

Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος.

Στατιστική των Βουλευτικών Εκλογών της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926.

Ιστορικό Αρχείο Πειραιά

Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου, Πρακτικό 254, Πειραιάς 3/10/1922.

Νομοθεσία

Νόμος 281 «Περί Σωματείων», ΦΕΚ 171 Α΄/25-6-1914

Νόμος 1207 «Περί τροποποιήσεως του Ν281 περί σωματείων» ΦΕΚ 66 Α΄/31-3-1918.

Νομοθετικό Διάταγμα «Περί σχεδίων πόλεων κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών», ΦΕΚ 228 Α΄/16-8-1923.

Νομοθετικό Διάταγμα «Περί αναγνωρίσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Αττικοβοιωτίας», ΦΕΚ 22 Α΄/18-1-1934.

Νομοθετικό Διάταγμα «περί μετονομασίας δήμων, κοινοτήτων και συνοικισμών», ΦΕΚ 271 Α΄/3/9/1940.

Τύπος

Ακρόπολις (1933)

Ελεύθερον Βήμα (1928)

Παμπροσφυγική, (1925, 1927)

Προσφυγική Φωνή (1926)

Προσφυγικός Κόσμος (1927)

Σφαίρα (1923)

Προσωπικό Αρχείο: Γιώργου Βεράνη (αδημοσίευτο)

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη «Εισαγωγή: Συλλογική δράση και παραγωγή δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του εικοστού αιώνα», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 11-38.
- Αγτζίδης Βλάσης, «Μνήμη, ταυτότητα στον ποντιακό ελληνισμό», στο Γ. Κόκκινος (επιμ.), *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*, Αθήνα, Ταξιδευτής, 2010, σ. 191-328.
- Αθανασιάδης Χάρης, «Εκπαιδευτικά Συνδικάτα και Βενιζελική εκπαιδευτική πολιτική (1928-1932)», *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου*, Πρακτικά Συνεδρίου Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2007, σ. 133-141.
- Αλιβιζάτος Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.
- Αναγνωστοπούλου Σία, «Κοινωνικές και πολιτισμικές επιδράσεις από την εγκατάσταση των προσφύγων», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 249-267.
- Αναγνωστοπούλου Σία, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.
- Αναστασιάδου Ιφιγένεια, «Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930» στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 309-393.
- Ανδριώτης Νίκος, «Αστική Αποκατάσταση», στο Α. Ενεπεκίδου - Μ. Καρακωστανόγλου (επιμ.) *Η Αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Ίδρυμα Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2006, σ. 140-159.
- Ανδριώτης Νίκος, «Οι πρόσφυγες. Η άφιξη και τα πρώτα μέτρα περίθαλψης» στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 79-87.
- Βαρλάς Μιχάλης, «Η διαμόρφωση της προσφυγικής μνήμης», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, ΙΜΕ, Αθήνα 2003, σ. 148-174.
- Βεντούρα Λίνα, *Μετανάστευση και Έθνος. Μετασχηματισμοί στις συλλογικές και τις κοινωνικές θέσεις*, Ε.Μ.Ν.Ε-Μνήμων, Αθήνα 1994.
- Βεργέτη Κ. Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας Εθνοτοπικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε, 1994.
- Βερέμης Θάνος, «Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ), στο Ιστορία του ελληνικού έθνους τ. ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1977, σ. 168-171.
- Γεωργακοπούλου Φωτεινή, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 74-126.
- Γιαννακόπουλος Γιώργος «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 90-99.
- Γιαννακόπουλος Γιώργος Α, *Ο τελευταίος ελληνισμός του Ρενκιοϊ (Οφρύνιου), Ασπροβάλτα*, Δήμος Ασπροβάλλτας και Μικρασιατικός Πολιτιστικός Σύλλογος Ασπροβάλλτας, 2002.

Γκιζελή Βίκα Δ, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930)*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984.

Γκούτος Χαρίλαος Γ, *Ο Συνδικαλισμός στο ελληνικό κράτος 1834-1914*, Αθήνα, Ε.Ε.Ε Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας, 1988.

Γόνης Δημήτριος Β, *Νίκαια ιστορία, θεολογία, πολιτισμός, 325-1987*, Νίκαια, Ιερά Μητρόπολις Νίκαιας, 1998.

Δαφνής Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ δυο πολέμων 1923-1940, τ. πρώτος*, Αθήνα, Ίκαρος, 1955.

Δεληπέτρος Δημήτριος, *Νέο αλφαβητάριο, Ο μικρός σπουργίτης*, Αθήνα, Ζηκάκης, 1927.

Δεμερτζής Νίκος, «Το πολιτισμικό τραύμα στις συλλογικές ταυτότητες: περιπέτειες της μνήμης και διαδρομές της συγκίνησης», στο Ν. Δεμερτζής, Ελ. Πασχαλούδη, Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Εμφύλιος: πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 19-42.

Δραγώνα Θ., «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης», στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδας μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, 1997, σ. 72-105.

Δρίτσα Μαργαρίτα, «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση» στο Θ. Βερέμης- Γ. Γουλίμη (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, 1989.

Δρουμπούκη Άννα-Μαρία, *Μνημεία της λήθης. Ίχνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, Αθήνα, Πόλης, 2014.

Εξερτζόγλου Χάρης, «Η ιστορία της προσφυγικής μνήμης», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 191-201.

Εξερτζόγλου Χάρης, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

Εξερτζόγλου, Χάρης «Προσφυγική μνήμη και δημόσια κοινωνικότητα στον Μεσοπόλεμο», στο Ε. Αβδελά, Χ. Εξερτζόγλου, Χρ. Λυριτζής (επιμ.), *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Ανάγραμμα, 2015, σ. 217-236.

Ευθυμίου Μ -.Κωνσταντάτου Α -. Χριστοφοράτου Ανδ, *Φωτό Νίκαιας*, 3^ο Λύκειο Νίκαιας 2006.

Η Χ.Α.Ν στη Νίκαια και οι μικρασιατικοί σύλλογοι της πόλης, Νίκαια, Χ.Α.Ν, 2014.

Καραβάς Σπύρος, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9, 1992, σ. 135-156.

Καραγιάννης Γιάννης, «Ανάμεσα σε κοινωνία πολιτών και κοινωνικότητα: μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις», στο *Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες*, Γ' κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων, Αθήνα, 29/10/2013.

Κατσάπης Κώστας, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 104-147.

Κατσάπης Κώστας, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 41-73.

Κατσάπης Κώστας, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο Γιώργος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 127-147.

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό Ζήτημα», στο Αντώνης Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 125-169.

Κοντογιώργη Έλσα, «Η αποκατάσταση. 1922-1930», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 101-117.

Κουλούρη Χριστίνα, «Εισαγωγή - Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922», στο Χρ. Κουλούρη (επιμ.), *Έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 9-16.

Κουλούρη Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1997.

Κουμούζης Δημήτρης, «Συλλογική μνήμη και προσφυγική ταυτότητα: τέχνες και γράμματα, σωματεία, επιστήμη», στο Αρτ Ψαρομήλιγκος, Β. Λάζου (επιμ.), *Η Ιστορία της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες στην Ελλάδα εγκατάσταση και ενσωμάτωση* 7, εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 2011, σ. 147-174.

Κουρουπού Ματούλα, «Βιβλιογραφία Εντύπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και Συλλόγων 1846-1922», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 3 (1982), σ. 139-183.

Κουρουπού Ματούλα, «Βιβλιογραφία εντύπων των Μικρασιατικών Ιδρυμάτων και συλλόγων. Προσθήκες», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 10 (1993), σ. 235-288.

Κουρουπού Ματούλα, «Μορφές κοινωνικής και Πολιτισμικής οργάνωσης του Μικρασιατικού Ελληνισμού», *Η Λέξη* 112 (Νοέμ-Δεκέμ 1992), σ. 929-929.

Κωστής Κώστας, «Η ιδεολογία της οικονομικής ανάπτυξης. Οι πρόσφυγες στον Μεσοπόλεμο», *Δελτίο Κ. Μ. Σ* 9, σ. 31-46.

Κωστής Κώστας, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-20ος αιώνας*, Αθήνα, Πατάκης, 2015.

Λεονταρίτης Γιώργος, «Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920» στο Θάνος Βερέμης, Οδυσσέας Δημητακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιππότης, 1980, σ. 49-84.

Λεοντίδου Λίλα, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, ΕΤΒΑ Αθήνα, 1989.

Λιάκος Αντώνης, «Το 1922 και εμείς», στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2011, σ. 11-23.

Λιάκος Αντώνης, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.

Λίμπυ Τάτα Άρσελ, *Με το διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της μικρασιατικής καταστροφής σε τρεις γενιές*, Αθήνα, Κέρδος, 2014

Μαμώνη Κυριακή, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία Γ'. Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 6 (1986), σ. 155-225.

Μαμώνη Κυριακή, Ιστικοπούλου Λήδα, «Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία Δ'. Σύλλογοι Κιλικίας, Μυσίας και Παφλαγονίας. Προσθήκες στα δημοσιεύματα Α', Β', Γ' Επίλογος», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 14 (2004), σ. 67-112.

Μαμώνη Κυριακή, Ιστικοπούλου Λήδα, *Γυναικείοι Σύλλογοι στην Κωνσταντινούπολη (1861-1992)*, Αθήνα, Εστία, 2002.

Μαμώνη Κυριακή, Ιστικοπούλου Λήδα, *Σωματειακή Οργάνωση του Ελληνισμού στη Μικρά Ασία (1861-1922)*, Αθήνα, Εστία, 2006.

Μαμώνη Κυριακή, *Σύλλογοι Θράκης και Ανατολικής Ρωμυλίας (1861-1922). Ιστορία και δράση, Θεσσαλονίκη*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1995.

Μάξιμος Σεραφεΐμ, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία;*, Αθήνα, Στοχαστής 1975.

Μαυρογορδάτος Γιώργος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1996

Μαυροκορδάτος Γιώργος, «Μεταξύ δύο πολέμων. Πολιτική Ιστορία 1922-1940», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 9-46.

Μιχάλης Ρηγίνος, «Η ελληνική βιομηχανία 1900-1940», στο Β. Κρεμμυδάς (επιμ.), *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18ος-20ος αιώνες)*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 1999.

Μουδόπουλος Σταύρος, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 1988, σ.225-253

Μπαλτά Ευγενία, «Ιστορία και ιστοριογραφία για τους ανταλλάξιμους», στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 98-110.

Μπαλτάς Ανδρέας, *Ο ελληνικός αθλητισμός στη Σμύρνη, 1890-1922*, Γλύφα Ηλείας, Μπαλτάς, 2014.

Μπαλτσιώτης Λάμπρος, «Ανταλλαγές πληθυσμών και προσφυγιά στην Ελλάδα και την Τουρκία. Οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματα δυο εθνικών αφηγήσεων» στο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 466-525.

Μπενβενίστε Ρίκα, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο Ρ. Μπεβενίστε - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστήμιο Αιγαίου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1995.

Οικονομόπουλος Νίκος, *Η φυματίωση ως κοινωνική νόσος και τα ενδεικνυόμενα μέτρα προς καταπολέμησιν αυτής*, Αθήνα, 1930.

Οικονόμου Νίκος, «Εκλογές και Δημοψηφίσματα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 33-46.

Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Η μαύρη βίβλος, διωγμών και μαρτυριών του εν Τουρκία Ελληνισμού (1914-1918)*, Τυπογραφείο Πατριαρχείου, Κωνσταντινούπολη, 1919.

Παπαδοπούλου Αρχοντία, *Η αττική Νίκαια*, Νίκαια, 1998.

Παπαπαναγιώτου Αλέκος, *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό Κίνημα 1918-1939*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992.

Παπαστράτης Προκόπης, «Εξωτερική πολιτική», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β2, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 124-193.

Πετρίδης Παύλος Β, *Πολιτικές Δυνάμεις και Συνταγματικοί Θεσμοί στη Νεότερη Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Σάκκουλας, 1992.

Πετσάλης-Διομήδης Νίκος, «1919 Τη Σμύρνη ή την Πόλη; Μια εναλλακτική λύση που ο Βενιζέλος απέρριψε μάλλον βεβαιωμένα», στο Θ. Βερέμης, Οδ. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα, Φιλιπότη, 1980, σ. 101-118.

Ρίζου-Κουρουπού Ματούλα, «Η Φίλεργος Εταιρεία της Κωνσταντινούπολης (1866-1876)», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 5, σ. 241-274.

Ροζάκου Κατερίνα - Γκαρά Ελένη - Γιαννιτσιώτης Γιάννης, «τόποι του πολιτικού: Δημόσια Κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα», στο Κατερίνα Ροζάκου - Ελένη Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα. πατρωνία, Κοινωνία πολιτών και βία*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2013, σ. 25-70.

Ροζάκου Κατερίνα, «Κοινωνικότητα και “κοινωνία αλληλεγγύης” στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», στο *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32, Αθήνα, 1998, σ. 95-120.

Σαλβάνου Αιμιλία, «Η μνήμη των μικρασιατών προσφύγων. Προφορικές μαρτυρίες, τοπικότητα και ενσωμάτωση», στο *Η Μνήμη αφηγείται την πόλη προφορικές μαρτυρίες για το παρελθόν και το παρόν του αστικού χώρου, Δεύτερο Συνέδριο Προφορικής Ιστορίας*, Αθήνα, 6-8/3/2014.

Σαρηγιάννης Γ.Μ., Αθήνα 1830-2000: *Εξέλιξη, Πολεοδομία, Μεταφορές, Συμμετρία*, Αθήνα, 2000.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος», στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τ. ΙΕ*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 342-358.

Σβώλος Αλέξανδρος, *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων νόμον*, Αθήνα, 1915.

Σταματοπούλος Δημήτρης, «Η μικρασιατική εκστρατεία. Η ανθρωπογεωγραφία της καταστροφής», στο Αντ. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες μια νέα ματιά*, Αθήνα, Νεφέλη, 2001, σ. 55-169.

Σταυρίδης Σταύρος, *Η συμβολική σχέση με το χώρο*, Αθήνα, Κάλβος, 1990.

Σταυρίδης Σταύρος, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2006.

Τούση Ευγενία, «Συνθήκες στέγασης στους αστικούς προσφυγογενείς οικισμούς: Η περίπτωση της Νίκαιας Αττικής», στο *Περιφερειακή Ανάπτυξη και οικονομική κρίση: Διεθνής εμπειρία και Ελλάδα, 9ο Συνέδριο, Ελληνικής Εταιρίας Περιφερειακής Επιστήμης (ERSA-GR)*, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 6-7 Μαΐου 2011.

Τσιβιλή Μαρία, «Μηχανισμοί παραγωγής και διαμόρφωσης του χώρου και κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η περίπτωση της Νίκαιας», Διπλωματική Εργασία, Ε.Μ.Π., Αθήνα, 1987.

Τσίρος Νικόλαος, *Το νομοθετικό έργο του Ελ. Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής*, Αθήνα, Σάκκουλας, 1997.

Τσιτσελίκης Κωνσταντίνος (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης Κ.Ε.Μ.Ο*, Αθήνα, Κριτική, 2006.

Τσιτσελίκης, Κωνσταντίνος «Η Συνθήκη της Λωζάννης και η ανταλλαγή των πληθυσμών», στο Χ. Κουλούρη (επιμ.), *έξι στιγμές του εικοστού αιώνα, Η Μικρασιατική Καταστροφή 1922*, εφ. *Τα Νέα*, 2010, σ. 103-125.

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Αθήνα, 1977

Τσουκαλάς Κωνσταντίνος, *Η ελληνική τραγωδία από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα, Λιβάνης, 1981.

Χατζηιωσήφ Χρήστος, «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδος του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, τ. Β2*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 37-122.

Ξενόγλωσση

Anderson Benedict, *Φαντασιακές Κοινότητες*, Αθήνα, Νεφέλη, 1997.

Carabott Philip, «Οι Έλληνες κομμουνιστές και η μικρασιατική εκστρατεία», *Δελτίο Κ.Μ.Σ* 9, Αθήνα, 1992.

Clark Bruce, *Δυο φορές ξένος. Οι μαζικές απελάσεις που διαμόρφωσαν τη σύγχρονη Ελλάδα και Τουρκία*, Αθήνα, Ποταμός, 2007.

Confino A., *The Nation as a Local Metaphor: Wurttemberg, Imperial Germany, and National Memory, 1871-1918* (University of North Carolina Press, 1997).

Connerton Paul, *How Societies Remember*, UK, University Cambridge Press, 1998.

Exertzoglou Haris, "Organizing the memory of the „lost Homelands“. The Asia Minor memory culture and forms of refugee sociality in Greece during the interwar period", Paper presented at the Uluslararası Mudabele Sympozyomu, Ege Universitesi, Smyrna, 8-9 May 2014.

Halbwachs Maurice, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*, Αθήνα, Νεφέλη, 2013.

Hirschon Renee, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2006.

Hobsbawm Eric, *Για την ιστορία*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1997

Hobsbawm Eric, *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2004.

James Alice, "Memories of Anatolia: Generating Greek Refugee Identity", *Balkanologie*, Vol V, 2001.

Jeffrey C Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, California, 2004, σ. 1-31.

Kocka J., "The European Pattern and the German Case", στο J. Kocka – A. Mitchell, *Bourgeois Society in Nineteenth – Century Europe*, Οξφόρδη, Berg, 1993,

Liakos Antonis, Salvanou Emilia, «Citizenship, Memory and Governmentality. A Tale of Two Migrant Communities», στο Ann Katherine Isaacs. (edit.), *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, Plus-Pisa, University Press, 2010, σ. 156-173.

Mavrogordatos George, *Stillborn Republic Social Coalition and Party Strategies in Greece 1922-1936*, California, University of California Press, 1983

Morgenthau Henry, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 –το έπος της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Τροχάλια, 1994.

Nora Pierre, *Memory and History: "Les Lieux de Memooire"*, Jstore, Spring 1989, σ. 7-24

Peckham Robert, *National Histories, National Stories: Nationalism and the politics of place in Greece* (Tauris, 2001). 76-88.

Simmel George, "The Sociology of Sociability", στο David Friby - M. Featherstone (επιμ.), *Simmel on culture: Selected Writings*, Sage Publications, Λονδίνο 1997, σ. 120-130.

Toti Gianni, *Ο ελεύθερος χρόνος*, Αθήνα, Μνήμη, 1985.

Wartiner Charles K.- Emery Prather Jane, «Four Types of Voluntary Associations», *Sociological Inquiry* 35, (April 1965), σ. 138-148.

Yildirim Onur, «Η ανταλλαγή πληθυσμών του 1923. Πρόσφυγες και εθνικές ιστοριογραφίες στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*, Κ.Ε.Μ.Ο, Αθήνα, Κριτική, 2006, σ. 65-97.

Διαδίκτυο

«Ανθέμιον, Η ψηφιακή βιβλιοθήκη των ρωμιών της Πόλης»,
http://anthemion.phs.uoa.gr/phil_syll_kwnst/
 «Βόλτα στα προσφυγικά της Νίκαιας»,
<http://popaganda.gr/volta-sta-prosfigika-tis-nikeas-se-mia-gitonia-pou-miazi-skiniko-tis-finos-film/>
 «Συνθήκη Λωζάννης»,
<http://users.sch.gr/olpaizi/autosch/joomla15/index.php/arxeiakes-phges/istoria/3602-i-synthiki-tis-lozanis-24-07-1923-plires-keimeno>

«Μικρασιάτης, ολοκαύτωμα Βιθυνίας»,
<http://mikrasiatis.gr/olokaytoma-sto-foulatzik-vithynias/>